

CONCHA GYŐZŐ.

Ha t éve már annak, hogy Concha Győző tudományos munkásságát a Jogtudományi Közlöny 1916. febr. 21-iki számában vázolni s amennyire egy ünnepi cikk keretében lehetséges, — elfogulatlan bírálat tárgyává tenni, megkísértetem. Ki gondolta volna, hogy akkori cikkemnek folytatása lesz? Hisz bajos volt feltételezni a léleknek azt a csodálatos erejét, amely a világháború s az utána következő forradalmak borzalmain s a börtön és a megfigyeltetés keservein felülemelkedve, — a hetvenedik éven túl is tovább tud kutatni, eszméiért tovább akar harcolni s kutatás és küzdelem közt tovább képes alkotni. Concha Győzőben a *megtörhetetlen léleknek* ez a bámulatos ereje működött mind a mai napig: az 1916 óta eltelt tizenhárom szemeszteren át egész a századik szemeszterig.

Ha e legutóbbi tizenhárom szemeszter tudományos termését vizsgálat tárgyává tesszük, — kitűnik hogy Concha Győző a választói jogra s a főrendiház reformjára vonatkozó két kisebb cikken kívül három nagyobb tanulmánnyal ajándékozta meg tudományos irodalmunkat. Ezek közül az időbeli sorrendben legutolsó *Dante*-nak „De Monarchia“ című munkáját méltatja; — a második *Szekfü Gyulának*: „Három nemzedék“-ét teszi bírálat tárgyává; — s a legelső és szerintünk legjelentékenyebb tanulmány *Eötvös és Montalambert* életét és küzdelmeit dolgozza fel.

Concha a Dante-ünnepélyen felolvasott értekezésében a De Monarchia keletkezését Olaszország XIV. századbéli különleges helyzetére vezeti vissza. Olaszország akkoriban csupa apró kis államból állott s ezen jelentéktelen államocskák egész élete az egymással folytatott küzdelemben s a folyton megújuló polgárháborúkban merült ki. Minthogy ez a bellum omnium contra omnes rengeteg sok szenvedést okozott s magát Dante-t is hontalan bujdosóvá tette, — Dante lelke menekülni óhajtott ezen apró társadalmi szerkezetek zűrzavarából s egy olyan ellenállhatatlan hatalom után sóvárgott, amelynek oltalma alatt az emberiség a durva erőszak ösvényéről az értelem, a jólét, a szabadság, egyszóval a polgárosodás útjára léphet. Ahhoz azonban, hogy a polgárosodás *általános* legyen, nem elég, ha pár város, vagy egynéhány királyság szünteti be az örökös küzdelmet; — ehhez az egész emberiség

egyesülésére: *általános világbékére* van szükség. Ki adhatja meg azonban az általános világbékét? Dante szerint egyedül az, akinek semmiben sincs hiánya, akinek éppen ezért nem lehet semmi kívánni valója, aki tehát az emberek feletti hatalom gyakorlásánál a saját hasznára tekintettel nem lehet, — aki csak alattvalói hasznára törekedhetik, t. i. az *egész emberiség, a világhatalom, a monarchia ara, a császár*. Dante világhatalmában ez az egyetlen ember az, aki Isten legnagyobb ajándékát, a szabadságot teljes egészében és közvetlenül élvezzi; de ő egyúttal az is, aki a saját szabadsága révén az egész emberiséget is szabaddá teszi. Miért? Dante erre a kérdésre részint egy elméleti elvont érveléssel, részint egy a gyakorlati életből a történelemből vett megfigyeléssel válaszol. Az elméleti érvelés akképp hangzik, hogy a császárnak, mint az egész emberiség urának minden rendelkezésére áll, amit csak ember megkívánhat; s minthogy semmi sincs ami után vágyódhatnék, ő az egyetlen, aki embereket önzetlenül szereti s önzetlenségénél fogva minden erejével arra törekszik, hogy az embereket jókká, szabadokká tegye. Megerősíti ezt az elvont okoskodást a történelem. Hisz, vegyük akár melyik városnak, vagy országnak akár demokráciáját, akár olygarchiáját, vagy arisztokráciáját, mindenütt és minden államforma mellett azt látjuk, hogy a *hatalom birtokosai csak a saját hasznukra törekszenek* s az alattvalók jólétével és szabadságával mitsem törődnek. Ez a sajátosság, részint a syllogismusok végtelen láncolatán, részint a történelmi tényeken felépülő naiv, középkori érvelés jellemzi Dante egész Monarchiáját. Nem kísérhetjük végig Conchának Dantéről, mint politikusról írt egész jellemrajzát, mindössze a végső következtetésére mutatunk rá. Concha szerint Dante összes tévedéseinek az a végső kulcsuk, hogy Dante a civilizációnak nélkülözhetetlen előfeltételét az általános világbékét, csakis Isten második választott népének, a római népnek világhatalma alatt tudta elképzelni. Beleesett pedig e nagy alapvető hibájába akkor, midőn a római szent birodalom már az ő utolsó napjait élte s az egységes világhatalom ábrándjának helyét a keresztény nemzetek egész sorozata kezdte elfoglalni. Dante a kialakuló új világot, az egymástól független keresztény nemzetek problémáját nem tudta megérteni; — a nagy keresztény akkor, midőn az államról, a nemzeteknek egymáshoz való viszonyáról s az általános világbékéről elmélkedett,— pogány gondolat hirdetőjévé vált: az aeterna Roma világhatalmának az apotheosis-ét írta meg. Mindezek alapján Concha arra az eredményre jut, hogy a politikus Dante messze mögötte marad a költő Dantenak; — Divina Commoediája mindenkor a kereszténység *poéma sacro*-ja fog maradni; *De Monarchiába*, ellenben már megszületése pillanatában merő ábrándnak, vagy ahogy Morus Tamás óta mondhatjuk — Utópiának bizonyult.

Bármennyire aktuális volt a De Monarchia-ról szóló értekezés egyrészt a Dante-ünnepély s másrészt a mi korunknak az általános világbéke utáni sóvárgása miatt — tárgyánál fogva sokkal közelebről érdekel bennünket Conchának második nagyobb tanulmánya, amely a Budapesti Szemlében „A konzervatív és liberális elv“ címen jelent meg, lényegileg azonban nem akar más lenni mint Szekfű Három nemzedékének, Egy hanyatló kor történetének a bírálata. Szekfű Gyula kétségtelenül egyike a legeredetibb gondolkozású és legtartalmasabb történetíróinknak, akinél azonban a nagy kiválóságokat feltűnően nagy hibák és eltévelyedések ellensúlyozzák. Ha tőle magától kérünk önkritikát, kitűnik, hogy Szekfű szerint történetíróinkat két táborba kell osztani; az egyikbe azok tartoznak, akik munkáik írásánál az uralkodó liberális történefművelésből indulnak ki; a másikba csak egy, de olyan történetírónk tartozik, akit „néhány polgári radikális kritikusa úgy bámult meg, mint valami *özönvízelőtti konzervatív* öslényt“, s ez nem más, mint maga Szekfű Gyula. Az ellentét a két tábor között Szekfű szerint abból áll, hogy eddigi történetírásunk liberális illúziókban élt s az utóbb lefolyt liberális félszázadot nemzetünk fénykorának tekintette; ő ellenben a magyarságot a keresztény-germán kulturális közösség integráns részének tartva, ebből a szempontból vizsgálja a múltat s ugyanazt a félszázadot csak a dekadencia szomorú korszaka gyanánt képes feltüntetni. Szekfűnek ezen önbírálata alapján világos, hogy Szekfű felfogása szerint minden történetíró egy bizonyos — pl. liberális vagy konzervatív, polgári vagy szocialista — légkörben él s a múltat akár tudatosan, akár öntudatlanul ezen egy bizonyos politikai irányzat szellemében dolgozza fel. Elődei liberális történetírók voltak, ő konzervatív. A „Három nemzedék“ bevezetése ezt a cinikusan őszinte, de tarthatatlan álláspontot igyekszik érvekké alátámasztani s ebből a célból részint „a tiszta logika útjára“ lépve deduktíve, részint a magyar történelemből vett *példákra* hivatkozva, induktíve ekképpen okoskodik. A bennünket 1918-ban ért nemzeti katasztrófa oly szédületesen nagy arányú, hogy egy *ilyen* katasztrófát pusztán a világháború elvesztésével megmagyarázni nem lehet; ilyen katasztrófa csakis beteges előzményekből szökkenhetett elő. Beteges *előzményeknek tehát* kellett lenniük; „az általános feloszlásnak általánosan *hanyatlás* kell, hogy lett légyen előzője“. S Szekfű Gyula a „Három nemzedék“-ben ezen beteges előzmények, az általános dekadencia *felkutatását* tűzi ki céljául. Hogy a tiszta logika Szekfűnél mennyire sántít, s hogy következménye a beteges előzmények egyoldalú kutatása s a dekadenciának mindenáron való kimutatása a valóságot mennyire eltorzítják — ezt játszva kimutathatjuk. Szekfű szerint, ha az egymással küzdő nemzetek közül valamelyik elveszti a harcot, a katasztrófa „méreteitől“ függ, hogy az illető nemzet a katasztrófa előtti négy-öt évtizeden át beteges dekadenc-

ciában élt-e vagy pedig felfelé törekvő nagy nemzet volt? Igen ám, de a katasztrófa „méreteit“ nem a levert, hanem a győztes nemzetek állapítják meg az ő békefeltételeikben. Ha tehát a győztes nemzetek államférfiait nem barbár bosszúvágy vezérli, hanem bölcs előrelátás, s a tartós béke biztosításának komoly és őszinte akarása, — akkor enyhe békefeltételeket kapunk s nem voltunk dekadens nemzet; ha ellenben ellenfeleinket a békekötésnél vak gyűlölet s esztelen harag tüzeli, — akkor országokat darabokra tépő békét kapunk s már a feldarabolást *megelőzőleg* dekadens nemzet voltunk. A mi dekadenciánknak évtizedekre visszanyúló ténye nem tőlünk, hanem másoktól, t. i. ellenségeinktől függ. Ez már magában véve is sérti a „*tiszta*“ logikát. De még nagyobbnak tűnik fel a logika elleni merénylet, ha meggondoljuk, hogy a katasztrófának szédületesen nagy „méreteit“ az erők aránytalansága is előidézhette s következésképp nemcsak azért lehet a bennünket ért katasztrófa oly rettenetes, a feloszlás oly általános, mert már 1840. óta dekadens nemzet vagyunk, — hanem azért is, mert egy egész világ irigyelte meg a háború előtti felvirágzásunkat, mert egy egész világ rontott ránk, mint halálos ellenségre s mert közel öt esztendőn át egy egész világgal szemben oly félelemgerjesztő hősiességgel védekeztünk, hogy ellenségeinket ez a kis feldarabolatásunk volt képes úgyahogy megnyugtatni. A Szekfü féle „*tiszta logika*“ eszerint mit sem bizonyít. S még kevesebbet bizonyít az a kezdetleges és gyermekeken naiv párhuzam, amelyet Szekfü Magyar István sárvári prédikátor munkája alapján a mohácsi vész és a világháború előtti Magyarország között von. Avagy talán el lehet fogadni a dekadencia bizonyítékául azt, hogy V. Ferdinánd után Ferenc József a fejedelmi méltóság alábbszállását jelentette? — hogy a pártoskodás csak a mohácsi vész előtt és a Tiszák alatt volt legnagyobb nemzeti bűnünk? — hogy az obstrukció csak nálunk, a levert dekadenseknél dühöngött s a győzteseknél ismeretlen betegség volt? Azt hisszük, maga Szekfü sem adhatna e kérdésekre *igenlő* választ. Világos tehát, hogy Szekfü munkájának már az alap gondolata is hibás. De mik ennek a hibának a következményei? A *legnagyobb egyoldalúság, elfogultság* és *szubjektívizmus*, amibe valaha történetíró esett. Hogy csak egy példát hozzunk fel, azt a titáni küzdelmet, amelyet a magyarság közel öt éven át végigküzdött s amelynek bámulata tükröződik vissza a magyar életerőtől megdöbben ellenségeink békefeltételeiben, csak egy nagy, erős, hatalmas nemzet küzdhetett végig. S mit tud erről a küzdelemről Szekfü mondani? A saját szavaival vajmi keveset. A magyarság dekadens költőhöz (?) Adyhoz kénytelen fordulni s az Ady által megrajzolt „faji háttérben látja oly megrendítőnek a magyar paraszt világháborúbeli szerepét“, mikor „ez a nagy gyermek, ez a *muszáj Herkules* vezető osztályaitól tudatlanságban hagyva, a háború komplikált összefüggéseit eszével fel sem

érve, mégis megállotta helyét ősi becsülettel és vitézséggel“. Szekfű szerint Ady Endre „Gyürkőzz Jánosa, ez a mesebeli János, a magyar faj személyesítője: *akaratlan* Erkölcs, *kiműveletlen* Erő, *szolgaságra* született Sámson, *Ausztria* átluykadt harcvonalainak saját testével örök foltozó ja“. „Ez a magyar sors átok: drága, magyarok, szép-zavarosok (?), kicsiny fajtám vérző csapatai.“* „És itt a különbség — Szekfű szerint — háborunk két nagy szenvedője, a *német* és a *magyar* faj között.“ „Az előbbi tudta, miért áldozza titáni erejét ... az utóbbi nem. Innen a magyar összeomlás *szégyenletes* hirtelensége, melyet egyesegyedül a *muszáj Herkulesnek gyermeki itélethiánya magyaráz*.“ Idéztük ezt a helyet Szekfűből annak igazolására, hogy Szekfű gondolkozása Adyéval rokon gondolkozás s ez a rokonság a magyarázata, hogy Szekfű annak a kornak, amely a világháború magyar hőseit szülte, csak az árnyoldalait látja, kétségtelenül meglévő hibáit kiszínezi, botlásait és bűneit nagyítja, a jóról, a szépről, a nagyról és nemesről csak nagy elvértve emlékezik meg s mindezek betetőzése gyanánt a hanyatló kornak két tipikusan magyar sorsát: Ady Endre és Tisza István sorsát állítja egymás mellé. Ily gondolkozás mellett nem csodálhatjuk, hogy az összbenyomás tünetei között a beteges tüneteknek kell előtérben lenniök. Ezzel szemben valóság az, hogy nem a három nemzedék kora volt dekadens, hanem *dekadens az az Ady lelkével rokon történetírás, melynek képviselője Szekfű*. Concha tisztán látja e dekadens történetírás hibáit. De mivel Szekfű az ő „Három nemzedéké“-ben „a liberális és konzervatív történetfelfogásból indul ki, mivel a liberális elv Szekfű szerint — „a tömeg közé szórva szellemi, javítás helyett mindenütt rombolást végez“, „szabadság és humanizmus helyett mindenütt forradalmat és terrort szül“, a „benne bízó országokat mind lejtőre viszi“ s következésképp minden szerencsétlenségünk oka a liberális elv, Concha szükségesnek látja bírálatát a liberális és konzervatív elvek jellemzésével bevezetni. Ez a bevezetés stílus szempontjából egyike Concha legnehezebb fejtegetéseinek. Maga a tartalom azonban rendkívül értékes és mély, az összefoglalás mesteri. Concha szerint: „az ember kétféle életet él: közéletet és egyéni magánéletet“. „Az emberi életnek tehát szükségképpen két tárgyi tényezője van: egyik az egyén, a másik az egyes emberek kapcsolatából előálló köz, az össz-lény.“ „Ennek igényét a konzervatív, *amazét* a liberális erő foglalja magában s mindegyik az egyesek tudta, akarata nélkül is természeti törvényi kényszerével hat az emberi élet alakulására.“ Bármilyen legyen tehát a pártok elnevezése, — liberális és konzervatív erők mindig vannak — sőt Concha szerint annyira kell is, hogy legyenek, hogy bármelyikük gyengülése hanyatlást idéz elő. A liberális és konzervatív elvek illetén felfogása már egymagában

* Szekfű Ady-t idézi.

is elkerülhetlenné teszi, hogy Concha Szekfű művét alapján elhibázzanak tartsa. Concha azonban nem elégszik meg azzal, hogy kimutassa Szekfű álláspontjának elméletileg tarthatatlan voltát, hanem beható bírálat tárgyává teszi Szekfűnek a három nemzedékről adott jellemrajzát s szokott tárgyilagosságával rámutat Szekfű művének jó és rossz oldalaira egyaránt. Szerinte Szekfű munkájának jellegét vagyis azt megállapítani, hogy benne a történetíró ítélete, a publicista útmutatása, avagy vádirat rejlik-e, — nem könnyű feladat. De bármi legyen a jellege, — egy bizonyos. Ilyen sötét rajzokat, ilyen kíméletlen kárhóztatást csak a szegényletes végünk feletti mélységes bánat, a kétségbeesés, a nemzeti bűnök és hibák felismerésének és ostorozásának prófétai vágya sugallhatott. Ily nemes motívumoktól indítva, Szekfű mélyebben, több oldalról és merészebben tekint be nemzetéletünk egész berendezésébe, mint mások, akik e korszakkal foglalkoztak. Szekfű jó tulajdonságai gyanánt kiemeli Concha Szekfűnek „finom érzékét a döntő érdekek felismerése iránt, sokoldalú tájékozottságát, tárgyának eleven, szemléltető, sok részben szellemes kezelési módját“; de hibáztatja, hogy „szenzációra“ törekszik s hibáztatja, hogy „pragmatica mivel sem bizonyítja azt a két *merész* állítását, melyek szerint a magyar nemzet múlt századbéli újjászületése már a 40-es évek óta magában hordta a hanyatlás csiréit s hogy e csirákat a nemzet testébe „mind a liberális elv oltotta be“. Az *első* nemzedéket illetőleg elhibázzanak találja Szekfűnek azt az állítását, mely szerint Széchenyi a politikai romantikusok közé volna sorozható; kimutatja Szekfű tájékozatlanságát ezen politikai irány tekintetében; s meglepően merész állítássá minősíti azt, hogy Széchenyi romanticizmusa az 1848-ban ránk szakadt bajokat elkerülhette volna. A *második* nemzedéket illetőleg kimutatja, hogy e nemzedék politikájában mily sok volt a konzervatív elem. Hiszen hitbizományaink jelentékeny része 1870 után keletkezett; az ausztriai egyházpolitikai és iskolai törvényektől a mieink — bár három évtizeddel később jöttek létre —, a liberalizmus szempontjából messze elmaradtak; s ugyanily mérsékelt liberalizmus, illetve konzervatív elvek jellemzik nemzetiségi és dualisztikus politikáját is. Concha elismeri, hogy irodalmunk ezen nemzedék alatt hanyatlott; de ezzel az árnyoldallal szemben rámutat a második nemzedéknek soha el nem halványuló dicsőségére a magyar tudományos életnek — s mi még hozzátesszük — a festészetnek, a szobrászatnak, az építészetnek, a technikának nagyarányú fellendülésére. Concha merőben elhibázzottnak tartja Szekfűnek azt a vádját, hogy hanyatlásunkat 1867-től 1900-ig főképp a kapitalizmus okozta. Mindössze egyetlenegy vádat fogad el komolynak és alaposnak, azt t. i., hogy a második nemzedék nem vette észre, mint emelkedett fel a zsidóság egész nemzeti életünkben, ennek állami, gazdasági, szellemi részében egyaránt uralkodóvá válható hatalommá. De Concha

szerint ezen a téren is szinte kényszerhelyzet előtt állottunk; azt, amit a Bach-korszak a zsidók emancipációja terén megkezdett, visszacsinálni nem lehetett.

Végül a harmadik nemzedéket illetőleg Szekfü a liberalizmus legnagyobb bűnei gyanánt a magyarosítási lázat, az imperialista fellobbanást, az állam közjogi formalizmusának az imadását s a társadalom elhanyagolását állapítja meg. Concha elismeri, hogy az uralkodó liberális többség beleesett e hibákba, sőt hiba gyanánt kiemeli azt is, hogy amit Szekfü nem említ fel, hogy a választói jog kérdésében túlságosan konzervatív álláspontra helyezkedett, de mentségül felhossa, hogy e hibák egy részébe maga az ellenzék is beleesett s hogy a liberális többséget a helytelen magatartásra nem egy ízben az ellenzék kényszerítette.

Mi volt tehát az 1919-i katasztrófa igazi oka? Concha szerint semmi esetre sem az, amit Szekfü állít, t. i. a *liberális* elv, illetve Tisza Istvánnak az a tragikus tévedése, hogy a nemzetet a társadalom helyett az *állam* révén, — illetve a gazdasági és szellemi élet színvonalának emelése helyett a *parlament életképessé tétele* útján akarta megmenteni; ez a törekvés teljesen indokolt volt s hibáztatása Szekfü részéről alapvető tévedés. Concha szerint az igazi ok abban rejlett, hogy az ellenállás középkori szellemét, a törvényhatóságok alkotmányvédő hivatását, a garanciális elemek túltengését a felelős kormányzat behozatala után is fenntartottuk. Alkotmányunknak ezen kiegyenlíthetetlen ellenmondásai születtek a közjogi káoszt s ez szülte a közszellemnek *tekintély ellenes* irányát. „Nem a hazatérő katonaság, nem a szocialista csoport, nem a fővárosi mob varázsütésére omlott össze közrendünk, összeomlott, mert legfőbb elveit nem tartotta fenn s a sérthetetlen szentség nimbuszával nem vette körül egységes nemzeti meggyőződés.“

Bármily értékes legyen Concha Szekfü-bírálata, messze felette áll a legutóbbi hat esztendőnek egyik legkiválóbb szellemi alkotása Conchának 333 oldalas kötete: „Eötvös és Montalambert barátsága. A katolikus autonómia kérdései.“ Concha e munkájában Eötvösnek Montalamberthez intézett 12 levelét teszi közzé s e levelezés adatait is felhasználva, dolgozza fel a két nagy államférfi pályafutását. Legelőször is arra a sajtóságos körülményre hívja fel a figyelmet, hogy Eötvös irtózott a forradalmaktól, Montalambert pedig mint Lammenais munkatársa, mint forradalmár kezdte nyilvános szereplését s útjaik később mégis találkoztak. Hogyan volt ez lehetséges? Úgy, hogy Montalambert szakított a később minden pozitív vallást megtagadó Lammenais-féle iránnyal s míg Lammenais a szocialista társadalmi szerkezet apostola, a proletárság „keresztapja“ lett, Montalambert egy új politikai iránnyal, a liberális katholicizmusnak a megalapítójává és vezérévé vált s magyarországi Szent Erzsébet életrajza révén épűgy a romantikusokhoz csatlakozott, mint a „Karthausi“ révén br. Eötvös Jó-

zsef. Mint politikailag és irodalmilag egyaránt rokonszellemelek kötötték ismeretséget s a lelki rokonság teszi pályafutásukat olyanira hasonlatossá. Montalambert pl. Napóleon közoktatásügyi rendszere ellen küzd, melynek alapelve, hogy a gyermekek először a köztársaság gyermekei s csak azután a szülőkéi. Ez alapon tette Napóleon a tanítást állami monopóliummá, szervezte katonai fegyelemmel s zárta ki belőle az egyházat, a világi társulatokat s az egyeseket. Ezen rendszer s az állam hivatalos atheizmusa ellen küzd Montalambert. Eötvös egy teljesen más harctéren, de ugyanazon eszmék érdekében küzd. Más a harctér, mert nálunk részben államvallási, részben vallásos paritási rendszer van életben; s mégis, midőn az állam és az egyház közötti viszony kerül szóba, midőn fel kell szólalni a gyermekek vallása, a vegyes házasságok s a vallási indifferenzizmus kérdéseiben, Eötvös és Montalambert között a végső elvek tekintetében meglepően nagy a hasonlatosság. Lajcsák püspök esetében pl. Eötvös époly hévvel védi a vallás és egyház szabadságát az állammal szemben, mint Montalambert. Rendkívül értékesek Concha fejtegetései, midőn a párhuzam folyamán ismerteti Eötvös reformtörekvéseit, a haza hét bölcsének, a centralistáknak múló kudarcát s vezérük, br. Eötvös József életének azt a sajátos tragikumát, hogy Eötvösnek Kossuth által sokat gúnyolt vesszőparipáját, a központosított felelős kormányrendszert maga Kossuth, az osztrák kiegyezésre vonatkozó terveit pedig Deák és Andrássy valósították meg. Vagyis ahogy Eötvös maga mondotta: „a színdarabot ő írta, de mások játszották“ s természetesen az elismerés, a dicsőség is másokat illetett. Jellemző Concha tárgyilagosságára s Eötvös egész gondolkozására annak kimutatása, hogy a forradalmaktól való irtózás, illetve az 1848-i szabadságharcnak forradalomná minősítése mekkora tévedés volt Eötvös részéről! Ez a tévedés idézte elő Eötvösnél a fennálló történelmi alakulatok túlzásba vitt tiszteletét; a fennmaradásuk biztosítására irányuló törekvést; a „Die Macht und Einheit Oesterreichs“ című munka megírását s ennek következménye gyanánt azt, hogy Eötvös mint államférfi a nemzet számára idegen maradt, a közhangulat ellene fordult s akárcsak Montalambert-nak, neki is“ hosszú időn át félreismerés és elszigeteltség lett az osztályrésze. Nincs helyünk arra, hogy a Montalambert és Eötvös közötti rendkívül érdekes és tartalmas párhuzamot végigkísérjük; mindössze két jellemvonásra hívjuk fel a figyelmet. Concha e munkájában csupa eredeti adatokra támaszkodva nemcsak Eötvösnek és Montalambert-nak, a magyar és francia szellemi élet e legnemesebb alakjainak pályafutását írja meg, de megkapóan színes korrajzot is nyújt a harmincas évektől kezdve egész Eötvös haláláig. S akár Eötvöst, illetve Montalambertet, akár azt a milieut kelljen jellemezni, amelyben hősei éltek, az elbeszélőnek egyszerű, keresetlen

nyelvén szól hozzánk; a nyelvezet azon fogatkozásainak tehát, amelyek elvont elméleti munkáit nehezebben hozzáférhetőkké teszik, ebben a munkájában nyomuk sincsen.

*

Aki Concha legújabb irodalmi alkotásainak ezen vázlatos ismertetését figyelemre méltatta, meggyőződhetett annak igazságáról, amit cikkünk elején kiemeltünk. Concha Győző 76 évvel a válán is előttünk jár abban, hogy semmiféle nemzeti katasztrófa vagy egyéni szenvedés hivatásától el nem téríti. Most is dolgozik azokért az ideálokért, amelyeket egy egész emberéleten át hirdetett; most is küzd és remél. Megadja neki a mindezekhez szükséges erkölcsi erőt az a *tettekben* megnyilvánuló szilárd meggyőződése, hogy mindnyájunk közös eszményképét, a régi nagy Magyarországot csakis *munka, küzdelem és reménykedő önbizalom* útján szerezhetjük vissza. Adja a Mindenható, hogy az ő szelleme hassa át az egész nemzetet s akkor bízvást bizakodhatunk, hogy még a jelen nemzedék meg fogja élni a régi Nagy-Magyarország feltámadását.

Ereky István.

DANTE ÁLLAMIDEÁLJA.

Mi legyen az egyéni lélek problémájának megoldása, mi az ember sorsának helyes útja! Ezt Dante a keresztény hit világitó fényével, mélységes erkölcsi érzéssel s a költői lángész hatalmas erejével századokra szólóan állította — ma már mondhatjuk — az emberiség elé *Divina Comoediájában*.

Mondhatjuk-e ezt a kollektív lélek problémájáról!

A világ, az emberiség lelke s ennek körében a nemzeti lélek sorsa is izgatta érzékeny szívét, lekötötte hatalmas elméjét s megtermékenyítette alkotó tehetségét legfőképpen a világ uráról, imperátoráról, monarchájáról írt könyve alakjában.

Saját szülővárosa belső életének reális szemléletéből, a tőle szenvedett igazságtalanság keserű érzetéből fakadt az a *visio*, mert vízió, — ami a Monarchiában előttünk van, — de melyet a *parvi amoris mater*-re, Florenc neheztelő költőből legfőképpen a *poéta noster*, *Virgilius* ihlete varázsolt elő, midőn ez Anchises intelmével a római nép emberiségi hivatását megjelöli:

„Tu regere imperio populos, Romane, memento.
Haec tibi erunt artes, pacique imponere morem.
Parcere subjectis et debellare superbos“.

A *Virgiliusban* testté lett világi bölcsesség, a *ragione* nyújt neki, midőn szülővárosa korlátolt szelleme, képtelen alkotmánya fölött bánkódik, a római impérium nagyszerű rendjében s az egész emberiség végtelen látókörében vigaszt és reménységet.

Gyarlóbb, lehetetlenebb berendezést, *ordinamento*-t közös életre, ahogy Florenc alkotmányát akkor nevezték, valóban elgondolni is bajos. Nem közös életre, hanem Viliari P. találó jellemzése szerint, polgárháború céljára számító elosztása volt az a polgárok közt a közhatalomnak.

Florenc városa, a *Commune Florentiae* ugyanis igazában két külön községből állott. Az egyik magában foglalta a nemességet és a jogtudósok, orvosok, gyógyszerészek, posztó- és selyemfestők és szövők, szücsök, pénzváltók elsőrendű céheiben elhelyezkedett *borgesiát*, polgárságot. Ehhez tartoznak Dante korában már a mézszárosok, kovácsok, vargák, ácsok, kőművesek másodsorban álló céhei is. A másik község a többi iparos- és egyéb foglalkozású ele-

meket magában foglaló, *popolo*-nak nevezett részét jelentette Flórencnek.

Az előbbinek feje a *podesta*, az utóbbié a *capitano*. Mindegyiknek idegen, más országbeli, más városbeli nemesek közül kellett választatni. Eredetileg katonai és bírói jellegű hatalmukat, mellyel csak félévi időtartamra ruháztattak föl, kiterjesztették minden egyéb ügyre.

A *popolo capitano*-ja a fegyveres erőnek csak a község területén a parancsnoka, ezen túl a *podesta*. Előbbinek különös hatalma abban állott, hogy bármely ügyet, ha abban községbeli érdekelve van, hatáskörébe vonhatott.

A céhmesterek, kiket előbb *consuloknak*, később *prioroknak* híttak, igazgatják céhük ügyein kívül a község ügyeit.

Dante idejében a nem negyedekre (*quartieri*), de hatodokra (*sestieri*) osztott városi község mindenik hatodának polgárai között két-két priort választanak Florenc igazgatására a polgárságból vett *centumviri-k*, a mi városaink *centum pater*-einek megfelelő városatyák.

A 12 priorból álló előljáróság, a *signoria* kezdetben félévre, majd csak két hónapra választatik és két esztendő leforgása előtt újra nem választható.

A centumvirik nagy tanácsán kívül a kormányzatban osztozik a *podestának* és a *capitanonak* külön két-két tanácsa.

A *capitano* mindkét tanácsa csupán községbeliekből állhat, az egyiknek 80, a másiknak 300 tagja van.

A *podesta* és a *capitano* tanácsai, utóbbinak elnöklete alatt, mint néptanács határozott.

Sőt lehetséges volt az összes 30 éves, adózó, kebeles lakosok ösgyűlése is a *signoria palazzo*-ja előtti *piazza*-n, melynek *parlamento* volt a neve.

A választott tanácsok mellett keletkeztek egyes esetekben sors útján alakítottak is olyképen, hogy az összes kebeles polgárok neveit tartalmazó zsákból a megkívánt számú név húzatott.

Ez egymást ellenőrző, akadályozó két községi félen, a hatóságok mellé és fölé állított tanácsok labirintusán kívül megvolt a welf-párt erős külön szervezete, hatalmas pártkasszája, mely a törvényes hatáskörön túlról nyúlt be Florenc bonyolult alkotmányába.

A törvényes alkotmány szó ne tévesszen meg bennünket.

Nem állami alkotmány ez. Egy vajúdo társadalmi alakulat, melyben szakadatlanul folyik az egymás megsemmisítésére törekvő politikai felekezetek harca s melyben az igazságos jogot, az állami uralom jelzőjét az egyoldalú érdek sugallta erősebb akarat — a törvény, a jog mezébe burkolva — helyettesíti.

S akik államot alkothatnának belőle, a pápa és a császár maguk is csak felek e harcban, nem állanak fölötte.

Ez a társadalmi szerkezet magyarázza az 1302-i március 10-i

határozatot, mellyel Florenc nemcsak saját, de korának legnagyobb fiát csalásban, zsarolásban, jogtalan gazdagodásban elmarasztalja, s ha a község határát átlépné, *igne comburatur, sic quod moriatur*, tűzhalálra ítéli.

Itália városainak, nemesi kiváltságok alatt nyögő falvainak társadalmi ellentéteiből folyton felújuló harcaitól, a belőlük természetesen felbukkanó zsarnokoktól Dante tekintete az 1312-ben Itáliában egy félszázad után megint megjelent császárra, VII. Henrikre, majd Bajor Lajosra esik s a lelkét a római impériumnak ezredéves emléke ragadja meg, melynek hatalmas külső rendjében, bókéjében az emberi szellem, értelem és képzelet felülmúlhatlan termékei megszülettek.

Ki ebből az apró társadalmi szerkezetek zürzavarából a mindenek fölé emelkedő állami hatalom nyugodt rendjébe, békéjébe, hogy az ember megtalálja önmagát, *La sua semenza . . . virtu e conoscenza* (Inferno. Canto 26. 118—120. v.), vagyis jellegzetes erejének, értelmének zavartalan tevékenységét s a durva erőszak ösvényéről az értelem, a jólét, az igazságosság, a szabadság, egyszóval a *civilitas*, a polgárosodás útjaira lépjen.

Ez a *civilitas*, a polgárosodás, mint neve is mutatja, úgy látja Dante, csak az államnak, ennek az ellenállhatatlan hatalomnak árnyékában verhet gyökeret.

Értelmével, vagyis mint „*esse apprehensivum per inteded um possibilem*” válik ki az emberi lét a többi létezők sorából. Semmi más létet az emberin kívül, se a magasabb-, se az alsóbbrendűt nem illeti értelem.

Ám ahhoz, hogy az emberiség „*potentia intellectiva*”-ja a merő *possibilitas*-ból ténnyé váljon, *aktuális* legyen, „*in adum reduci possit*”, azaz értelmi szemlélődésig emelkedjék, amelyből politikai cselekvés és művészi alkotás egyaránt táplálkoznak, ehhez nem elég egy ember, de a családok, az apró szomszédságok (viciniák), sőt a nagy szomszédságok, vagyis a városok (*civitas*-ok), de még orszákok (*regnumok*) sem.

Ehhez az emberi nem sokasága kívántatik,

S valamint az egyes ember csak helytülve, nyugodtságban tehet szert okosságra és bölcsességre, azonképen az emberi nem is a béke csendjében végezheti magasztos értelmi, szemlélődő, szinte isteninek mondható munkáját.

E munkája végzését s azzal földi hivatása betöltését azonban csakis az általános világbéke teszi lehetségessé. Ki adhatja meg neki a békét“?

Feleletében Dante egészen a par excellence bölcsnek, a *filozófusnak* tekintett Aristoteles varázsa alatt áll.

A „filozófus“ pedig mondta (Ethika, VIII. könyv, 11. fejezet): Király csak az, aki meg van magával elégedve és a javak tekintetében a többieket felülmúlja.

Mínt hogy az ilyen király a maga részéről többre éppen nem szorul, nem is fogja ön hasznát, hanem -alattvalóinak előnyét tekinteni.

Az önelégültség, autarchia, a monarchiának csakugyan helyes jelzője, ha az, mint Aristoteles tette, viszonylagos értelemben vétetik.

Dante heve, képzelete e viszonylagos önelégültséget föltétlenné alakította. Gondolatában ez önelégültségig csak a világ ura, az emberiség egyetlen ura, monarchája, a császár juthat el, aki városok, országok, fejedelmek fölött áll, akinek birodalma határtalan, mert egyedül az óceán határolja, akinek semmiben nincs hiánya, nincs hát ami után vágyakozzék. Vagy ahogy a *Convivio*-ban (Tr. IV. Cap. 4) mondja: *Principe il quale tutto possedendo e pia desiderare non possendo.*

Mert ha több ország, több fejedelem van a világon s azok némelyike között viszály támad, igazságot közöttük csak egy harmadik tehet. Ez a harmadik pedig vagy a világ monarchája lehet, vagy nem ez. Ha nem ez, nincs fölöttük hatósága, pörüket ennél fogva meg sem szüntetheti, ezt csak a mindenek fölött hatalommal bíró imperátor teheti. Pedig igazságosság nélkül el nem lehet az emberiség, enélkül nincs polgárosodás, „*humana civilitas*“. S az igazságosság csak akkor lesz teljes, ha a legjobb akaratú párosult legnagyobb hatalom osztja. Ilyen hatalma a császárnak van.

Mert mi térít el az igazságosságtól? Ha kiszolgáltatója valamilyen hiányt szenved, ami után vágyakoznia kell. *Justitiae enim maxime contrariatur cupiditas.* (De Mon. Lib. I. e. 11.)

A legjobb akarat mindenkinek megadni, ami igazság szerint megilleti, mit sem ér egymagában olyan hatalom nélkül, amilyen az emberiség világi legfőbb urának, az egyetlen monarchának, a császárnak van.

De ennél az egész világot átfogó hatalmánál fogva minden egyes emberi lény egyenlő közel is áll hozzá, mindenkit egyenlően szeret, nem úgy, mint a különböző falu-, város-, országbeliek, akik egymásközt különbséget tesznek, egymástól idegenkednek.

Az igazságosságon kívül az emberiség földi boldogsága teljeségéhez Isten legnagyobb ajándéka is kívántatik, melyben az embert részesíthette. Ez a szabadság. Dante politikájában legmeglepőbb a szabadságról alkotott gondolata.

Azt próbálja bizonyítani, hogy az emberi nem szabadságát is legjobban a világ monarchája biztosítja.

A szabadság vejele ugyanis — és itt az egyes egyén lebeg lelki szemei előtt — az akaratfölötti döntésben, ítéletben rejlik, vagyis a jó és rossz közötti választásban.

Átugorva azután a községek, városok, országok szabadságának ügyét, az egész emberi nem szabadságára tér s ezt abból vezeti le, hogy' a világ ura, imperátora, a császár szabad.

Szabad t. i. a filozófus szerint, aki itt Aquinói Tamásnak is legfőbb tekintélye, *quod sui causa est.* (II. Lib. Sententiarum. Dist. 44. Quaest. I. Art. 3), ami önmagának oka, vagy *liber est qui sui causa est, servus autem est, qui id quod est, alterius est* (De Regimine principum I. liber cap. 1.), vagy szabad az, aki önmagának oka, szolgálja ellenben az, akinek mije másé.

A császár csakugyan szabad, mert semmi más várostól, országtól, néptől nem függ, mert önmagáért, nem másnak kedvéért létezik, önmagáé, nem másé. (De Monarchia. Liber I. cap. 12.) Így az emberi nem, ha egy uralkodó alatt áll, magáért, nem másért létezik.

Mivel pedig a világ ura, a császárra nézve egyáltalán nincs vagy az összes halandók között legkevésbé van még valami, ami után vágyakodnia kellene, *quum ergo Monarcha nullam cupiditatis occasionem habere possit, vel saltem minimam inter mortales* (De Monarchia. Lib. I. cap. 13.), a császár a legnagyobb mértékben szereti az embereket és azon van, hogy őket jókká, szabadá tegye.

Hisz érdeklőtlenségénél fogva a császár célja más nem lehet, mint az, hogy az emberi nemet rendeltetésére vezesse, a császár *minister omnium habendus est.* (De Monarchia. Liber I. cap. 12.) A császár az emberi nem szolgájának, az emberi nem java, szabadsága biztosítójának tekintendő, vagy Aquinói Tamás szerint a királyok magukat „non incongrue subditorum servos appellant“ (Liber Sentent. II. Distinctio XLIV. Quaestio. 1. Art. 3.)

Ellenben az egyes városok, országok demokráciái, arisztokráciái, oligarchiái csak a bennük hatalomra vergődöttek, nem az alattvalók javán dolgoznak.

Mintha Dante maga is visszarettenne a lét végső kategóriáiból terminus mediused közberakása nélkül emelt gondolat épületének roskatagságától!

És legalább egy irányban hozzáteszi. Nem kell gondolni — így szól —, hogy a világ uralkodójától jöhetne egyenesen minden muncipiumnak legapróbb határozata, mert a nemzeteknek, országoknak, városoknak vannak olyan sajátosságai, melyeket különböző törvényekkel szükséges szabályozni.

A császár — mondja Dante — csak abban kormányozza az emberi nemet, ami annak minden tagját egyenlően érinti és erre nézve alkotott szabállyal biztosítja javát, békéjét.

Dante a világállam lehetetlenségét ekként csak külső oldaláról látja.

Belső nehézségét az egyesek emberi, egyéni szabadsága tekintetében a császár igazságossága által kiküszöböltnek hiszi. Az egyesnek politikai szabadsága fölösleges az érdekek fölött álló, igazságos, emberszerető világmonarcha imperiumában. Könyvében nem is említi.

A politikai szabadság klasszikus hőseit, Brutust és Cassiust azonban a Divina Comoediában a pokol legfenekére helyezi és a háromszájú rémes Luciferrel, kinek harmadik szájába Iskarioti Júdást adja, úgy zúztatja, mint „a tiló a kendert”. (Pokol, XXXIV., 65. v.)

A szabadság, — mondotta Dante — midőn az ember fajlagos jellegét a lények világában megállapította, a legnagyobb ajándék, melyben Isten az embert részesítette.

Érvelése során azonban egy embernek, a császárnak foglalja le.

Elvi fejtegetéseit a világállam, a világ egyedura érdekében végül azzal az emberiség sorsát megváltoztató nagy történeti tény-nyel támogatja, hogy Isten fia akkor öltött magára testet, midőn Augustus császár uralkodása alatt az egyetemes monarchia teljes épségében fennállott s az emberiség teljes békét élvezett, midőn szent Pál szerint az idők teljessége bekövetkezett. Sőt többet tett Krisztus, elismerte a császár hatalmát, alávetette magát a császár által elrendelt népszámlálásnak, alá helytartója, Pilátus ítéletének, amivel a római birodalom jogos fennállásáról tett tanúságot.

Az emberiséget magában foglaló, legelső kezdetei óta Isten gondviselő hatalma, sőt egyenes csoda tetteivel támogatott római birodalom jogos fennállásának igazolására fordítja ezután Dante egész dialektikai és költői erejét, munkája egyharmad részében.

Nem nyers erővel, de lelki nemességgel, erkölcsi fölényvel győzte le a római nép az egész világot és győzelmeit Isten ítéletének kell tekinteni. Nemcsak egyes emberek, — mondja Dante — hanem egész népek is uralkodásra való hajlammal, mások ellenben inkább az engedelmességre és szolgaságra születtek . . . Ha ez így van, akkor semmi kétség nem lehet az iránt, hogy a természet külön országot és népet szánt a világ fölött való uralkodásra . . . Hogy melyik volt ez az ország és melyik ez a nép . . . nyilvánvaló, hogy Róma és polgárai, vagyis népe. (De Monarch. Lib. II. cap. 7.)

Ez a római birodalom máig, Dante koráig, jogosan fennáll, ha monarcháját nem is rómaiak s nem is rómaiak közül választják.

Mi vár ezek után még eldöntésre? Az a legfőbb kérdés, vajjon ennek a császárnak hatalma (*auctoritas*), aki a világnak jogszerű uralkodója, egyenesen Istentől függ-e vagy pedig Istennek valamely helyettesétől, szolgájától? Ez alatt — mondja — Péter utódját értem, aki a mennyországunk valóságos kulcstartója.

A római pápának és a római császárnak, a sacerdotiumnak és az imperiumnak VII. Gergely óta folyó elkeseredett harcába szól belé Dante e kérdésre adott feleletével.

Eddigi részeiben bölcselmi jellegű munkája e felelet által a XIV. századeleji aktuális napi politika publicisztikai iratává válik. Mert a kegyelemnek, a természetfölöttinek inkább belső világához tartozó egyháznak és a természetes észnek inkább külső, világi tekintélyére támaszkodó államnak, egy szóval két szuverén hatalom-

nak találkozásával, együttműködésük lehetőségével foglalkozik a megoszthatatlan emberi élet rendezésére nézve.

Mivel pedig efféle lehetőségek az idő, a pillanat, az adott helyzetek, erők, szükségletek egyaránt jogos, de kiegyenlíthetlen igényei következtében tárgyilagosan, általános elvekkel meg nem határozhatók, természetsterüleg inkább megalkuvások, expediensek, mint mindenik fél lényegének megfelelő megoldások keletkeznek, az egyház nyelvén szólva, *ratione temporum*.

Az emberi élet oszthatatlansága, az adott időbeli helyzetek, erőviszonyok következtében így háritja az idők árában — az állami hatalom tehetetlensége a maga hivatása betöltése körül, elmaradottsága szellemileg az egyház mellett — utóbbira az elsőnek hatalmát.

Ha meg az egyház valami oknál fogva nem bír természetfölötti feladatának megfelelni, vagy meghasonlás támad hit és ész között az emberekben, az állam tesz foglalásokat az egyház lelki területén. A két szuverén hatalom elvileg világos hatalmi körére az idő mindig ráveti árnyékát.

Ily szélső végletek nélkül is a két szuverén hatalom érintkezése mindig nyújt surlódásra okot s e megalkuvások, kiegyezések, a helyzeteknek változó nyomása alatt, az idők folyamán igen elütök lesznek. Hiticikkeinek változatlansága mellett az egyház politikája is, *ratione temporum* változik: III. Ince, VIII. Bonifác, XXII. János politikáját mily ür választja el XIII. Leóétól.

Dante De Monarchiájának súlypontját megjelenésekor a támadás képezte a pápaság hierokratikus politikája ellen. Éles dialektikája e vitában elvesztette reánk annyiban értékét, amennyiben oly alapoknak elégtelenségét mutogatja, melyeknek ténybeli alapját, így a *donatio Constantiniana*-t, a *Translatio Imperii*-t Adorján alatt a történelmi kritika rég megdöntötte.

Az éles publicisztikai csatározásból Dante annak a bölcseimi érvének van ma is értéke, hogy az egyház lényege nem egyéb, mint magának Krisztusnak élete, *forma autem Ecclesiae nihil aliud est, quam vita Christi*. (De Monarchia. Lib. III. cap. 15.) Amely érv azonos az egyháznak Krisztus misztikus testeként való felfogásával. Ennélfogva e világnak kormányzása (*Regnum mortalitatis nostrae*) az egyházra nem tartozik.

E nagy határvillongás alatti szellemi csatározásból nekünk maradandó igazságul hagyta Dante a világi létnek, benne a hit mellett az észnek, a társadalomnak, államnak az egyház mellett önállóságát s az ember természetfölötti üdvössége rendjére is szükségességét s ebből folyó méltóságát, Istentől való egyenes függését.

Ez a De Monarchia nagy gondolata, melyet végső soraiban úgy fejez ki, hogy a pápa a hit által, a császár a bölcselet által vezesse az embert, az első az örök, az utóbbi az időbeli céljához.

Dante e gondolatával mégis a maga korában sem áll egyedül

s e részben prioritás sem illeti: a nagy Aquinói megelőző időben, sőt államának emberibb alapot ad, mint Dante, aki, hogy az egyház hatalmát világi vonatkozásban ellensúlyozza, a császárságnak félig theokratikus jelleget ad, többi közt, midőn a hét választófejedelemtől állítja, hogy azok inkább csak az isteni akarat kijelentői, semmint választók.

Az állami szabadság formáira nézve pedig Aquinói Tamás elfogulatlanabb. Monarchiakat, arisztokráciákat, demokráciákat egyaránt jogosoknak ismer el, de elítéli akármelyiket, ha zsarnokivá válik. Szakít szent Ágostonnal, akinek az állam a bűn szülötte, s tanítja, hogy ha őszüleink bűnbe nem esnek is, az emberi együttműködés szükségessége hozta volna létre az államot.

Annak követelésével, hogy az állam hatalmában az állam minden tagjának valamelyes részének kell lenni (ut omnes aliquam partem habeant in principatu. Summa 1. 2. q. CV. a. 1.), majd megint a hatalom különböző nemeinek elemzése, az állami tényezők megkülönböztetés által a tulajdonosoktól, azoknak csupán képviselőkként (multitudinis vicem gerentes) való elismerésével, Aquinói Tamásnál a szabad állam képe már képviseleti jellegének körvonalalaiban tűnik fel.

És e képviseleti jellegének az örök, a természeti, az emberi, az isteni törvény szembeállításával, a természet jogának egyetemességével megadja a jogi alapot, a törvényelőtti egyenlőséget, mely nélkül nincs képviseleti, hanem csak erőszaki, patrimonialis vagy patiarichalis állam. Államgondolatának ezekkel az alapelveivel pedig Aquinói Tamás, a hit épségének biztosítását kivéve, a társadalomban is szabad levegőt nyit.

Dante gondolata, mely az egyháznak és hitnek egyfelől, az államnak és észnek a másik félen egymás iránti önállóságában hegyeződik, egy végső kérdéshez vezet. — Mi lesz, ha a két önálló hatalom ellenkező irányban halad!

Maga Dante mondja azonban, hogy a császár függetlenségét a pápától *non sic stricte recipienda est*. Nem szabad abban a szoros értelemben venni, mintha a császár semmi tekintetben sem volna a római pápának alárendelve.

Hogyan, mi tekintetben legyen hát neki alárendelve“?

Az egész munka, Dante által előtérbe helyezett céljának helyessége, erre vonatkozó érvelésének meggyőző ereje függ a felelettől, melyet erre Dante ad. A néhány soros felelet azonban, melyet a De Monarchia záródik, letöri az élet a munka céljának, megingatja érveinek erejét. Hacsak föl nem tesszük, hogy Dante feleletében valami tudatalatti lelkierő dolgozik.

Mit felel ugyanis Dante! Szó szerint idézem Balanyi György magyarázatából. Mindössze ennyit: „Hiszen a mulandó földi boldogság bizonyos értelemben mégis csak az örök boldogságra van irányozva. Ezért a császárnak azzal a tisztelettel kell viseltetni

Péter utódja iránt, mellyel az elsőszülött fiú adós atyjának. Akkor aztán az atyai kegyesség fényétől elöntve annál erőteljesebben ontja sugarait a földkerekségre, melynek élére egyedül állította őt, aki irányzója minden külső és benső történésnek.“ *Az omnium spiritualium et temporalium gubernátor.*

A hit vagy ész szavai-e e záró sorok? Nyilván egyiké sem. Mié hát? A császár olyan reverentiával legyen a pápa iránt, mint amilyennel az elsőszülött az atyjának tartozik. Mi ez más, mint pietás? A pietás pedig se nem hit, se nem ész, hanem, mint már Cicero látta, azon erény, mely az *egy vérből származók iránti természetes reverentiát, cultust* jelenti.

Ez volt Dante korában is az értelme. Aquinói Tamás is így értette, aki szerint az „*quaedam protestatio caritatis, quam quis habét ad parentes et patriam*“, vagyis a szülők, a haza iránti szeretet nyilvánulása, a haza iránti szereteté, névszerint amennyiben azokra vonatkozik, akiknek egy szülőföldje van, „*qui communicant in natali solo*“.

Dantenak e megoldása szétszakítja a végtelen syllogizmusok láncának utolsó szemét s rejtélyessé teszi igazi gondolatát.

Aquinói Tamás megnyugtatóan oldja meg a spirituale és temporale, az egyház és állam tőle is követelt önállóságát.

Nem szabad e részben a „*Liber Sententiarum*“ második könyvének kommentárjára,¹ sem a „*De Regimine principum*“²- hivatkozni, mert e helyek iránt alapos kétség lehet, vajjon csak a pápai államra vonatkoznak-e, ahol a pápa „*utriusque potestatis apicem tenet*“, vagy az egész emberiségre, annál inkább nem, mert e helyek inkább mellékesen odavetett nyilatkozatok. Ahol Aquinói Tamás elvileg, nagy rendszerébe illesztve tárgyalja a két hatalom viszonyát, az egyháznak nem joghatósági felsőbbiségnél fogva tulajdonítja az államfő letételét, hanem hitbéli önállóságára

¹ Expositio Textusában a 4. pont alatt: „*Potestas spiritualis est altior quam saecularis. Si ergo majori potestati magis est obediendum, praelatus spiritalis semper absolvere poterit a praecepto potestatis saecularis*“. Erre mondja Aquinói Tamás „*quod est falsum*“, mivel „*potestas spiritalis et saecularis utraque deducitur a potestate divina*“: et ideo intantum saecularis potestas est sub spiritali, inquantum est ei a Deo supposita, scilicet in hió quae ad salutem pertinent: et ideo in his magis est obediendum potestati spiritali quam saeculari. In his autem quae ad bonum civile pertinent, est magis obediendum potestati saeculari secundum illud. Matth. XXII. 21. *Nisi forte potestati spiritali etiam saecularis potestas conjungatur, sicut in Papa, qui utriusque potestatis apicem tenet, scilicet spiritalis et saecularis*: hoc illó disponente qui est Rex et Sacerdos in aeternum, secundum ordinem Melchisedech, Rex regum et Dominus dominantium, cujus potestas non auferetur et regnum non corumpetur in saecula saeculorum.“ (Dist. XLIV. Quaest. II.)

² Unde in lege Christi Reges debent sacerdotibus sub esse. Propter quod mirabiliter ex divina providentia factum est, ut in Romana urbe, quam Deus praeviderat christiani populí principalem sèdem futuram, hic mos paulatini inluceret, ut civitatum Rectores sacerdotibus subjacerent. (Liber, I. Cap. XIV.)

támaszkodva állítja a kiközösítés jogát, melynek hitbeli természetes következése az alattvalók hűségi esküjének önként értetődő megszűnése.

Az egyház és az állam az isteni világrendben az ő gondolata szerint éppoly kevésbé állanak ellentétben, mint hit és ész. A hit nem észellenes, de „ész fölötti, így oldódik meg nála külső jogi fölény nélkül is egyház és állam viszonya a hívők lelki csatlakozása által.

Dante ellenben kénytelen a gyermeki szeretethez, a kegyelethez menekülni, hogy a pápa és a világ ura, a császár együttműködését elképzelhetővé tegye. A megittasodott Noe jó fiainak pietását reméli tőle.

Az egyéni lélek problémájának hatalmas költői megfejtoje, a *poéma sacro* írója a De Monarchiában, mi nem bírunk más magyarázatra jutni, visszaesik a pogány nemzeti gondolatba. Császárja nem a békéért, nem egyedül az emberi polgárosodásért kell neki, hanem hogy a civilizáció magas fokán álló Itália, egyházi és világi fejével uralkodjék a földön.

Mint a világalomra törő pogány népek, a római is lenézte, barbárnak tekintette a más népből s a világbékét, a világalommat római békének, római uralomnak értette. Ilyen tudatalatti érzés úgy látszik a végső kulcsa Dante De Monarchiájának. Idézett szavai: „hogy a természet külön országot és népet szánt a világ fölött való uralkodásra . . . hogy az a nép nyilvánvalóan Róma és polgárai, vagyis népe“, nemkülönb a római uralom jogfolytonosságának mindenáron való bizonyítása Dante idejéig, a belenyugvás a császár abszolút hatalmába, a többi népek kicsinylése alig engednek más magyarázatot.

Lord Bryce szerint (The holy roman empire London, IV. edit. 264. 1.) VII. Henrikkel 1313-ban végződik Olaszországban a római szent birodalom. Dante De Monarchiája, mely annak próféciaja akart lenni, már megírásakor sírirta lett.

Mégis nem több-e, nem más-e? Az istenfiúság magaslatáig emelt keresztény emberi lényegből ekkor már sokféleképen egyéniesülő keresztény nemzetek származtak.

De nem ennek, az akkor kialakulóban lévő keresztény nemzeti érzésnek, hanem vele szemben a más népeket barbár számba vevő, világimperiumra törő pogány nemzeti érzés főtámadásának öntudatlan, letompított hangú riadója Dante De Monarchiája.

Az egyetemes emberi értelemnek, mint az emberi lét legfőbb fajlagos képességének magasztalásából indul ugyan ki. (I. könyv, 3. fej.) Ezzel az erővel, mely az embert „kevésbé teszi kisebbé az angyaloknál“, kezdi Dante a *Convivio*-t is s lelkesedik az emberi eszméért, a „*humana civilitas*“-ért úgy ebben, mint a Monarchiában megszakítás nélkül.

Ha azonban figyelmesen hallgatjuk az értelemnek, észnek ezt

a marasztalását és a hozzá nélkülözhetlen, küzdelemnélküli világbéke dicsőítését, mintha egy más ellenhang nyomná el. Nem Goethe örök érvényű szavára: „Nur der verdienst sich Freiheit wie das Leben, der täglich sie erobern muss“, nem az e szavakra lelkünkben támadó kétely ellenhangja ez. Nem is önérzetünk fölkiáltása a lealázó, mert az abszolút hatalmú császáron megforduló, szabadságnélküli béke és boldogság ellen.

A De Monarchia saját alaphangja ez! Az Isten második választott népének, a rómainak, a világ urának, az *aeterna Roma*-nak, tehát Dante Itáliájának és viláгурalmának apotheosisa ez az alaphang, ez, mi úgy halljuk, a Dante riadójának vezérmotívuma.

A keresztény költészet fejedelme, az egyéni lélek problémájának halhatatlan keresztény költői megfajtója nem bír az állam, a nemzettelélek problémájával. Sem a hitben, sem az észben nem talál hozzá megoldást, csak a vérbeli kapcsolatokból fakadó pietásban. Hiszen az uralomra, az imperiumra való igényt s a másik nép szolgátságát vérbeli, születési alapra helyezi. A nagy keresztény az államban, a nemzetek viszonyában akaratlanul, öntudatlanul pogány gondolat hirdetőjévé válik, midőn az emberiséget egy nemzetben véli képviseltnek s a többit ez alá vetettnek.

A politikus Dante a költő Dantenak messze mögötte marad. Az emberi szellem világát, az *intellectus speculativus*-t, két tájra osztotta maga Dante (De Mon. I. könyv, 3. fe.). Amint az nem csupán az általánosságokra, hanem a részlegesekre is kiterjeszti működését, melynek célja *agere atque facere*. Az első az *agibiliák*-nak, az erős akarat tetteinek, a politikának világtája, a másikon a *factibiliák*, a művészi alkotások légiés, végesség fölé emelő paradicsomkertje terül el. Itt fejedelem Dante, amott a nagy Aquinói mellett, ki tisztán látja az újkori államot, csak az Utópia szerzőségének prioritása illeti.

Az abszolút világonarcha személyén nyugvó világbéke ez Utópiája, mely az állam, az ész önállóságának megállapításában már nem az, sőt nagy vívmány, pogány nemzeti ösztöne mellett is, a keresztény gondolat átfogó, egyetemes erejének szülötte nem kevésbbé, mint Aquinói Tamásnak ily atavista elemtől ment, tisztult, a szabadságot felölelő állam bölcsellete. De bizonyára mutatja mind a kettő e hithű kornak teljes elfogulatlanságát világi ügyekben, belekapcsolódását a görög bölcsélet, az antik világ nagy szellemi előzményeibe.

Ezekből táplálkozott a zsarnok VIII. Henrik angol király által állhatatos hitéért vérpadra küldött, a világi dolgokban teljes elfogulatlanságát megőrző Morus Tamás, aki kétszáz évvel Dante után, de teljes tudatossággal megrajzolta és saját nevével nevezte is: *De optimo statu rei publicae in nova insula Utopiae*, a társadalomnak egy kívánatos, de még csak „Sehonnában“ létező berendezését.

Az újkori állam gondolata már élt a középkor e nagy szellemeinek műveikbe öntött lelkében, amint élt egyes államok keresztény alapelveiben és alkotmányos intézményeiben. A vallási harcok a XVI. és XVII. században akasztották meg és lassították kialakulását.

De nemcsak ezek. Maga a világmonarchia gondolata azzal a csökkent erejével is, melyet a német-római szent birodalomban, majd az osztrák császárságban tényleg mutatott — nem is szólva Napóleon epizódszerű császárságára —, súlyosan nehezedett egész Európára, mi rajtunk kezdve kelet felől a szélső nyugatig, az Északi-tengertől a Közép-tenger szicíliai csúcsáig útját állta a modern államalakulásnak, úgyhogy ez csak a XVIII. század végén meginduló s napjainkig nyúló világforradalmak útján tudott véghezmenni.

Concha Győző.

VÁZLATOK A RÉGIBB ÁRPÁDKOR TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉBŐL.

A legrégebb magyar társadalom történetét ma még¹ megírni lehetetlen. Egyelőre csupán az erre vonatkozó kútfők tüzetes vizsgálatára kell szorítkoznunk. E kútfők részint a XI. századi törvények, részint a XI—XIII. századi oklevelek. Legrégibb törvényeinkkel s különösen ezek külföldi eredetével, azaz forrástanával, történetírásunk már régtől fogva, tulajdonképpen Inchoffer († 1648) óta¹ foglalkozik, több vagy kevesebb eredménnyel, ámde e kutatás folytonossági hiányokban szenved, minek következtében a régibb megállapításoknak egyrésze minduntalan feledésbe merül. Legnagyobb hibánk azonban mindig az volt, hogy XI. századi törvényeinket sohasem igyekeztünk eléggé, a saját belföldi forrásaikkal vagyis az egykorú és későbbkori oklevelekkel szervesebb kapcsolatba hozni. A törvények megalkotását követő joggyakorlaton kívül, a bennük emlegetett intézmények és társadalmi osztályok, sem műki-fejezéseikre, sem tevékenységük körére nézve nincsenek összehasonlíva s összeegyeztetve az oklevelekben használt kifejezésekkel és a leírt intézményekkel, illetőleg későbbi fejleményeikkel, sőt általában véve mindezekre nézve teljes zűrzavar, külső és belső ellenmondás s egyet nem értés uralkodik. Hozzájárul persze az is, hogy sok oklevél hamisítványnak bizonyult, az ilyenek tehát a kutatásból kizárandók, másrészt azonban vannak olyan hamisnak mondott oklevelek is, melyeket méltatlanul gyanúsítottak, vagy legalább is nem annyira hamisak, hogy azoknak egyes részei ne volnának értékesíthetők.

Ennyi át nem hidalható nehézség mellett, a régibb árpádkori társadalmi fejlődés folyamatos s egységes képének megrajzolása meg sem kísérthető. De mindezen belső házi bajainkhoz, nem

¹ Érttem ezalatt Inchoffer Menyhért magyar jezsuitának az egyetemi könyvtár Kaprinay-gyűjteményében a 4. r. LXXI. köt. 459—486. lapján olvasható bő, az egyházi forrásokra visszamenő magyarázatait, Sz. Lászlónak az 1092. évi szabolcsi zsinaton hozott egyházi jellegű törvénycikkeihez, melyeket, mint ezt *Annales ecclesiastici regni Hungariae Roma 1644.* című művében, 1016-nál Sz. István törvényeinél jelezte, emezek magyarázatával együtt a II. kötetben 1092-nél akart volna értékesíteni, de ebben halála meggátolta. Péterffy Károly azonban „*Sacra Concilia eccl. r. cath. in regno Hungariae celebrata. Pozsony 1741—42.*” című könyvében az I. 16. lapon Inchoffernek e kéziratát nemcsak említi, de föl is használta.

régóta, még egy külső is járult. Eddig ugyanis, ha történetíróink vagy jogászaink árpádkori viszonyaink valamelyikét a külföldre akarták hozzámérni, akkor mindig a VIII—XIII. századi Németország volt az, amely mindenben mintánkul szerepelt, illetőleg az a hatalmas elméleti szerkezet, melyet ama korszakokról az újabb német alkotmány-, gazdaság- és társadalomtörténet több mint fél század óta fölépített. Ez a büszke épület azonban ma már jóformán romokban hever, amióta 1912-ben Dopsch Alfonz bécsi egyetemi tanár éppen a legfontosabb karolingi korszakra nézve kimutatta,² hogy az e kornak eddig tengelyét képező *Capitulare de Villis*, a központi gazdasági rendtartás hírneves törvénye, nem is igazi *Capitulare*, nem is Nagy Károlytól, hanem Jámbor Lajostól 794 körül származik és hogy csupán csak Franciaország legdélibb részére (Aquitania) vonatkozik, ellenben Németországhoz egyáltalán semmi köze. Mindaz tehát, amit a *Capitulare de Villis*-nek igen magas színvonalon álló gazdasági kultúrájából és szervezetének sokoldalú fejlettségéből kiindulva, eddig Németország saját, valódi gazdasági helyzetének tartottak, valamint az összes ennek következtében szükségszerűen föltételezett sokkal fejlődöttebb és tagoltabb társadalmi viszonyok, úgy az ezekből folyó válságok és átalakulások — máról holnapra a képzelődés játékaiknak bizonyultak. A lerombolással egyidejűleg, maga Dopsch sietett föl is építeni a karolingi korszak gazdasági s társadalmi fejlődésének új elméletét, sőt az ezt megelőző s eddig részben szintén ferdén megítélt Meroving korszakét is, ámde mindezeket, a közbejött világháború s az ezt követő állapotok miatt a német tudományos kritikának még alig állott módjában minden oldalról kipróbálni. Reánk nézve azonban sokkalta fontosabb az a körülmény, hogy a karolingi kort követő s minket magyarokat még közvetlenebbül érdeklő századokról, az eddig vallott felfogások revíziója még egyáltalán el sem kezdődött. Pedig nyilvánvaló, hogy éppen ezen X—XIII. századok rovására kellett történnie a legtöbb tévedésnek, elfogultságnak és félremagyarázásnak, mert hiszen mentül magasabbra csigázták a karolingi kor kulturális színvonalát, annál mélyebb süllyedést kellett a rákövetkező századoknak elszenvedniük. Éppen az ezekről szóló elméletek szorulnak tehát a legsürgösebb s leggyökeresebb felülvizsgálatra. Ez köti meg a mi kezeinket is, ha pedig addig, mégis valami gazdaság- vagy társadalomtörténeti analógiára van szükségünk, óvatosságból nem elégedhetünk meg többé merő állításokkal, hanem lehetőleg az eredeti, kritikailag megrostált forrásokig kell visszamennünk.

¹ Dr. Alfons Dopsch: Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit vornehmlich in Deutschland. Weimar 1912. I. Teil. — 1913. II. Teil. Ennek a műnek az addig divott felfogásokat gyökerestől felforgató eredményeire céloztam már 1913-ban (Történeti Szemle II. 527.), de nem nyílt többé alkalmam részletezni és fölhasználni.

Az alábbiakban csupán, a „Történeti Szemle“ 1916. évfolyamában folyt polémiám során, az általam megállapított tényleges eredményeket állítottam össze, kellő magyarázatokkal s némely azóta szükségesnek látszó kibővítéssel együtt. Csak töredéket nyújthatok, de legalább olyanokat, melyek a további kutatásoknak s elméleteknek megbízható alapul szolgálhassanak.

I. A „Liber“-ek néposztálya és adózása.

Vannak, akik XI. századi törvényeink *liber*-jei közé még a nemeseket s az ország legelőkelőbb urait sem átalnák belészámítani. Ezzel szemben a törvényekből s oklevelekből kimutatható hogy a *liberi* szabadokat, de a valóságban mégis csak félszabadokat jelentett, kik Kálmán és Szent László törvényeiben legtöbbször a rab-szolgákkal vannak szembeállítva. Szent István törvényei közül is van hét olyan cikk, melynek *liber*-e szintén nyilván csak félszabadokra utal, még a legvitásabb három esetben is, mivel a Sz. István II. 13.-nak legrégebb XII. századi admonti (= Adm. I. 14.) szövege, valamint a II. 41.-é (= Adm. II. 7.) is a *liber*-t, ismét csak a servussal állítja szembe, míg a II. 37-nek, admonti (= Adm. II. 4.) szövegében a *liber* szó helyett *liberari* áll a törvénycikk admonti címének megfelelően. (A többire nézve v. ö. Hóman B.: Az első állami egyenes adó Bpest, 1912. a 17—19. lapnak 2. jzetét.) Ennélfogva kimondhatjuk, hogy XI. századi törvényeink *liber* elnevezése csupán fémszabadot jelentvén, nemesekre, előkelőkre egyáltalán nem vonatkoztatható. Legrégibb okleveleink pedig (pl. 1131 körül, 1138, 1146, 1152, 1153, 1158 körül stb.) úgy mutatják be a *liber*-eket, mint akiket el szoktak adományozni, amit teljesen szabad emberekkel nem tehetek volna.

De a *liber*-ek gazdasági és társadalmi, valóban csak félszabad helyzetét legélesebben Kálmán I. 80. és Sz. László I. 30. t.-cikke jellemzik. Az első (a hospes-en, azaz jövevényen, „vendég“-en kívül) másféle *liber*-t nem is ismer, mint csakis az olyat (*liberi quique*, ac hospites — qui *in terris laborant aliorum*), aki a más földjén munkálkodik, tehát a földesúr földbirtokától függ. A másik . viszont azokat a *liber*-eket tünteti fel, akik a püspökök vagy comesek személye körül végezvén szolgálatot (*liberi verö cuicunque episcopo vei comiti adheserint*), azoktól személyes függésbe kerültek.

Kiegészíti ezeket végül az a harmadik, még fontosabb körülmény, hogy ez a néposztály a legrégebb idő óta külön adót is fizetett, az úgynevezett szabad (*liberi denarii*) dénárokat, amiben Hóman az első magyar állami egyenes adót ismerte föl. Ez a 8 dénárnyi adó Kálmán király I. 35., 45., 79., 80. és 81. törvénycikkeiben (v. ö. e cikkekről szóló részletes tárgyi és szövegmagyarázataimat a „Tört. Szemle“ 1914. III. évf. 438—441. lján) említetik hitelesen először,

mint azonban olyan, melyet már azelőtt is, az ország összes királyi megyéiben, e megyék centurionátusai, azaz századkerületei szerint szoktak volt szedni minden egyes szabadtól, ámde most Kálmán, ezen szabadok minősége és állapota szerint, újra szabályozott. Kitűnik az is, hogy a szabadok ezen adót eredetileg *pro libertate*, azaz a saját szabadságukért fizették. Ennek eredete nyilvánvalóan, ugyanarra a körülményre vezethető vissza, amint más kezdetlegesebb társadalmakban is, ahol t. i. a nemzetségi kötelékek védelmén kívül álló idegenek, egyéni szabadságukat, sőt gyakran pusztá létüket is csak úgy voltak képesek megmenteni,³ hogyha magukat a törzs- vagy nemzetség-fők, a fejedelem vagy király oltalma alá helyezték. Az ilyenek azután azért, hogy szabadságukat valamely közhatalom vette védelmébe, ennek fejében évente bizonyos védelmi adót tartoztak fizetni. Ezt Szent István akár készen is vehette volna át a németektől, ahol az ilyen mundium vagy Schutzgeld réges régen megvolt. Ámde mégis inkább azt hiszem, hogy ezt már Árpád fejedelem és utódai is szedhették valamelyes alakban a védelmükre rászoruló idegenektől. De sőt a régi magyar törzsek főnökeinek is lehettek illetően adózó védenecik (mely föltevéséről különben alább a IV. fejezetben lesz még szó), ami szintén hozzájárulhatott politikai hatalmuk kiépítéséhez, mindaddig, amíg aztán e hatalmat Géza fejedelemnek sikerült megsemmisíteni és a maga fejedelmi jogkörébe olvasztani.

Kálmán király azonban a szabadok ezen adójába, még egy új fogalmat vitt bele, amidőn bizonyos, a törvényben megjelölt osztályúaktól a *pro libertate* mellett még *pro opere* címen is adót követelt. Legtöbben ezt *munka* szóval fordították, anélkül azonban hogy közelebbi magyarázatot nyújthattak volna, míg azután mások olyan *földbérnek* értelmezték, amellyel minden szabad, a maga földesurának tartozott volna. Ámde már magában véve is képtelenség föltenni, hogy Kálmán király ezzel, az összes földbirtokosok összes szabadjainak földbérét, ugyanazon egy, 8 dénárnyi összegben szabta volna meg, tekintet nélkül a földek terjedelmére, fekvésére, jövedelmezőségére s egyéb, folyvást eltérő s változó viszonyokra. Hiszen ilyesmibe belenyúlni a magánérdekek durva megsértése nélkül úgysem lett volna lehetséges, sőt minden józan politikai és gazdasági számítással ellenkezett volna. Kálmán

³ Az ilyen társadalmakban az idegent jognélkülinek, sőt ellenségnek tekintették s ehhez képest bántak is el vele. Jellemző, hogy a latin nyelvben a *hostis* ellenséget, de jövevényt is jelent egyszerre. Az arab Ibn Foszlán szerint a pogány oroszok minden idegent, aki közéjük jött, megöltek. Ugyanezt mondja Istachri a mi nyelvrokonainkról, a pogány mordvinokról (Magyar Nyelv 1921: 125.) is stb. A kereskedelmi forgalom s majd a keresztény vallás hatása alatt alakult át ez ősi felfogás kedvezőbbé, amihez a szintén ősi vendégszeretet is hozzájárult. O. Schrader Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. Berlin. 1920. 346—53. Dr. Wl. Pappafáva: Über die bürgerliche Rechtsstellung der Fremden. Rechts historische Untersuchung. Aus dem Italienischen. Pola. 1884.

királyt a maga törvényében nem a földesurak, hanem csak a saját királyi *opusa*, az *opus regis* érdekelte. Törvényéből ennek az *opusnak* mivolta szabatosabban ki nem vehető ugyan, ámde értelme a későbbi oklevelekből teljes pontossággal megállapítható s az illető törvényekkel tökéletes összhangba hozható. Kálmán király *opusa*, az *opus regis*, nem volt más, mint a király, a királyi megyék és várak számára teljesített mindennemű *közmunka és közszolgáltatás*, mely nemcsak a királynak saját embereit, hanem az összes egyházi és világi földesurak szabadját is kötelezte.¹ E köteleesség alól aztán a későbbi királyok az egyes egyházi vagy világi földesurak népét külön-külön, egyházankint vagy földesurankint, vagy olykor birtokonként adott kiváltságlevelek által, avagy általánosságban törvény útján, milyen például az 1231. évi 28. t.-c. volt, mentesítették. Magát a szabadok adóját (*liberi denarii*) az 1222. évi aranybulla 3. törvényikke törölte el a nemesek és egyházaik birtokain,⁵ ámde mivel királyaink ebbeli jövedelmüket már azelőtt eladományozták egyes egyházi vagy világi földesuraknak, ők tehát ezt az adót azontúl a maguk hasznára szedték.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a törvényeinkben és okleveleinkben emlegetett „*liber*“-ek néposztálya egyénileg szabad volt ugyan, ámde ci valóságban csupán fél-szabadságot élvezett, mivel földesúri kötelek között élt és szabadságáért adót kellett fizetnie, holott a teljesjogú szabadok, vagyis a honfoglaló nemzetségek utódai, a saját nemzetségi kötelekeiken kívül egyebet nem ismertek, nem adóztak és uralkodójukat csupán fegyverrel szolgálták.

II. A „*vulgaris*“-ok s más hasonlók: ezeknek és a rabszolgáknak vérdíja.

Egyesek szerint a *vulgáris*, *pauper* és *plebeus* a szabadok néposztályába tartoztak és itt a közszabadok legalacsonyabb alosztályát képezték volna. Ámde már ezen elnevezéseknek közönséges, szösze-

⁴ Így pl. 1254-ben (Haz. O. VI. 77.) „*ab opere et servicys castri Zoulum, sicut aly hospites nostri liberi habeantur exempti.*“ 1265-ben (Wenzel: Árp. Új Okm. XI. 500. hibásan 1261 alatt, helyesebben Századok. 1909. évf. 879.) Liptói megye egész lakossága, minden évben, egy napot „*super domo, castro, orto vei opere regio*“ tartozott „*operari*“, azt t. i., amit a megye ispánja nekik elrendelt. 1266-ban (Wenzel III. 229) ad *opus castri* vei castrorum edificandi vei edificandorum eos non compellemus stb. 1300-ból (Fejér: Cod. dipl. VI. vol. II. 247—8) „*opus castri Scepus*“ 1318 (Knausz Mon. eccl. Strig. II 745) „*opera sive labores castrorum*“ 1323 és 1325-ből (Anj. Okmt. II. 86. 226.) stb. Sőt, úgy látszik, egyáltalán minden a király részére végzett munkát *opusnak* neveztek, péld. 1232-ben (Fejér: III. v. II. 271) „*de opere camerae*“, azokat pedig, akik végezték, „*operary*“ hívták, így 1214-ben (Wenzel VI. 369.).

⁵ A Váradi Regestrum éppen 1222-ből említ (336. = régi 206. sz.) „*de bitores liberorum denariorum*“ adózókat.

rinti értelme is bizonyítja, hogy itt, az egyéni szabadság-szempon-tjából *egységes* néposztályról szó sem lehet, hanem inkább csak kü-lönböző rendűeknek legszegényebb legalsóbb rétegéről, melyet tör-vényeink mindig magasabbrendűekkel állítanak szembe. Ezek tehát éppen úgy lehetnek letelepített rabszolgák (servi), mint rabszolga-ságukból fölszabadított szabadosok (libertini), avagy szabadok, az I. fejezetben körülírt félszabadsággal. Idetartoztak még a XI. szá-zadi törvényeinkben előforduló többi: *tenuis*, *minor*, *colonus*, *villa-nus*, *rusticus*, a cselédféle *fixa* elnevezések is, melyek valamennyien, a fentiekkel együtt, mindig mint hasonlók s egymással egyen-értékűek használatnak, sőt föl is cseréltetnek egymással. Ugyanígy használták ebben a korban Németországban (Waitz: Deutsche Verfassungsgeschichte. Berlin, 1893. V. 201—2.) is a *ple-beji* vagy *vulgares* vagy *rustici* elnevezéseket, egymással pár-huzamosan és mindig falusi köznépet, parasztot értettek alatta. A falu lakossága pedig mindenütt különböző rendűekből verődött össze. Nálunk is a *vulgarisok* Szent István I. 35. t.-c. szerint kunyhókban (mansiuacula) laktak és vérdíjul legtöbbnyire öt tinót fizettek, vagyis ugyanannyit, amennyivel Szent István II. 6. t.-c. szerint a rabszolga is megválthatta a maga orrát, másod-szor meg a fülét.

A rabszolga vérdíja azonban ennél mégis alacsonyabb volt, mivel ez, Szent István i. 14. t.-c. szerint mindig egy rabszolga árá-val volt egyenlő. Ámde a II. 3. t.-c, ahol *fél* rabszolga áráról van szó, semmiképen sem a rabszolga vérdíjának megváltoztatását, ha-nem mint már Závodszy (A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények forrásai. Budapest, 1904.47.) is helyesen mondta, csakis az I. 14. t.-c. egyik pontjának helyesbítését jelentheti. Az I. 14. t.-c. szerint ugyanis, midőn egyik úr rabszolgája meg-ölte a másik úrnak rabszolgáját, a gyilkos rabszolgának ura a meg-öltnek helyébe másik rabszolgát tartozott adni, ami bizony egy-oldalú és igen súlyos teher volt. Sokkal igazságosabbnak tetszett tehát később Szent Istvánnak, ezt a terhet a két érdekelt úr között megfizetni. Ezért rendelte el tehát az új II. 3. t.-c, hogy ezentúl a gyilkos rabszolgának ura a meggyilkolt rabszolga árá-nak csupán a felét fizesse, vagy pedig maga a gyilkos adassék el és az árán aztán a két úr osztozkodjék. A rabszolga vérdíja azonban ezután is változatlan maradt és mindig egy rabszolga árának felelt meg, ami természetesen a kínálattól s a hazai rab-szolgavásárok — amilyenell még 1288-ban (Knauz: Mon. Eccl. Stri-gon. II. 240) is találkozzunk Esztergomban — piaci áraitól függött, de leggyakrabban mégis átlag 3 márka ezüstbe, 1915. évi értékben, kerek számmal 184—218 koronába (Dr. Hóman B.: Magyar pénz-történet 1000—1325. Budapest, 1916, 161—2. 11. a 3. jegyzetben és 520—1. 11.) számíttatott.

Vannak, kik azt hiszik, hogy a rabszolga vérdíjáról, mint

talán valami jogtörténetellenes dologról, beszélni sem volna szabad. Ez azonban tévedés, mert éppen a kérdés jogtörténeti fejlődésével ellenkezik. A német jogtörténet például azt tanítja (Brunner: Deutsche Rechtsgeschichte Leipzig, 1887 I. 99. és 231—2. 1.), hogy a rabszolganak csak a legrégebbs, vagyis a germán-korban nem volt igazi vérdíja, hanem csak értéke, míg a felszabadított rabszolganak (libertus) már meg volt. Ámde már a frank-korban, a rabszolga megöléséért járó összeg, elvesztvén értékpótló jellegét, mindinkább a vérdíjhoz közeledett, sőt mesterséget űző rabszolgaért magasabb díjat is fizettek. A IX. század elejétől kezdve azonban már, a kútfők teljes határozottsággal a rabszolga vérdíjáról beszélnek, például a 808. évi Capitulare szerint „si quis alterius *servum* pendiderit ... *weregildus* eius domino solvatur“.

Ámde a magunk vérdíjrendszerét mégsem a németektől vetjük át, mert ezeké a *négves* számrendszert követte, hanem, mint Hóman (i. m. 161—2.) kimutatja, az őshazából hoztuk magunkkal keletről, ahol a vérdíj az *ötös* számrendszeren alapult s rendszeren 100 igavonó állatból, mint például az ó-araboknál 100 tevéből, nálunk meg Szent István törvényei szerint 100 tinóból állott, mert hiszen a törvényszerinti 110 tinóból a 10 tinó a közbenjáró bírácoknak maradt. Most azonban még azt is tudjuk, hogy vérdíjünk végső forrását az araboknál kell keresnünk, minthogy már Goldziher (M. Nyelvőr, 1895. XXIII. évf., 193.) a magyar *díj* szót, melynek teljesebb alakja a régi nyelvben Szarvas Gábor szerint *dija* volt és eleinte mindig csak vérdíjat jelentett, a szintén vérdíj-jelentésű arab *dijat* vagy *dijjet* szavakkal egyeztette. Azóta e szót Proksch (Über die Blutrache bei den vor-islamischen Arabern und Mohammeds Stellung zu ihr. Leipzig, 1899, 52.) könyve nyomán, az ó-arab nyelvben határozottan *dija* alakban is megtaláltam, Munkácsi (Ethnographia, 1895 VI. évf., 135—6.) pedig az aszerbaidzsáni (Perzsia északnyugati határtartomány) török nyelvjárásban akadt a *dija* alakra, szintén vérdíj értelemben. A magyar *vérdíj* szó tehát, melyet ugyanebben az ősi értelemben először, a XVI. század elejéről való Jordánszky-codex említ, tulajdonképen ismétlés, mert hiszen a *díj* szó egymagában is már *vérdíjat* jelentett, de bizonyos csak akkor vált szükségessé, midőn a régi *díj* szót kezdték már másfajta, nem vérért járó bírságokra alkalmazni. Mi tehát, akik a *díj* alatt most már egészen mást értünk, s eredeti ősi fogalmát nem is érezzük többé, a *vérdíj* szóra még inkább rá vagyunk szorulva, mint amely ma, a legteljesebben fejezi ki mindazt a jogtörténeti fogalmat, mely a vérbosszú s az egyezkedés (compositio) ősi intézményével és fel-fogásával függ össze.

III. A (fél-)szabadok költözködési joga.

A korai középkorbeli szabadság egyedüli kellékének és bizonyágának legtöbbször a szabad költözködési jogot tekintik. Kétségkívül igen becses jog volt ez, csak hogy az elméletben mindig többet ért, mint a gyakorlatban, mivel egyoldalúan nem volt érvényesíthető és különböző jogi és gazdasági feltételektől függött. S egészen természetes, hogy e jogi feltételek, mentül régibb korba megyünk vissza, annál kevésbé lehettek meghatározva, másrészt, az általános gazdasági helyzet is bizonytalanabb lévén, a szabad költözködés joga annyival kevésbé érvényesülhetett s annál könnyebb volt azt kijátszani. E tekintetben a királyság legelső százada, a XI. század volt a legváltóságosabb, amikor a közbiztonság annyira megrendült, hogy csak Szent László drákói törvényei tudták megfékezni. Ilyesmikre már például a XIII. században nem volt szükség. Összehasonlítván e két századot egymással a szabad költözködés jogára és gyakorlatára nézve, a XIII. század a XI.-nél hasonlíthatatlanul kedvezőbb volt, inerte hiszen maga e jog nemcsak számos községi és városi kiváltságlevélben határozottabb és részletesebb megállapítást nyert, hanem az 1298. évi LXX. t.-c.-ben már köztörvény erejére is emelkedett. A mi pedig már most e jog gyakorlatát illeti, azt e két század közt majdnem össze se lehet hasonlítani. Hiszen a XIII. században rohamosan megszorodtak a magyar társadalom szabadabb elemei; a költözködés szabadságára nézve pedig a legtöbb vidéken bizonyos helyi jogszokások váltak uralkodóvá. Sőt e szabadságot már maguk a földesurak is, a saját gazdasági érdekeik miatt, olykor egymással szemben is védelmezték. De a legfontosabb mégis az, hogy ekkor már voltak önkormányzattal bíró városok, melyek a költözködőknek és szabadabb életre vágyóknak mindennél biztosabb s megfelelőbb védelmet nyújthattak. Mi volt mindezekből a XI. és XII. században? Úgy szólván semmi, a földesúr pusztá jóakarátán kívül. Igaz, hogy az e korbéli oklevelek felszabadító formulái szerint, a rabszolgaságból felszabadított szabadon oda mehetett, ahová akart, ámde mellé kell állítanunk azon szavakat is, melyekkel e formulák rendszerint végződni szoktak, még pedig nemcsak a feltételes, hanem a teljes (pl. Haz. Okm. VIII. 179.) felszabadításoknál is, hogy t. i. a felszabadított ezentúl (pl. 1141—61. *ubicunque servire voluerint, libere serviant*; 1146. *cuicunque voluerint libefaliter serviunt* stb.) szabadon *szolgálhat* annál, akinél *szolgálni* akar. Mert hiszen éppen ebben rejlik a dolog lényege. A rabszolgaságukból felszabadítottaknak, valamint általában e kor (nem teljesen) szabad embereinek költözködési szabadsága abban merült ki, hogy máshol megint szolgálhattak tovább. Teljesen tehát

a szolgálatra, a földesurak védelmére voltak utalva, ami pedig, különösen letelepedéseknél, nem ám holmi szerződések alapján, hanem egyszerűen a maguk alávetésével, pusztán az úr védelmében bizakodva történt. Mindnyájuknak okvetlenül valakihez tartozniuk kellett, hiszen máskülönbben szabadságuk is kockán forgott. Szabad költözködési joguk egymagában — még az éhenhalástól sem menthette meg őket.

A szabadság igazi jegyét tehát, legalább a legrégebb korban, nem kereshetjük pusztán a szabad költözködésben, de a szolgaságét sem: a helyhez vagy röghöz kötöttségben, mivel e korban ezek a szempontok még, sem a szolgák, sem a szabadok különböző kategóriáinak s viszonyainak megértésére nem elégségesek. Mert hiszeu e korszakot éppen a két véglet: a rabszolga és a teljesen szabad közti legkülönbözőbb közbenső, áthidaló jogviszonyok és helyzetek jellemzik, melyek minden merev osztályozást kijátszanak. Például Szent István II. 50. törvénye olyan rabszolgáról szól, akit a király birtoka vagy megyéje élére állított s ennél fogva tanúskodását mint más comešekét rendelte elfogadni. A szent király, ki e törvényével is Nagy Károlyt („quibusdam servorum suorum — eorum tradidit regni“, idézve Waitz, Deutsche Verfassungsgesch. III., 384. 1., 2. jegyzet) utánozta, egyúttal a rabszolgának új típusát teremtette meg, mellyel szemben a szabad költözködésről mint a szolgaság és szabadság *igazi* jegyéről szóló tanítás nyomban felmondja a szolgálatot. Mert hiszen itt röghöz kötött *rabszolgáról* van szó, aki ennek dacára, legalább is addig, míg hivatala tartott, nemcsak föltétlenül szabad költözködési joggal bírt, hanem a teljesen *szabadok* közé s ott is egyszerre a legmagasabb állásba került. De viszont másrészt, mekkora tömegét ismerjük az olyan *szabadoknak*, egy sereg néposztálynak (pl. *miles*, *várjobbágy*, *egyházi jobbágy*, *magán serviens* stb.) olykor *teljesen szabad* tagjait, kik valamely intézménynek avagy személynek voltak lekötve és akiknek ennél fogva, éppen költözési szabadságuk legalább is arra az időre korlátozva volt. A jogviszonyoknak tehát olyan komplikációival állunk szemben, melyekre a szolgaság vagy szabadság közönséges normái nem alkalmazhatók, avagy máskülönbben a legferdebb megítélésben fognának részesülni.

IV. A „miles“-ek.

A nemcsak félig, hanem olykor még a teljesen szabad embereknek is az a tipikus szolgálati viszonya, melyről az imént a III. fejezet végén volt szó s ami őket, minden szabadságuk dacára, egyoldalúan föl nem bontható, szoros, személyes függésbe hozta, — elsősorban a „*miles*“-eknél s későbbi utódaiknál a „*serviens*“-eknél és „*familiaris*“-oknál érvényesült. A *miles*-eket már Sz. István törvényei emlegetik, csakhogy e néposztály csiráit még ennél is ré-

gibb korban kell keresnünk. Már az I. fejezetben utaltam arra, hogy a régi magyar fejedelmeknek, sőt még, az ezeknél nem sokkal alantabrangú magyar törzsfőnököknek is, elégszer nyílhatott alkalmuk, a hozzájuk menekült vagy tévedt idegeneket védelmükbe fogadni. Ámde nemcsak az idegenek voltak erre rászorulva, mert hiszen gyakran akadhattak olyan magyarok is, kiknek a saját törzsükben vagy nemzetségükben való megmaradásuk a legkülönfélelőbb okokból (péld. lopás, gyilkosság, tönkremenés stb.) lehetlenné vált, akik tehát kénytelenek voltak a maguk bizonytalanná vált létét a fejedelem vagy valamelyik törzsfő oltalma alá helyezni. Láttuk azt is, hogy az ilyenfajta menekülteknek a védelem fejében valamiféle adót kellett fizetniük, de nyilvánvaló, hogy az arra alkalmasak a nyújtott oltalmat inkább fegyverrel, tehát a fejedelemnek vagy törzsfőnek is kívánatosabb alakban igyekeztek megszolgálni. Mert hiszen ily módon a fejedelmek és az egyes törzsek fejei hamarosan bizonyos, csupán tőlük függő fegyveres erőre tehetek szert, mely azután a csatákban az ő hadikíséretüket képezhette, békében pedig személyük körül teljesíthetett szolgálatot, vagy legalább is egy ilyen személyes kíséret kialakulására csirául és alkalmul szolgált. Krónikáinknak is van tudomásuk az ősi magyar törzsek főnökeinek hatalmáról, ámde a tényleges hatalom a valóságban legkönnyebben ily módon alakulhatott ki. A jogászok persze ezt az egész intézményt, vagyis a régi germán fejedelmek *Gefolgschaft*-ját; a kelte gall főnökök *comitatus*-át; egyes régi szláv fejedelmeknek (ámde itt már csakugyan inkább idegen hatásra visszamenő) *druzszina*-ját⁶ — merőben tipikus germán különlegességnek képzelik. Az ethnologia azonban már régen kimutatta, hogy az ilyen törzsfői vagy fejedelmi személyes kíséret intézménye nem valami ritka jelenség, hiszen bizonyos fejlődési fokon a legkülönbözőbb népeknél megismétlődik. Megtaláljuk például Amerikában a nicaragua-i és guanasi indusoknál; Afrikában a bászutó, betsuán, bornu, kaffer négereknél; a Nagy Óceánban a Havai, Palau és Tonga szigeteken; Ázsiában Gwalior előindiai államban, a Kaukázusban a cserkeszeknél és a lezgekknél, kiket Klaproth sőt Howorth

⁶ Érdekes, hogy a lengyelek, a *druzszina* szó helyébe később, az *ország* vagyis a magyar *ország* szót vették, föl: *gefolge* értelemben. Ez a bizonyítéka annak, hogy nálunk is, az *ország* szónak, kezdetben nem a földet, hanem a *király kíséretét* kellett jelentenie. Ebből fejlődött, ki aztán később az *országnak* = *országgyűlés* érteleme is, amit a XVI. századi velencei követek szintén *Vorzago*-nak hívtak s Thallóczy szerint Dalmáciában ma is elő szó *Varzago* alakban. A régi magyar király személyes kíséretéből állottak elő ugyanis, lassankint azok az udvari majd országos tisztségek és hivatalok, melyek a főpapokkal együtt a királyi oklevelek végén mindig felsoroltatnak, ők képviselték az országot a király személye körül, sőt maguk voltak az ország, mert hiszen ők működtek közre annak minden ügyeiben. Az országgyűléseken is mindig döntő szerepet játszottak, ámde itt már amióta az országgyűlésnek másik eleme: a köznemesség mindinkább megerősödött, az ország fogalma, a főurak és főpapok testületéről, csakhamar a teljes országgyűlésre ment át.

is a hunnok utódainak tartanak. Van azonban egy minket közelebről érdeklő adat is. A régi bolgároknál, kiket egy görög kézirat (Vizantijszkij Vremennik 1895. II. évf. 246—7) még 926-ban is nomádoknak és szekéren lakóknak nevez és akikben most mind határozottabban a hunnok utódait látják, szintén megtaláljuk a fejedelmi kíséret intézményét. Omortag bolgár kánnak 816—830 közti görög¹ föliratában ugyanis, az udvari méltóságok között előfordul a *threptosz anthróposz* (= táplált, fölnevelt ember) is, mint, Uszpenszkij szerint is nyilván a kán Méretének tagja. Föltehető tehát, hogy ez az intézmény a bolgároknál már akkor is megvolt, midőn még a magyarokkal sűrűbben érintkeztek.

Ámde még ilyenféle kölcsönzésre sem lett volna szükségük, mert hiszen nálunk is elég alkalom nyílt ahhoz, hogy magától előállhasson amíg aztán Géza fejedelem a törzsfőknek hatalmát megtörvén, a kíséret intézményének jogát szintén magának tartotta fenn. Szent István azonban, a saját korabeli nyugati hűbéri társadalom példái után indulva, semmi akadályát sem látta annak, hogy a régi magyar törzsek utódainak, a nemzetségeknek fejei, (mert törvényei⁷ elsősorban ezeket nevezik Sewior-oknak, azaz wrac-nak, melyet már Bartal György is a francia *seigneur-ből* származtatott) mentül több *miles-t*, azaz *vitéz-t* (a seizercei szójegyzék szerint) fogadjanak magukhoz. „Akarjuk (Volumus), — mondja I. 23. t.-cikkében — hogy minden seniornak meglegyen (ut *unusquisque senior suum habet militem*) a maga milese és ezt senki rá ne beszélje, hogy eddigi seniorát elhagyván, ő hozzá szegődjék, mert ebből pör lesz.“ A saját mileseiről pedig a szent király (I. 7.) kijelentette, hogy azok csak úgy, miként a királyi méltósághoz tartozó többi javak és rabszolgák (res, *milites*, servi), ezentúl is megingathatatlanul épségben (permanere immobile) maradjanak.

Egybevetve most már mileseinket illető rendelkezéseit a mintájául szolgáló németországi intézménnyel, ebből bármily vékony, de eddig mégsem sejtett fény vetődik Szent István intézkedéseire s talán okaira és céljaira is egyszersmind. Így az a törvény, hogy ezentúl minden úrnak (senior) saját milese legyen, voltaképen nem volt egyéb, mint erre szolgáló királyi engedély. Németországban ugyanis, az ehhez hasonló *ministerialisok* tartása csak az egyházi s világi fejedelmeknek és grófoknak volt megengedve, kik aztán uraiknál elsősorban udvari s a háborúban hadi szolgálatot telje-

⁷ Ezek, valamint többi törvényeink is csak egyféle azaz olyan milest ismernek, ahogy a szövegben jellemezzük. Meg kell azonban ezt különböztetnünk a Szt. István intelmeiben s a Kálmán király I. törvényének előszavában említett miles-től. Mivel ugyanis ezek nem törvényeknek, hanem csakis irodalmi műveknek tekinthetők, a bennük előforduló milest is csupán általános irodalmi, nem pedig jogi értelmében kell vennünk. Irodalmi értelemben pedig ez a miles akkor a társadalom egész hadakozó részét jelentette, elkezdve a királytól és udvaráról, a legszegényebb fegyverforgató szabad emberig. Egyébiránt v. ö. a Tört. Szemle 1916. V. évf. 548. lapját.

sítettek. Máshol azonban, főleg Dél- és Nyugat-Németországban, s különösen a bajor ós osztrák földön, a többi nemesek is tarthattak ilyenféle szolgáló embereket, de őket nem ministeriálisoknak, hanem *míleseknak* nevezték és kizárólag katonai és helyőrségi szolgálatra alkalmazták. Jellemző tehát Szent Istvánra, hogy ő nem udvara fényére s személyzetének kiegészítésére gondolt, hanem ebben a katonai szempont vezérelte, midőn szolgáló embereiül nem a ministeriálisokat, hanem a míleseket választotta. Nemcsak mert Bajorország s Ausztria közelebb estek hozzá, hanem mivel hadi erejét részint a közvetlenül tőle függő, részint az uraknak tartani engedett mílesek útján kívánta gyarapítani. Ezáltal természetesen némi hűbéri elem került belé a magyar társadalomba, mivel a személyes fölkelés mellett a közvetett hadkötelezettség is előállott.

A mílesek hűbéri jellege azonban sehol sem domborodik ki annyira, mint Sz. István II. 11. t.-cikkében (Siquis autem *militum*, suum *spontaneum donum*, dicens *sibi vi* ablatum, mendax oxtiterit, ex hoc *careat* et insuper tantumdem solvat), melyet eddig annyira félreértettek. Pedig itt egyszerűen olyan mílesről van szó, aki (urától) önként adott *ajándékot* kapván, azt hazudta, hogy azt erőszakkal elvették tőle, büntetésül tehát ne csak az ajándékot veszítse el, hanem még ugyanannyit fizessen rá. Mert hiszen nyugaton is az ilyen ministeriális vagy míles nem zsoldot kapott, hanem a teljes ellátáson, ruhán s olykor egyéb felszerelésen (fegyver, ló) kívül időnként ajándékban részesült, mely pénzből is állhatott. Hosszabb szolgálat után pedig már *beneficiumra*, azaz hűbéri jellegű birtokadományra is igényt tarthatott.

Nálunk persze ilyen részletes adatok ebből a korból még hiányoznak, de míleseink ajándéka nagyjából már is hasonló állapotokra enged következtetni. Nálunk szintén emlegetik (Sz. István I. 35.) a míles udvarházát (*curtim vel domum*); a különböző vétségekért reárótt bírságok pedig közepes vagyonúnak (míles vel *alicuius vir ubertatis* I. 15.), a comes és a köznép között állónak tüntetik föl. Leggyakrabban, királyi megyei comesektől függő s ezeknek fegyelmi hatósága alá tartozó míleseket emlegetnek Sz. István törvényei, mint akik által másokon hatalmaskodásokat vitethetnek végbe s a szabad embereket szolgáltságba hajthatják. Ámde e törvények a comesek ellen is védelmet, nyújtottak a mílesnek, mikor ellenük fellebbezési jogot engedtek és a tőlük erővel elvett dolognak kétszeres visszatérítésére kötelezték a comeseket, sőt még olyan esetről is van szó, ahol a míles megölte comesét. A comes és a míles közti szolgálati viszonyban, a comes persze legtöbbször csak a király személyét képviselte ugyan, ámde e viszony, a közvetítés dacára is, csakúgy, mint a senior és a míles között, hűbéri természetű volt, mert elsősorban az úr, illetőleg a király iránti *hűség*en alapult, mint ahogy pl. az altaichi évkönyvek az 1041. évnél kifejezik: „tam *fidelis* illi maneret,

quam *miles seniori esse deberet*“. E hűséget kétségkívűl nálunk is miként Németországban, a miles eskű alatt (*saeramentum quodut miles dominó juraverat*) fogadta meg urának. Ettől fogva aztán az úr és a miles közti viszony egyoldalúan föl nem volt bontható többé s a milesek, mint a külföldön, az úr familiájának tagjául és birtokának tartozékául tekintettek. Helyzetük és tekintélyük a társadalomban, mindenekelőtt uruk társadalmi helyzetétől s tekintélyétől függött. Függésük s alárendelt helyzetük is leginkább azáltal vált kedvezőbbé, amikor uruk nem magánszemély, hanem intézmény volt, milyenek nálunk a király, a királyi megye és, az egyházak voltak.

A Sz. István-kori milesek természetesen csak *szabadok* lehettek. Mert hiszen ha Sz. István akkép inti fiát, hogy a harcosok közül senkit szolgálásra ne vessen (neminem in servitutum redigas) és senkit rabszolgának (vel servum nomines) ne nevezzen, világos, hogy a hivatásos katonai miles osztály tagjai nem lehettek szolgálendűek. Sőt mivel a milesek nagyrésze joidéig külföldi volt, már csak ezért is mint szabadoknak kellett hozzánk bejönniök hospesekül, kiknek szabad volta nálunk sohasem volt kétséges. Pedig a hospes a milesnél mennyivel alacsonyabb bécslésben részesül már Sz. István intelmeiben is. Míg t. i. a miles a 4-ik helyen van, a hospes a 6-ikra került. A törvények is mindig előbb szólnak a milesekről (I. 23.), mintsem a (I. 24.) hospesekről és ez az arány később is megmarad, sőt, midőn már a *milest civisnek, vár jobbágnak* hívják, még inkább fokozódik. Sz. László II. 11. törvényében a miles már a *nobilissal* együtt, azonos módon szerepel, sőt kíséretükben rabszolgák mellett még *liber*-ek is találhatók. Fontos még az is, hogy Sz. László I. 30. törvényében a *liber*-eket ugyanolyan szolgálati viszonyban (cuicumque *episcopo* vel *comiti adhererint*, sicut *eis placuerit*, ita habeantur) találjuk, miként a mileseket, tehát szintén legalább is szabadoknak kellett lenniök. Éppen Sz. László 1091-ben egyik milesét küldte követül a pápához.

Lássuk végűl Sz. István I. 25. t.-cikkét, mely szerint, ha a miles urától máshoz szökött, urának jogában állott őt kinyomozni és visszakövetelni, csakúgy, mintha az úrnak bármelyik szökevény rabszolgájáról lett volna szó. De még ez sem bizonyíthatja azt, hogy a miles szolgarendű és ne szabad ember lett volna. E kérdésnél bő analógiákat nyújt Szekfű Gyula alapvető tanulmánya a milesek későbbi utódairól a „*Serviensek és Familiárisok*“ -ról (Bpest, 1912.) s éppen abból a későbbi korból, amikor már minden társadalmi osztálynak helyzete és jogköre világosan meg volt állapítva. Szekfű (68., 69.) a XV. szdi törvényekből kimutatja, hogy kétségtelen *nemes* embereknek, mihelyt valamely úrnak szolgálatába állottak, attól kezdve nem volt már meg a teljes személyes szabadságuk. Az 1435. évi VI. 6. t.-c. 3. §-a a földesurakat teszi felelőssé a szolgálatukban állók által okozott károkért, de fölhatalmazza, hogy az efféle káro-

kat aztán, az ilyen embereken megvehetik s e célból őket fogságra is vethetik „*non obstante nobilitatis privilegio*“. Az 1471:11. t.-c. a nemesi szabadság felfüggesztésével s letartóztatással sújtja azt, aki (si aliqui *nobilium* factores fuerint et alias *servitio suo non completo*, ab eorum dominis *recesserint*, quia tune *detineri* possint) az úrral szolgálati viszonyban állott és *szolgálatát be nem töltvén*, urától *eltávozott*. Az 1486:XXXIV. t.-c. pedig azt az urat, aki ilyen *szökevény* *servitort megfogadott*, inti, hogy az ilyet, előbbi urának *visszakövetelésére* a servitor kétszeres vérdíjának terhe alatt azonnal bocsássa el.

Mindez pedig természetesen nemcsak a XV. században történt, hanem megvolt mindig és mindenütt, ahols amióta csak ilyen hűségeskün alapuló szolgálati viszonyok léteztek, mivel azt e viszonyok természete követelte. Mídőn pl. 1276-ban (Haz. O. VI. 224.) a hatalmas főúr Óvári Konrád egyik ilyen szolgáló *nemes* emberét, Tancs fiát János *comest* bizonyos kihágásaiért elfogatta és csak 9 nemes, köztük 4 comesnek kérelmére és 21 márka erejéig való kezessége mellett bocsátotta ki börtönéből, viszont ez is megfogadta, hogy ha övárit *bármikor elhagyná (recederet)* és *hűtlenséget (infidelitatem)* vagy bármi kárt okozna, szőlőbirtoka legott Óvárira szálljon. De még nevezetesebb az, midőn 1272-ben (Knauz 1.604—605.) V. István az esztergomi egyház összes *nemes* és *nemtelen* (condicionarius) népeinek megparancsolta, hogy egyházukat híven szolgálják, mert senkinek az országban (nusquam alias in regno nostro *alicui* possint *famulari*) *szolgálatába nem szegődhetnek*, hogyha pedig ezt mégis megtennék s egyházuknak tovább szolgálni nem akarnának, akkor az esztergomi egyház nádorának szabadságában álljon őket (ubicunque *capiendi* et *condempnandi* eosdem) bárhol *megfogatni* és *megbüntetni*. Mikor tehát *kétségtelen nemes* emberekkel, a nemesi szabadság fénykorában is megtörténhetett ugyanaz, amit Szent István I. 25. törvénye a milesről mond, világos, hogy ebből a miles szolgarendűségére következtetni képtelenség volna, valamint a Szent László III. 2. és Kálmán I. 39. törvényének hasonló visszaköveteléseiből sem szabad, az ott visszakövetelt személyek egyéni szabadságát kétségbe vonnunk.

Tagányi Károly.

AZ ADATSZOLGÁLTATÓK LELKI DISZPOZÍCIÓI.

A társadalmi életjelenségek empirikus megfigyelésében emberi tapasztalatokat, emberi véleményeket gyűjtünk és összegezzük, hogy azok egyformaságából bizonyos állandó szabályszerűségeket olvassunk ki, eltéréseikből bizonyos változó okok hatására következtessünk. Nagyrészt az indukcióhoz hasonló eljárás ez, sok apró egységből vonja el azokat a tanulságokat, amelyeket az összesség törvényszerűségei gyanánt is ki mer mondani. Természetesen a megfigyelésnek nagy lelkiismeretessége, az észlelés processzusának igen gondos előkészítése és kritikus végrehajtása szükséges ahhoz, hogy a leszűrt következtetéseket helytállóknak merjük találni, s azoknak általánosítására jogosítva érezzük magunkat.

Ennek a munkának a során azonban az akadályok sokkal nagyobbak, mintsem azt a felületes szemlélő gondolná. Bármily kifejlett érzéke és gyakorlata van a megfigyelőnek, s bármennyire igyekszik is elszigetelni magát minden szubjektív elfogultságtól, hogy az észlelést teljesen pártatlanul hajtsa végre, s ne az igazság külszínét, hanem annak valódi magvát és tartalmát keresse, általános emberi okokból ez sohasem sikerülhet teljesen. S még ha igyekszünk is kiküszöbölni az észlelőben levő hibákat, illetve föltesszük, hogy maga az észlelő annyira levetkőzi az emberi gyarlóságait, hogy a benne rejlő hibák a megfigyelés eredményében elhanyagolható, csekélyebb jelentőségű tévedést okoznak, akkor is milyen óriási hiánya a megfigyelésnek, hogy az az ember vagy embertömeg, amelyen az észlelést végezni kellene, a legkülönbözőbb műveltségű, jóindulatú, belátású elemekből áll, a megfigyelésre több gyanúval, mint őszinteséggel reagál, s a való állapot képét igen szubjektív tükörben mutatja be. Mennyivel könnyebb dolga van a természetbúvárnak; a bogarak teljes nyíltsággal folytatják előttük életüket, a virágok nem hazudnak, s a kőzetek leplezetlenül megmutatják sebeiket, amelyeket évezredek világréngések során kaptak.

A társadalmi kutatás során a bűvárló energiájának igen nagyhiányát köti le a folytonos küzdelem a megfigyelt embereknek (az adatszolgáltatóknak) az igazságot takarni akaró vágya ellen. Ez a küzdelem az eredmény tisztaságát és világosságát gyakran

meg is rontja; de a küzdelem során kialakultak már bizonyos tapasztalatok, amelyek a jövő kutatásnak hasznára lehetnek. Ezeket a tapasztalatokat részben levonhatja az is, aki kisebb embercsoportot megvizsgálásával foglalkozik, de még inkább az, aki hivatásszerűen intéz az embereknek majd ezen, majd azon csoportjához a magánérdekbe is vágó legkülönfélébb kérdéseket, s nemcsak kötelességből ellenőrzi a válaszok igazságát s a válaszolók hangulatát, hanem egyéb följegyzésekkel való összevetésekből is meg tudja állapítani, hogy kérdései nem hangzottak-e el hiába, s a kutatás eredménye valóságban is eredmény-e, vagy csak formailag. Mert azt már itt is erősen hangsúlyoznunk kell, hogy formai eredményt a legtöbb társadalmi kutatásnál könnyű elérni, a kérdések ritkán maradnak válasz nélkül s a válaszok többnyire bizonyos külső valószínűséggel is bírnak: de ezek a külső valószínűségek egyforma színtelen lepellel vonják be az élet igen sokféle tarka feltjét, amelyeknek színességét és árnyalatait a kutató éppen vizsgálni akarta.

Nem elfogódott-e minden intelligens ember is, ha rendkívüli helyzetbe kerül, ha a nagy nyilvánosság előtt kell nyilatkoznia, ha olyan valakivel találkozik, aki előtt minden szavát latolgatni óhajtana, mert szeretné, hogy az jó véleménnyel legyen felőle? Ez az elfogódottság még a nagyobb műveltségű emberekből is öntudatlanul is olyan kijelentéseket vált ki, amelyek a valóságnak gyakran színezett, gyakran elhomályosított képei, hűsége törekvők és tulajdonképen mégis annak az eltakarói. A gyakran hangoztatott példa, hogy ugyanazon utcai jelenetek tanúi a legnagyobb jóhiszeműségtől vezéreltetve mégis teljesen eltérően mondják el azokat a részleteket, amelyek szemük láttára peregnek le, bizonyítja, hogy minden adatszolgáltatásban, véleménynyilvánításban olyan erős szubjektivitás van, amelyet okos kezeléssel lehet korlátozni, de teljesen elnyomni sohasem. És ez a szubjektivitás öntudatlanul is akkor ágaskodik föl legmagasabbra, mikor a mindennapi élettől valamennyire eltérő helyzet készíti az embereket vallomásra. Adomáink ismert alakja az értelmes paraszt, aki a maga megszokott körében józanul és egyszerűen szólal meg, de törvényszéki tárgyalásoknál nevetetően cikornyás, tudákos beszédűvé válik. Többet mondani, mint amennyit tudunk; többet mutatni, mint aminők vagyunk, ez az örök emberi gyarlóság különösen az alacsonyabb értelmi fokon lévő embereket kivetkőzteti a maguk mindennapi lelki habitusából, s olyan — csak eredményeiben megmérhető — benső izgalom vesz erőt rajtuk, amely az objektivitástól föltétlenül eltereli őket.

A statisztika azonban, mikor társadalmi törvényszerűségeket kutat, nem a szélső kilengéseket keresi: a halálózási arány szabályszerűségét nem pestises évek adatai nyomán állapítja meg, a szőlő termését nem jégverés idején. Munkájához elsősorban az adat-

szolgáltatóknak bizonyos lelki nyugalma kell, s ha a felvétel eszméje ezt a lelki nyugalmat veszélyeztetné, előre kell gondoskodni, hogy a veszély be ne következzen. Az a közismert tapasztalat, hogy nem várt lövés zajától összerezzenünk, de ha a fellobbanó füstől látjuk, hogy a pukkanás hangja is hamar elérkezik hozzánk, nyugodtan várjuk azt, erre a kérdésre alkalmazva, sok logikus teendőre felhívhatja itt a figyelmünket.

Egyelőre még távol attól, hogy az adatszolgáltatók lelki diszpozíciójára vonatkozó minden figyelemreméltó irányelvet megállapíthatnánk, elsősorban azt kell hangsúlyoznunk, hogy megfigyelő munkánk hiányos lesz akkor, ha *előkészítetlenül lepjük meg az adatszolgáltatót kérdéseinkkel, ha nem kalauzoljuk őt bizalmatkeltő módon a válaszadásban, s ha bármi olyat is kérünk tőle, amelyet valamilyen okból nem figyelt meg.*

Az előkészítetlenség félrevezető, s a nyugodt lelkiállapotból kizökkentő hatásait főntebb már említettük, most a statisztikai megfigyelésre kell konkrétan alkalmaznunk a mondottakat. Az adatszolgáltatóval közölnünk kell előre, hogy milyen irányú és milyen célú kérdéseknél vesszük igénybe közreműködését. Kettős hiba fenyeget, ha ezt nem tesszük meg: az adatszolgáltató vagy túlkomolyan veszi a statisztikai kérdezősködést és megriad tőle, vagy túlkönnyedén, és ebből az okból nem ad megfelelő választ. A példák hosszú sorozatát lehetne felvonultatni arra, hogy statisztikai összeírás a nagyobb adótól való félelmet keltette a népben, s azért igyekezett eltagadni minden eltagadhatót, sőt ijedtében gazdasági kárt is okozott magának, kivágva a gyümölcsfáit, mikor azoknak a megszámlálásáról volt szó, leöldösve a baromfiakat, és kifüstölve a méheket. Valóban, a távol múltban ott is lappangtak az adóztatási kísérletek a statisztikai felvételek mögött, s nem lehet eléggé sajnálni, hogy a közeli múlt kényszerítő hatása alatt a háborús gabonaellátás terve szintén statisztikai felvételekhez kapcsolódott. Akkorára növeli az ilyesmi az adatszolgáltatóban egyébként is ott lappangó gyanakvást, hogy évtizedeknek nagyon gondos munkája szükséges az aggodalmak eloszlatására.

Az adatgyűjtés előkészítésének a feladata az ily aggodalmak eloszlatására csak az lehet, hogy az adatbevallás gondolatát máijó előre közel vigye az érdekelt adatszolgáltatóhoz, a felvétel igazi célja tekintetében is megnyugtató módon. Azt a kerülő utat, amelyet az orosz theoretikus Kaufmann ajánl, hogy az adatgyűjtő előbb a célt elhallgatva tudakozódjék, s azután ismereteiben megerősödve vértesse föl magát a téves bemondások ellen, nem lehet helyeselni, még kevésbé azt az orosz eljárást, amely a cél felől minden felvilágosítást megtagad. Viszont Kaufmann is helyesen ismeri föl — csak tévesen irányítja — az adatszolgáltatók pszichikai berendezésével való foglalkozás szükségességét.

Azok az adatgyűjtések, amelyek legtöbb- aggodalmat kel-

tenek, főleg gazdasági természetűek, s céljaik is gazdaságpolitikaiak. Óvakodnunk kell attól, hogy túlságos színesre fessük azokat a gazdaságpolitikai teendőket, amelyeket az adatgyűjtés várható eredményéhez képest esetleg tervezünk; inkább azt a negatívumot kell élenkebben kirajzolni, hogy tájékoztató adatok hiányában mennyi hasznos tennivaló marad el s esetleg azt az ellentétet kiéleznünk, hogy másutt, ahol az adatok nagyobb bősége áll rendelkezésre, a gazdasági fejlődés mennyi előfeltételét lehetett megteremteni. Nehéz feladat ennek a kapcsán az adatszolgáltatóban az egyéni érdekeltiségnek a háttérbe szorítása, s annak a megértése, hogy az ő pontos bevallása, bármily fontos alkotórésze is az egész statisztikai fölvételnek, mégis csak egy elenyésző rész a hozzá hasonló bevallások nagy tömegében. Éreztetni egyfelől a föladat komolyságát, másfelől annak mindennapiságát, közönséges voltát is, hogy azt a megnyugvást keltsük, hogy hasonló bevallást tesznek az emberek ezrei, anélkül, hogy abból valami kárunk lenne, sőt végelemzésben mindnyájuknak hasznára válik az adatszolgáltatás: mindez a fölvételek sokféleségéhez képest másként és másként megoldandó föladat, de mindannyiszor nehéz probléma, amelynek tapintatos megoldását az irányító központnak gondosan elő kell készítenie. Népies hírlapi közlemények, előadások, az adatszolgáltatók lelkivilágához és bizalmához legközelebb eső szerveknek a fölvilágosításai (pap, tanító, vagy akár érdeképviselet is) mind ennek a megnyugtató munkának a szolgálatába kell hogy álljanak, s az adatgyűjtés folyamán meg kell érkeznie a tetszetős, további kétséget eloszlató válasznak. Nemcsak a valódi tömegfelvételeknél van ennek nagy jelentősége, hanem azoknál a különleges metódusoknál is, amikor az adatszolgáltatóknak csak egy részéhez fordulunk felvilágosításért, bár az összesség életviszonyairól remélünk tájékoztatást. Az ily megfigyelések a társas élet bensőbb, rejtettebb kapcsolatait tudakolják, mint a tömeges felvételek: az aggodalom is nagyobbra nőhet, miért kell az egyiknek olyan gyónásszerű vallomást végeznie, aminőt a másiktól egyáltalában nem kérdeznek? Az érdeketlenség felkeltése, s annak a tudatnak a felébresztése, hogy a vallomás a hasonlók nagy tömegében észrevétlenül elvegyül, itt még nehezebb, az előkészítésnek és felvilágosításnak tehát még gondosabbnak kell lennie. A föladat második része az adatszolgáltató kalauzolása a helyes válaszában. Nagy általánosságban erre volnának hivatva mindazok az utasítások, kioktatások, amelyek nemcsak az adatgyűjtő szervezetnek, hanem a közvetlen adatszolgáltató magán-személynek is hasznára válnak. Ezek azonban terjedelmük, s gyakran csak a nagyobb intelligenciának hozzáférhető bonyolultságuk miatt nem elegendők. Az egyszerűbb adatszolgáltatót még zavarhatja is az a sok komplikált lehetőség, amelyről az utasításnak még kell emlékeznie. Gondolatvilágában hiányzik vagy gyakor-

latlan az a megkülönböztető érzék, amely a bevallandó tulajdonságok közt a statisztikában oly éles határvonalat kíván vonni. Irányítani kell tehát a bevallását nemcsak az igazság, hanem annak helyes kifejezése felé is.

És itt meg kell említenünk, hogy társadalmi kutatás címe alatt újabban lábra kapott oly felfogás is, mely az adatszolgáltatók lelki diszpozíciói elemeinek ismerete nélkül azt vallja, hogy a bevallásokat minden befolyásolás nélkül kell gyűjteni, s azt a megnyilatkoztatást véli legértékesebbnek, amely közvetlenül tanácsadás nélkül fakad a fölvetett kérdésre az értelmiség legegyszerűbb színvonalán álló emberből is. Ez a társadalmi kutatás ugyan a megkérdezetteknek inkább a lelki világáról, mint külső életkörülményeiről akar felvilágosításokat szerezni, s így tárgya csak némely ponton érintkezik a statisztikával, a megfigyelés folyamata azonban mégis azonos a statisztikáéval, sőt a gyűjtött észlelésekből oly következtetéseket kívánnak vonni, aminők a statisztika megállapításai, az eljárásban tehát nem szabad különbségnek lennie. Ha utalunk arra a fönt említett tapasztalatra, hogy a váratlan, előkészítetlen s kellő tájékoztatás nélkül hagyott kérdezősködés mennyire kizökkenti lelki nyugalmából az egyszerű embert, s mennyire eltereli vallomását a valóságtól, akkor be kell látnunk, hogy ez a felfogás teljesen téves, az emberismeretnek nagyfokú hiányán alapszik, s ez irányban a statisztikának a tapasztalatai, amelyek ugyancsak egyszerű, kisebb műveltségű embereknek a saját viszonyaikról való kikérdezésén alapszanak, sokkalta mértékadóbbak. A magyar gyermektanulmányozás vizsgálatai, sajnos, régebben nagyobbrészt a fönt említett téves felfogásból indultak ki, s tévedésük szinte kulminált abban az adatgyűjtésben, mely a gyermekek alkoholfogyasztásáról mintegy tíz évvel ezelőtt készült, a tanítók és szülők — tehát a gyermekek hivatásos irányítóinak — teljesen passzív szerepre kárhóztatásával. A tréfálkozó hajlam, az egymással való versengés — a gyermeklélek természetes megnyilvánulásai — ennél a fölvetélnél olyan eredményeket hoztak létre, amelynél csak az szomorúbb, hogy akadtak, akik ezeket a visszás s a valóságtól teljesen eltérő eredményeket még a külföld előtt is komolyan kommentálták.

A gyermek ítélőképességének bizonytalanságával, a csekélyműveltségű ember gondolkozásának pontatlanságával egyformán támogatásra, irányításra szorul az adatbevallásban; a kérdésre adott első válasza újabb magyarázat után, amikor a szükséges megkülönböztetések felől jobban tájékozódik, könnyen módosulhat. A számlálólap egyenes kérdésére — mely természetsszerűleg nem lehet hosszadalmas és körülíró — gyakran nehéz megfelelő egyenes és korrekt választ szerezni; de részekre bontással, körülírással, kerülő úton való tudakolással eljuthatunk a kívánt adathoz. Csak a legegyszerűbb példát említve: kis műveltségű, koros nők a

házasságukból született gyermekek számára is gyakran oly homályosan vagy rosszul emlékeznek vissza, hogy a megfigyelő közegnek hosszas munkájába, a házasságban töltött időnek szinte évenként való végigelemzésébe kerül, míg a szabatos választ megkapja, pedig itt sem hiúság, sem aggodalom nem játszhatik szerepet, csupán a hiányos visszaemlékezés. A korstatisztikának az a közismert hibája, hogy a kerek (tízzel osztható) korévek magasan kiduzzadnak a közvetlen előző és következő korévek közül, szintén a hiányos visszaemlékezés, s az elégtelen megkülönböztetés következménye; a megfigyelő közegek azonban ezt is javíthatják, ha az adatszolgáltató emlékezetét támogatni, bevallását máséval egybehasonlítani, a még életben levő egykorúak iránt kérdezősködni stb. igyekeznek.

Egyik legfontosabb teendője a megfigyelőnek, hogy az adatszolgáltatónak műveltségben való gyengeségét, szabatosság iránt való érzéketlenségét a maga egyéniségének az adatszolgáltatóhoz való simításával, s az ő gondolatvilágába való behatolásával igyekezzék ellensúlyozni, s a megfelelő tulajdonságot a feleleteknek gyakori összevisszaságából kihámozni.

Minél bonyolultabb és nehezebb kérdéseket kutat a statisztika, annál gyakrabban van érintkezése az egyszerűbb emberek bensőbb életviszonyaival, a megfigyelőnek tehát annál inkább számot kell vetni azokkal a lelki diszpozíciókkal, amelyek közt a különböző rétegeződésű kisebb műveltségű adatszolgáltatók élnek. A statisztika jövő feladatai éppen ezekben a körökben úgy az erkölcsi, mint a munkás, valamint a gazdasági statisztika terén megsokasodnak, a megfigyelés szerepe is nehezebbé válik, tehát hivatalos formaságok helyett mindinkább az individuáló eljárás lesz szükségessé, s a nagy irányító központok kénytelenek lesznek a kisebb expozitúrák sorozatát közelebb nyújtani az egyszerűbb adatszolgáltatók felé.

Mint ahogy a pedagógia a gyermeket fantáziájának élénkítése helyett szabatosságra igyekszik nevelni, s teszi azt a konkrét ismeretek lassú közelebbhozásával, úgy kell a statisztikának is folyton — nem ijesztve és parancsolva, hanem nevelve és támogatva — az egyszerűbb adatszolgáltatókba a kendőzetlen igazságérzetet és fölismerést beoltani. A mi egyéni szégyen és kicsiség érzete, azt óvatosan, szinte azt mondhatnók, gyöngéden kell kezelni; ami a hiúság, vagy büszkélkedés tárgya lehet, ott gondos, de nem riasztó ellenőrzésre van szükség. Legnagyobb sikert az adatszolgáltató támogatásával ott lehet elérni, ahol egyik irányú érdekelt-ség sem domborodik ki, ahol a bevallás nem vált ki nagyobb izgalmat az emberből, hanem azt “bizonyos józan közönnyel végzik, abban a tudatban, hogy egyéni adataik a többiek nagy tömegében elvesznek.

Mindehhez csak akkor lehet azonban eljutni, ha a statisztikai

megfigyelés nem rontja előre a maga hitelét azzal, hogy olyanokat kérdez, amikre az adatszolgáltató a legjobb indulattal sem felelhet, mert soha meg nem jegyezte, emlékezetébe soha be nem véste. Még a hivatalos statisztikai fölvételek is gyakran esnek — bár kényszerülve — abba a hibába, hogy olyan életviszonyok megvilágítására lévén szükségük, amelyeket korábban nem kutattak, adatgyűjtést indítanak anélkül, hogy az adatszolgáltatók — akiktől a kívánt felvilágosítást várják — maguk is tájékozva lennének az illető életviszonyoknak statisztikailag érzékelhető adatairól. Az elmúlt években fizetett adót tudakodni attól, aki az adókönyveit nem tette el, a gyártott iparcikk mennyiségét kérdezni attól, aki ezt nem jegyezte föl, betegedési statisztikát várni az orvostól, aki nem vezetett naplót; az ily példák sorozatát még hosszan lehetne folytatni, úgy, hogy mindannyiszor tényleg megkísérelt, a valóságban azonban természetesen sikertelenné vált adatgyűjtésekre utalhatunk. Az ily kísérletek mindig célt tévesztettek, s mindig a statisztika komolyságának ártanak:¹ de legjobban az egyszerűbb adatszolgáltatónál, aki egy-egy ilyen balfogás után rossz ítéletét a statisztikának minden egyéb fölvételére hajlandó általánosítani.

Ahányszor oly felvételre van szükség, amelynek adatait az adatszolgáltató még maga sem obszerválhatta, mert senki sem hívta föl rá a figyelmét, hogy ezt tegye, mindannyiszor a fönt említett előzetes tájékoztatás, a tervezett adatgyűjtésnek híresztelése, céljainak megmagyarázása, a följegyzendő vagy emlékezetbe vésendő adatokra való figyelmeztetés szükséges: enélkül nemcsak maga a kérdéses fölvétel hiúsul meg, hanem a további statisztikai eljárások iránt való bizalom is megrendül. S minthogy sem a hatalmi szó, sem a felvételnek bármily gondos megtervezése nem biztosítja a statisztika sikerét, ha az adatszolgáltatók hajlandósága ellene van: ez utóbbit könnyelmű kísérletekkel kockáztatni nem szabad.

Leszűrve a tanulságokat az eddig mondottakból, kettőt kell különösen hangsúlyoznunk. Az egyik az, hogy a statisztika a társadalmi jelenségek vizsgálata körül céljai elérésében nem mondhat le bizonyos eredményekről, csak azért, mert az adatszolgáltatók egy része nem elég művelt arra, hogy önként, a megfigyelő szervezet nagyobb igénybevétele nélkül megfelelő adatokat szolgáltatson. Ezért a statisztikának magának kell alkalmazkodnia az adatbevallókhoz, s minél bonyolultabb, rejtettebb dolgokat kutat, annál több fáradságot kell vennie, hogy az adatbevallók lelki felkészültségét kipuhatolva, arra való eljárással őket jó és hiteles adatszolgáltatásra hangolja.

¹ Povillénál érdekes példát találunk arról, mint ingatta meg Taine-nak a statisztika iránt való szeretetét az a felületes eljárás, amelyet a mezőgazdasági statisztikánál falujában tapasztalt.

A másik pedig az, hogy lelkiismeretes statisztikai fölvetel az eljárás egész során figyelemmel kíséri az adatszolgáltatók viselkedését, s arról adatainak közlésekor beszámol a nyilvánosság előtt, mert a fölvetel megbízhatóságát, sikerét, vagy hiányait és fogyatékoságait nem csupán az előkészítés gondosabb vagy felületesebb voltából kell megítélni, hanem abból is, hogyan reagált a statisztikai kutatásra az adatszolgáltatók tömege, az életviszonyait titkolni akaró, zárkózott, aggodalmaskodó egyszerűbb ember.

Buday László.

AZ ISKOLÁNKÍVÜLI NÉPMŰVELÉS PROBLÉMÁJA.

I. Általános alapvetés.

Ha valamely társadalmi, politikai vagy akár tudományos, művészeti kérdéstről akarunk szólni, illetve annak megoldására törekszünk, kétféle módon tehetjük. A könnyebb, egyszerűbb, közvetlenebb az *egyik mód*: egyszerűen *kettévágjuk* a probléma csomóját. Ennél a *kettévágásnál* nem sokat törődünk avval, mi mindent érint a fölvetett probléma, amely esetleg sok ezer előzménnyel és sok ezer más viszonylattal át meg át van szöve, hanem *fültesszük*, hogy *minden* előzmény már tudott, *minden* viszonylat már világos előttünk s azután *eszünkben, tudásunkban* bízva *megszerkesztünk* egy sémát vagy egy részletesebb tervezetet s ezeket rögtön alkalmazzuk is, illetve e sémáknak, e tervezeteknek a gyakorlatban való alkalmazásától tesszük függővé az illető probléma megoldását. A tudományokban a hipotézisek, a politikai és gyakorlati életben a törvénytervezetek és más tervszerű ténykedések jobbra így születnek meg!

Az észszerűség, az előre kiterveltség módszere azonban akár a tudományban, akár a társadalmi életben csakis akkor alkalmazható, ha a megoldandó probléma vagy *igen bonyolult* vagy aránylag *igen egyszerű* összetételű. A hipotézisek vagy akár a metafizikai rendszerek (pl. Hegelé, Spenceré) nagy szolgálatokat tettek, mert leegyszerűsítették a bonyolult problémákat, egyetlen észszerű és elfogadhatónak tetsző elv alapján *radikálisan* oldva meg egy-egy nagy tudományos problémát vagy akár az egész világ problémáját. Az „élet“ bonyolult viszonyai között is igen nagy sikereket érhet el az olyan ember, aki ilyen radikális módon, tervszerűen, tudatosan halad alantas vagy nemes nagyobbsterű céljai felé, nem sokat törődve semmi más körülménnyel. Ugyanezt találjuk az *állam* életében is. Akkor, amikor az állam viszonyai *teljesen* összebonyolódtak, alig segít más, mint egy radikális, terv- és racioszerű megoldás. Franciaország így tett a nagy forradalomban és Napóleon császársága alatt: megszüntette a régi viszonyokat, a tradíciókat, a régi vagyonalakulást s új közigazgatási rendet (megyék) állapított meg, racionális törvénykönyvet szerkesztett. De a bonyolult

viszonyok radikális megoldásának megvan a maga hátránya, amely előbb-utóbb katasztrófával fenyeget. Nyílt kérdés például és erre csak Franciaország további története adhatja meg a végleges feleletet, hogy amikor Franciaország a nagy forradalomban összes múltbeli értékeit máglyára hurcolta, nem hozott-e nagyobb áldozatot az elért eredményeknél. A hatalmasan akaró nagy vagyont gyűjthet, nagy hatalomra tehet szert, de kérdés, megtudja-e tartani a vagyont, a hatalmat és élete békésebb harmóniáját. A tudomány keretén belül pedig a hipotézisek idő múltán jobbára sutba kerülnek s értéktelenné válnak, az egyelvű metafizikai rendszerek helyet adnak a világ sokszerűségét jobban számbavevő ismeretelméleti kutatásoknak s ha még folyton híveik akadnak, inkább hátráltatják, mint elősegítik a tudomány fejlődését. Az egyszerűség, az előre kiterveltség módszere *inkább* az egyszerűbb viszonyok között kecseset maradandóbb sikerrel. Például a tudomány terén oly problémák esetében, ahol eltekinthetünk az előzményektől, az összefüggésektől, mert már biztos eredményekre támaszkodhatunk, amelyek alapján kitervelhetjük további teendőinket. A német tudományosság így ért el óriási sikereket a *gyakorlati chemia* terén, amikor a tudomány legnehezebb, legbonyolultabb kérdéseivel való foglalkozást a tudósok egy csoportjára hagyva, *nagyobbára* a gyakorlattal összefüggő problémákra vetette magát. És azután hogy ezeket jórészt megfejtette s a részletekbe menő szorgos tudományos munka árán elveket, törvényeket állapított meg: *számtalan tervszerű speciális koncepciót, sémát hozott létre, amelyeket a gyakorlati életben könnyűszerrel alkalmazhatott.* Az életben mozgó egyénre nézve is akkor vezethet biztos eredményekre a *tervszerűség*, ha nem tűzve ki nagyobb szabású életpályát, az ember kis körre szorítja működését. Itt azután kidolgozhatja és sikerre juttathatja sajátos élete egész tervét s ezen az úton bonyolult problémákra azért sem akad, mert a társas élet gyakorlata részletszerűen kidolgozta az egyszerű egyéni élet szabványait és ezek is zsinórmértékül szolgálnak számára. Végül az állami életben is ott érünk el igazi sikereket a *tervszerűséggel*, ahol egy *par excellence rész-probléma* megoldásáról van szó. Így egy speciális törvénytervezet megalkotásánál szükségtelen a hosszas tanácskozás és késlekedés, ennél jóval többet ér, ha az arra hívatott egyén, aki tisztában van az *adott* állami viszonyok bizonyos részének jellegével, biztos tudása alapján *megszerkeszti* a törvénytervezetet.

Egészen más a helyzet, ha nem egyszerű, hanem még erősen bonyolult probléma *alapos* megoldásáról van szó. Amint mondtuk a hipotézisek a tudományban jó szolgálatokat tesznek, de csupán ideig-óráig segíthetnek ki bennünket, magát a problémát véglegesen és alaposan meg nem oldják. Minden hipotézis tulajdonképp egy többé-kevésbé egyoldalú érték-ítélet, amelynek alapján a

szóbanforgó probléma egy bizonyos, igen. lényeges alkatelemét *aránytalanul* többre becsüljük a többinél. Azt azonban nem vesszük számba, hogy a kiemelt tényező mellett számtalan sok más tényező is többé-kevésbé befolyásolja az illető probléma létezését. Ha tehát egy nagy tudományos problémának nem időleges, hanem alapos megoldására törekszünk, akkor a problémák megfejtésének más módját kell alkalmaznunk: igyekeznünk kell, hogy az *összes* ható tényezők egymáshoz való viszonyát megállapítsuk. A chemia tudománya ezen az úton halad: megfelelő hipotéziseket alkalmaz a legnehezebben megfejtendő kérdésekben, a *kevésbé, de még mindig elég bonyolult* kémiai viszonyokat azonban, amint már mondtuk, *nem csupán szétbontja, hanem a kémiai tünemények egymáshoz való viszonyát igen szorgos, mindenre figyelő és minden mozzanatot számbavevő munkával megállapítja*, hogy-azután törvényeket, elveket állítván fel, sémákat konstruáljon és ezeket a gyakorlatban alkalmazza.

Ha a tudományban így kell eljárunk, *lehetőleg* kerülve a hipotetikus, a többnyire csak ideiglenes jellegű megoldásokat, akkor a társadalmi, politikai vagy akár művészeti konkrét problémák esetében sem alkalmazhatunk más eljárást. Nem mások ezek, mint természetes kiegészülései a „tudományos“ problémáknak. Mert nincsenek tulajdonképp, *külön* tudományos problémák *és külön* társadalmi, politikai vagy művészeti problémáink, hanem igenis folyton ott áll előttünk az *egész világ* problémája. Az ember, hogy a reázduló számtalan élménnyel megbirkózhasson s azok fölé kerekedjen, először mindig azokat a problémákat próbálta a maga számára megoldani, amelyek őt legközvetlenebbül érintették s leginkább nyugtalanították: egyéni élete kicsinyes viszonyait s az őt körülvevő mindenség reászakadó és hatalmas tényezőit. Megtaláljuk ezt a primitív embernél, aki a saját maga és közvetlen környezete (törzse) viszonyait részletesen feldolgozza s fogalmakat alkot róluk, el is nevezvén őket és ugyanakkor fogalmakat alkot az őt körülvevő csodás és hatalmas erőkről, a tűzről, vízről, napról, csillagokról, születésről, meghalásról és megholtakról s igyekszik hozzájuk való viszonyát minél egyszerűbb módon megmagyarázni. Így van ez aránylag fejlett kultúrfokon is, amikor például a görögöknek már fejlettebb életfelfogása a gyakorlati, az egyéni életre vonatkozó általános igazságokba, a 7 görög bölcs mondásaiba tömörödik s ugyanakkor igyekeznek magyarázatot adni az *egész világ* problémájáról s annak keletkezését, lényegét a vízből, tűzből, levegőből, szóval lehetőleg leegyszerűsítve, racionálisan magyarázzák. Az ember tehát többnyire csak a legegyszerűbb és a legbonyolultabb életproblémáival törődik, a kettő közé eső számtalan más élet-problémáját eléggé figyelmen kívül hagyja.

kat a végtelékig kimélyítettük s ennek körében számtalan képzetet fogalmat teremtettünk. Gondoljunk csak egy-egy mai foglalkozás számtalan műszavára, mi mindent kell például emlékezetébe vésnie egy mai gyakorló orvosnak (az anatómiában magában 30—40 ezer műszó van), de még az egyszerűbb embernek is, aki újságját olvassa, mi minderről kell tudnia s olyan amilyen, de valamelyes képzetet alkotnia. De ott van egész civilizáciánk, részletszerű állami és társadalmi adminisztrációink számtalan ága-boga, amelyek mind rendkívül sok új képzet megalkotását és megtanulását követelik. A míg így kiszélesítettük és részletekbe fullasztottuk egyéni életünket, a „tudomány“ viszont a nagy, a legbonyolultabb életproblémáinkat vette vizsgálat alá. Ismereteinket biztosabbá tette, mindinkább megfelelőbb magyarázatokat adva számunkra és kiküszöbölni törekedett mindazt, ami nem szorosan vett tudományos kérdés, ami nem a dolgok végső megoldására, szerkezeti vagyis lényegesebb elemeire vonatkozott. Az eredmény az lett, hogy a tudományos kutatások *szétbontották ugyan* a végső dolgokról való ismereteinket és amit a régiek oly egységesnek gondoltak — pl. a természeti vagy a biológiai tünetények vagy akár a társadalmi, erkölcsi, jogi stb. legáltalánosabb kérdések — mindannak magyarázása helyébe igen sokfelé ágazó magyarázatot tettek s ennek természetes következményeképp igen sok tudomány építődött ki, de ugyanakkor a tudományos gondolkodás éles válaszfallal elszakadt élet-problémáink legnagyobb, még igen feldolgozatlan részétől. A tudomány tulajdonképp a közös alap-anyag: *össz-élet problémáink*, egy részének, a legáltalánosabb vagy bennünket legmélyebben, érintő nagy élet-problémáknak speciális feldolgozása által született meg. E problémák számtalan szállal összefüggenek a többi kisebb jelentőségű élet-problémáinkkal és amikor a tudomány az összefüggéseket megszakítja, a saját életereit vágja el s előbb-utóbb csontvázzá szárad, mert nincs honnét merítenie, nincs honnét anyagát egészséges táplálék felszívása s átalakítása útján gyarapítania. A mai tudomány bár még távolról sem mutatja ezt a képet, de e felé halad. A tudomány izolálódó irányát mutatja mindenekelőtt az, hogy *aránytalanul* szaporodik az egyes tudományok száma, amit nem annyira a tudományosan feldolgozott problémák körének kiszélesedése tesz szükségessé, hanem az a jelenség, hogy az egyes tudományok *körén belül* a folytonos analízis által rendkívüli számú szak és segédtudományok keletkeznek. E részek az anyatudományoktól a növények bimbózdása vagy a sejtek oszlásához hasonlóan lassankint elszakadnak s tovább osztódnak, részben már vázszerű, értékes tartalmat alig rejtő, végtelen részletismereteket halmozva fel. Ugyanezt az osztódási folyamatot mutatja az a jelenség, hogy az egyes tudományok egymással szemben is izolálódnak s nagyobb a harc közöttük, mint a közeledés egymáshoz. Azok a tudományok, amelyek sajátos jellegüknél fogva az analízist, a séma

és rendszeralkotást tartják a tudomány tulajdonképeni feladatának (így a matematika, logika, etika), az ő módszerüket nem első-sorban követő tudományokat (így a pszichológiát, szociológiát, földrajzot, néprajzot), „mint tudományt“ igen bizonytalan jellegűnek tartják, sőt nem egyszer hajlandók önálló tudomány voltukat is megtagadni. Ha időnkint, érezve izoláltságuk miatt senyedő voltukat közelednek is egymáshoz a tudományok, ez rendszerint nem azért történik, hogy természetes összetartozásukat erősítsék s közös szálaikat újra összekössék, hanem azért, hogy speciális módszereiket egymástól ellessék, abban a föltevésben, hogy ezek alkalmazása által új erőre kapnak. Így tett a pszichológia, amely régi racionális irányzatát úgy vélte helyesbíthetőnek, hogy a természettudományoktól átvette a kísérleti módszert s a saját körében a *végletekig* alkalmazta, úgy, hogy amíg egyfelől szép eredményeket is ért el, a kísérletek végtelen analizisével inkább tetézte és nem *javította* előző racionális irányzatát s nem vette észre, hogy a természettudományok múlt századbeli nagy sikereiket nem annyira a kísérleti *módszerek* köszönhetik, hanem annak, hogy *olyan* módszereket alkalmaztak, amelyek természetüknek és kitűzött céljaiknak leginkább megfeleltek.¹

Végül még egy jelenség mutatja a tudományosság mai racionális szétesését, az, hogy körben forog, hogy szinte ugyanazok a meddő viták emésztik fel ereje jó részét, amelyek annak idején az ókori tudományosságot Platon és Aristoteles után hanyatlásba vitték. Ilyen a *relativitás* Einsteini harca a fizikában szemben az *abszolút* tér alapján álló Newtoni állásponttal, ilyen az európai kultúra alkonyáról szóló vita Spengler és *optimista* ellenfelei között, ilyen hasonlókép Spenglernél a *tér* és *idő* különbségének túlzott kiélézése, amely Rickertnél és Windelbandnál az *érték* és *valóság* tudományok, a *természet* és *szellem* tudományok kettőzését, különbségeik végletekig vitt kianalizálását szülte s idevág az is, hogy Spengler a kultúra alapján egységes képzetét, amelyet már ügyis megbontott a *kultúra* és *civilizáció* mai nap annyit hangoztatott ellentéte, még tovább osztja, számos, igen különböző kultúrát állapítva meg. Mindez a tudomány össz-problémájának ketté és többféle hasadását, bomlását jelenti.

A tudomány lassankénti elszáradásának és az egyén kisszerű világa szétforgácsolódásának egyformán keresik az orvosságát mindazok, akik az emberiség sorsát szívükön viselik. Azonban a tudománypolitikával foglalkozók és a társadalompolitikuskok azt is kezdik mindinkább belátni, hogy az orvosság nem a tudományok *szoros keretein belül* s az egyén kisszerű társadalmá intéz-

¹ A lelki jelenségek megfigyelésére a túlzott és többé-kevésbé beállított „kísérlet“-nél jóval alkalmasabb 1) a történelem tanulmányozása a számtalan történelmi szereplő és azok apró jellemvonásai összevetésével, 2) az egyszerű ember (a primitívek és a nép) és a gyermek lelki életének *ellesett* mozzanatai.

menyei határozott rovására találhatók meg. Mit érnék például avval, ha erőszakosan felforgatni akarnánk a szakszerűen elrendezett tudományok zártabb köreit? Csak károkat okozhatnánk, mért ha az illető tudományban nincs elég frissesség és életerő, akkor tehetünk ugyan egy új egyoldalú racionális rendszert a már kialakult tudományrendszer helyébe (amint például Marx a nemzetgazdaság tudományában tette), de ugyanakkor szétromboljuk azt, ami sok tudós nemzedék vállvetett munkája és folytonos helyesbítése által nagyjában jól kialakult s az emberiségnek egy-egy problémakör megfejtésében mindenesetre nagy javára szolgált. Akik tehát látják a szaktudományok sorvadását, de nem tartják célravezetőnek a már kialakult köröket radikálisan megbolygatni, azoknak minden erejükkel rajta kell lenniök, hogy a tudományok már szinte teljesen bezárt keretein kívül keressék meg azokat a módokat, amelyek által a tudományok köre újra friss, egészséges életre kelthető.

Az egyik mód a tudománnyal, közvetlenül foglalkozók részéről indítható meg. Akik a tudományos kérdésekkel igazán mélyen és alaposan foglalkoznak, fölkatják mindazon életproblémákat, amelyek a már előzőleg vizsgálat alá vettekkel eddig nem tudott összefüggésben állanak s mindezek feldolgozásával s a nyert eredmények áthasonításával a tudományokba új életet öntenek. Rendszeren olyanok munkája ez, akik valamely gyakorlatibb irányú foglalkozás közben érdeklődnek a tudományok iránt s friss szemükkel jobban meglátják a tudományok hibáit, és orvosszereit, mint a szaktudományok zárt körén belül a szabályok és tradíciók által lenyűgözött szaktudósok. Sokrates, Bacon, Locke és számtalan más újító szellem mind ezek közül való. Ám még azok is, akik a szaktudományok zártabb kereteiben dolgoztak, ha szabadabb szelleműek, bizonyos körülmények között kilépnek ezekből s gyakorlatibb, az élethez közelebb álló kérdésekkel kezdenek foglalkozni. így a Wolff dogmatikáján nevelkedett Kant természettudományi problémákat karol fel, — amelyek akkor még jobban kívül állottak az analízáló, rendszeres tudományok körén — sőt a gyakorlati kérdések iránt való érdeklődésben annyira megy, hogy értekezést ír a tűzijátékok készítéséről. Az ilyen szellemek a szaktudományok analitikus, sémákat alkotó módszerét is új érdeklődésüknek megfelelően fölcserélik a *szintetikus* módszerrel, amely a kapcsolatokat, az összetartozást keresi a tudományok és tőlük sokszor látszólag távol eső életproblémák között. Bacon kimondja, hogy a természetben a hasonlóságok a lényegesek, a fontosak, mert a *különbségek* a természetnek csupán „játékai“. Ezt a módszert a kapcsolatokat, az összetartozások keresése szigorúvá teszi: gondosan ügyel az összeillő részek megkeresésére s fölhívja a figyelmet arra, hogy *elegendő számú* s minél megbízhatóbb *tapasztalati adatra* van szükség, ha

a természet fölötti uralmat el akarjuk nyerni (Bacon). Az ilyen természetű újítók nem alkotnak zárt rendszert és a végtelenségig menő részletezés helyett a kritika és újszerű nézeteik leszögezését tartják fontosnak. Még Kant is, aki az általa elért eredmények határozottabb rendszerbe foglalásának szükségét is átlátja, rendszerének csupán általános körvonalait, vázát adja, ahelyett, hogy részletekig kiépitene, mint Hegel, aki par excellence analitikus lángelme.* Az ismeretek kibővített feldolgozása által támadt új tudományok ekkor rakják le alapjaikat, illetve ekkor kapják meg első legáltalánosabb formájukat, fő irányító elveiket, így Bacon révén a modern természettudományok, Locke révén az újabb államtudomány s a manapság Angliában és Amerikában annyira előtérbe nyomult etimológia, Kant révén az ismeret. Az új feldolgozott anyag azután ellenállhatatlanul áttöri a tudományok addig eléggé zárt határait és mint friss életrő szivódik fel az általános fogalmak kiszikkadt vázába, hogy ott részletszerűen feldolgoztassák s határozott rendszerekbe foglaltassák. Az új ismeretanyag azonban kényszeríti az ismeretek addigi rendjét, hogy alkalmazkodjék az újonnan jöttekhez s ha nem akar háttérbe szorulni, gondoskodnia kell új kiegészítő anyagról is s azokat jórészt az új tudományok bevált új módszere alapján kell feldolgozni. Sok tekintetben ez teszi lehetővé mai napig is a tudományok szintetikus megújulását! A XIX. század első felének német tudományosságában Fichte, Schelling, Hegel végrehajtják Kant nyomán a tudományok általános rendszerezését. Utódaik helyreigazítják ugyan a három nagy metafizikus egyoldalú rendszerezéseit, de másfelől a tudományok Kanti felfogását végtelen analízisekbe fullasztják, amely a XX-ik század modern scholastikájában (Brentano, Husserl és követőikben) tetőpontját éri el. Közben azonban a német filológia, a történetírás, az Európa- és Amerikaszerte meginduló lélektani, ethnológiai és ter-

* A legnagyobb zűrzavar van a körül, kit nevezünk analitikus és kit szintetikus elmének. A nagy rendszeralkotókat (Hegelt, Fichtét, Schellinget, Spencert, Spinozát) általában szokás a szintetikus szóval megjelölni, nem véve tekintetbe, hogy a rendszeralkotáshoz mindenesetre kell szintézis, de csak másodlagosan, akkor, amikor egy általános analízist már végrehajtottunk. Hasonló zavar uralkodik a tudományok meghatározásában. Kant óta szokás a matematikát szintetikus, a természettudományokat analitikus irányú tudományoknak nyilvánítani. A matematika szorosan véve mindenesetre szintézis, csakhogy deduktív szintézis, ami annyit jelent, hogy bizonyos axiómákból és definíciókból indul ki, ezek azonban nem állíthatók fel másként, mint a dolgok tartalmi vonatkozásaitól eltekintve és csakis bizonyos formai szempontokat véve figyelembe. Így minden matematikai szintézis előfeltétele egy általános analízis amelynek keretén belül lehetséges a matematika mint tudomány. Ugyanígy szokás a természettudományokat szintén Kant nyomán analitikus irányúaknak tekinteni. A természettudomány viszont induktív analízis! Minden indukció elsősorban azt kutatja, mi tartozik össze, mi a már tudotthoz (a tapasztalathoz) hasonló és így a természettudomány csak másodlagosan analízál: bontja szét a tapasztaltakat elemeire.

mészettudományi kutatások új tapasztalati anyag felgyűjtésével óriási nyersanyagot szolgáltatnak jövőendő új szintézisek számára. Az ilyen irányú munkásságot nem határozott célként folytatták az illető tudományágak művelői: a szintézissel járó, csupán *megfelelő számú* tapasztalatgyűjtést részben tudtukon kívül, többnyire analízáló hajlamokat követve az adatok végtelen sokaságába jászották át.

Több mozzanat hívja föl a figyelmet arra, hogy a tudományok megújulása tényleg a küszöbön van. Az egyik az, hogy az elvont tudományos problémák helyett *világszerte* a gyakorlati irányúak nyomultak előtérbe. így például Németországban a természettudósok ezrei dolgoznak azon, hogy Németország létét, megélhetését, nemzeti megújulását biztosítsák.*) A másik mozzanatot *nálunk* is megtaláljuk: az általános iránti érdeklődés helyett megindult a *speciálisabb* tudományos problémák felkarolása és mivel ma ez a legyőzött államokban összeesik a nemzeti lét megmentésével, a nemzeti irányú tudományosság vesz nálunk hova-tovább mind nagyobb lendületet. Amíg az utolsó 50 évben inkább csak a német tudományosság keleti előfutárjai voltunk s szerinte igazodtunk és a speciális nemzeti problémák helyett általános tudományos problémák vagy azok apró részletei érdekelték bennünket (1. a filológiát, természettudományunkat), sőt nemzeti problémáink feldolgozásában is jórészt német minták után igazodtunk, (1. jog- és államtudományunkat s racionális, nem sok eredetiséget mutató társadalomtudományunkat), mai nap már jóval kisebb térre szorult az általános fogalmakkal, a nemzetközi érdekű kérdésekkel való foglalkozás. Ma például alig foglalkoznak nálunk racionalisztikus irányú filozófiával és szociológiával, míg az utolsó 20 évben ép ellenkezőleg történt (1. a Huszadik Század szociológusait s a Magyar Filozófiai Társaság Alexander B. által szerkesztett Athenaeum folyóiratát!). Inkább csak azok ölelik fel az általános, nemzetközi tudományos problémákat, akik vagy egy még régebbi ideológián nevelkedtek fel, vagy elszigeteltebb tanulmányaik nagyon is kötik őket (így pl. *latin* filológusaink stb.).

A tudományos érdeklődésnek a speciálisan nemzeti problémák felé fordulása tulajdonképp nem más, mint szoros bekapcsolódás az emberiség jelenlegi nagy közös életirányába: újra megkeresni a dolgok összefüggéseit. Ha speciálisan magyar problémáinkat, a magyar művelődés történetét, hazai flóránkat, faunánkat, föld- és néprajzunkat stb. eddigi, inkább analitikus irányú gyűjtéseink főlhasználásával és újabb adatok föltárásával alaposan földolgozzuk s kimutatjuk a magyar kultúra szerves összekapcsolódását, a kölcsönös egymásra hatást más kultúrákkal, az ilyen irányú

*) Az 1922 évi lipcei természettudományi kongresszuson 15000-en vettek részt!

munkásság“ közelebb visz az emberiség“ általános nagy problémáihoz, mintha most közvetlenül foglalkoznánk azokkal. Az *egyén* és az emberiség“ sok tekintetben ellentétes fogalmi csupán egy radikális analízis útján létrejött racionális ítélet, amelyet csakis úgy mélyíthetünk el, tehetünk szintetikusá, ha végérvényesen közbeiktathatjuk a kettőjüket összekapcsoló *nemzet* fogalmát! Ha tehát a *nemzet* egyes problémáinak fölfejtésével, a nemzeteket bizonyos vonatkozásokban magába foglaló *faji* gondolattal, amely viszont az *emberi faj* örökkévaló, folytonosan megújuló létébe olvad bele, új színeket, új tartalmat viszünk az egyéni élet és halál bennünket annyira érintő problémáiba vagy az általános emberi magában véve hideg, internacionális gondolatába: a legnagyobb, a legáltalánosabb emberi problémák végső megoldását is siettetjük s róluk való gondolatainkat teljesebbé, tartalmasabbá és igazabbá tesszük. A külföld is tisztább képet nyer rólunk, ha olyan igazságokat, összefüggéseket adunk tudtára nemzeti kultúránk múltjáról és jelenéről, amelyeket ő eddig nem ismert, de kénytelen magasra értékelni, mert különben a szoros összefüggések és kölcsönös egymásrahatások megállapítása révén a saját nemzeti kultúráját is lebecsülné. Az olyan kis nemzet, mint a miénk, a racionális és analitikus irányú tudományos munkálkodás terén úgysem veheti fel a versenyt a nagy nemzetekkel, mert hogy egy-egy analitikus lángelme vagy még ahhoz is, hogy *nagyobb számú, igazán elsőrangú* analitikus elme létrejöhessen, megfelelő segítőtársak ezrei, általános nagy kultúra szükségeseek. Mindenesetre nálunk is voltak és vannak igen kiváló analitikus elmék, de ezek csak igen szórványos jelenségek. A nagy nemzetekkel szemben viszont éppen az az előnyünk, hogy ezek tudományos eredményeit, módszereit fölhasználva, nagy mennyiségű energiát megtakaríthatunk s az egyéni invenciót jobban kívánó szintézisekre éppen mi, az annyi egyéniséget, különálló individuumot felmutató nemzet vagyunk alkalmasok. Gondoljunk arra, hogy a XVII. és XVIII-ik században aránytalanul csekélyebb népességű és műveltségben még igen hátramaradott „barbár“ Anglia és Németország a már akkor is népes és nagy műveltségű és szinte elkerülhetetlenül a részletezésekbe mélyedő Franciaországgal szemben mutatja fel Locke-ot, Newton, másfelől Kantot és mellette kortársakul Herdert, Goethét, Schillert, a művészet terén pedig Beethovent s akkor be kell látnunk, hogy az egyetlen lehetőség, hogy nagy nemzetekkel versenyezhesünk, hátramaradottakból elsőkké, legyőzöttekből győzőkké váljunk: a *nemzeti kultúra és tudomány mind teljesebb kiépítése!*

További mozzanat a tudományok és ennek kapcsán úgy nemzeti, mint egész emberi kultúránk újjászületésének közeledésére, hogy szinte világszerte, de elsősorban az északi kis (Svéd-, Dán-,

Finnországban) s a legyőzött államok közül Németországban és nálunk a tudomány és társadalompolitikusok egyformán kezdik látni, mily szoros összefüggésben van a tudomány az emberiség egyéb problémáival. E kettő egymástól már azért sem választható el mereven, mert az általános képzetek folyton hatnak az egyéniekre, irányítják őket, megszabják azok kereteit s rendszereket képeznek ki számunkra. A társadalmi élet önmagában is ajakít ki ugyan bizonyos szabványokat, ezek azonban helyenkint változók. *Általános* szabványokat, elveket mindig a tudomány ad a társadalom részére s a társadalom intézményeinél, az államnál, iskolánál stb. is a *tudomány* vagy egy ember *tudása* (Solon) alakít ki bizonyos rendszert az egyén számára és használatára. Így van ez nem csupán a mi társadalmi berendezkedéseinkben, hanem igen primitív viszonyok között is. Ha tehát a tudományt elkülönítjük egyéb életproblémáinktól az ép oly káros magára a tudományra, mint egyéni életviszonyaink alakulását illetőleg. Mai életviszonyaink bizonytalanságának — amelyet csak tetézett a világháború folytán előálló még nagyobb zűrzavar — egyik legfőbb oka, hogy az államról és más társadalmi intézményeinkről szóló eddigi ismereteink, tudásunk nem adnak számunkra kielégítő irányítást. Ez az oka annak is, hogy mai nap, sőt az egész XX-ik században olyan nagy az érdeklődés a tömegekben a tudományos kérdések iránt: az emberek ösztönszerűleg keresik nagy- és kis problémáik megfelelő megoldásait! Ám mivel az egyén a tudománytól ennek izolálódása folytán nem tudott megnyugtató irányításokat, teljesen megfelelő rendszereket kapni, ott igyekezett őket megtalálni, ahol éppen lehetett s a régi rendszereket fölcseréli az új és még bizonytalanabb, még egyoldalúbb racionalista tanokkal: kommunizmussal s a különféle, szintén racionális szabványoktól hemzsegő misztikus világnézletekkel: intuíciókkal, teozófiával, buddhizmus irányszatokkal. Ha tehát azt akarjuk, hogy *összes* élető problémáink, a legáltalánosabbak ép úgy, mint a legközvetlenebbek kielégítően megoldassanak, minthogy csakis a tudomány nyújthat megfelelő elveket és szabványokat a szorosabb értelemben vett társadalomra nézve is, *össze kell fogni a tudománypártolásban az államnak és a társadalom vezetőinek egyaránt*. És ez egyúttal a második mód is, amely által a tudományok újra friss és egészséges életre kelthetők. E tudomány pártolásnak azonban *elsősorban* nemzeti irányúnak kell lenni. Azokat a tudományokat kell az államnak és a társadalom vezető rétegének *mindenekelőtt és most legalább* felkarolni, amelyek a speciálisan nemzeti tudományos feladatokat közvetlenebbül megoldhatják: a nemzeti történetet és itt is elsősorban a nemzeti művelődéstörténetet, amelynek a nyelvtörténet is egyik fontos része, a hazai földrajzot, néprajzot, társadalomtudományt, a hazai flóra, fauna stb. leírását. Mind-

ezek azonban kivétel nélkül nem mint egy-egy *teljesen* elkülönült tudomány minden mástól független rendszerezései és részletezései tárgyalandók, hanem mint a hazai művelődés folyamatának, mai állapotának és jövőjének integráns részei!

Az említett tudományok nemzeties irányai a magyarság- általános jobblétét segíthetik közvetve elő, a magyar társadalom közvetlen problémáinak megoldására viszont *a nevelés tudománya* nyújthat elveket, szabványokat, rendszereket. A nevelés az állam és a társadalom legközvetlenebb, mert leghatékonyabb eszköze. Általa lehetséges, hogy az egyén olyanná fejlődjék ki, mint amilyen egyéniséget a társadalom, az állam, a nemzet okvetlenül megkíván a saját céljai elérésére s e célok lényegében azonosak az emberiség céljaival. Vizsgáljuk tehát, milyennek kell lennie most nálunk a nevelés tudományának, milyen elveket, szabványokat, rendszert kell előírnia s azoknak, akik a nevelést közvetlenül irányítják, az államnak és más társadalmi végrehajtószerveknek mit kell szem előtt tartanomok, ha eleget akarnak tenni a korszellem, de amint láttuk egyúttal az általános emberi szellem egyik fő követelésének, a nemzeti irányzatnak?

Amint a tudományra vonatkozólag kifejtettük, hogy megújulásának a tudományok zártabb körén *kívül* kell történnie, ugyanez áll a nevelésre nézve is megújulásának a legfőbb nevelési intézményen, az iskolán kívül kell megtörténnie. Az iskolák nagyrészt jól kiépített pedagógiai elveken és rendszereken, sokszor évszázados vagy legalább is évtizedes gyakorlaton alapulnak s azok rendjének *gyökeres* megváltoztatása, új eszmék *radikális* bevitele vagy meglévő egyes iskolák alapos meggondolás nélküli megszüntetése aránytalanul több kárt okozhat, mint hasznot. Különösen így van ez nálunk, ahol az oktatás határozottan *hazafias irányú* volt mindig és így « radikálisan reformálni akarás mostani egyik legfőbb szempontja az iskolaügyre vonatkozólag nem annyira irreleváns. Az iskolákat *javítani* kell, nem pedig radikálisan reformálni s a javítás nem annyira közvetlen módon történjék — bár ezt sem szabad az iskolákból kizárni — hanem jóval inkább azáltal, hogy a fennálló iskolák *mellett* olyan nevelő intézményeket teremtsünk, amelyek szabadabb szelleműek és így a korszellem követelményeinek *teljesen* megfelelhetnek. Az iskolán kívül létesített nevelő intézmények közül azok, amelyek szükségét az élet szentesíti, idővel úgyis ellenáthatatlanul benyomulnak a szigorúbb rendszerű iskolafajok körébe, de akkor már nem okoznak ott kárt, mert sajátos laza formájuk lassankint zártabb formákat vesz majd fel s viszont ők kényszerítik a szigorú rendszerű iskola-fajokat, hogy alkalmazkodjanak s megfelelően javítsanak magukon, ha nem akarnak elsorvadni s háttérbe szorulni. *Iskolánkülső nevelő intézményeket kell tehát*

nálunk is Dánia, Finnország, Svédország, Németország példája nyomán minél nagyobb számban létesíteni s az ilyenek megszerzése vagy azok fejlesztése az államnak s a társadalom vezető köreinek egyik első kötelessége.

Az iskolánkívüli nevelésnek a nemzeti irányzaton belől *népi* jellegűnek kell lennie. Az iskolák szervezése ugyanis mindig felülről lefelé történik, a szervezők a tudományok kifejlesztett rendszereit, igen általános szempontjait alkalmazzák az egyes iskolafajokra, természetesen abban az arányban, amint az általánosról a részlegesre való áttérés ezt megköveteli. A legáltalánosabb, legelvontabb, legtudományosabb ismereteket nyújtják a legfelsőbb iskolák, az egyetemek stb. kevésbé általánosokat a középiskola, a legegyszerűbb, az élethez legközelebb álló alapismereteket az elemi iskola. Ennek megfelelően még az elemi iskola is, bár a három fő iskolafaj közül a speciális szempontokat leginkább kidomboríthatja (mert az elvontságok legkevésbé kötik) jórészt mégsem adhat mást, mint az általános műveltséget megalapozó ismereteket, amelyek segítségével az arra való feljebb emelkedhetnek. Ezen a hiányon nem segít az, hogy az elemi iskolákat ma népiskolának hívjuk, mert evvel újra csak általános, mindenkire kiterjedő voltukat dokumentáljuk. Nem segít az sem, ha a mai, fokozottan szükséges nemzeti irányzatnak megfelelően az elemi iskolák keretében az eddiginél még több speciális szempontot és javítási lehetőséget engedünk meg. Az elemi iskola általános szempontjai mellett mindez csakis fél megoldás lehet, ami nagyon jól kiegészítheti a kérdés közvetlen megoldását, de azt kikerülhetővé nem teszi. A nemzeti szempontokat igazán gyökeresen csakis két módon segíthetjük elő. Először is *új* elemi iskolákat kell létesíteni a magyarság gócpontján s az iskoláztatás szempontjából leghátramaradottabb részén: az Alföldön és itt is elsősorban a falvakban és a tanyákon, inerte ezeknek kultúráját Magyarország extenzív neveléspolitikája, a perifériákat és a városi műveltséget tartva szem előtt, elhanyagolta. E helyeken az iskoláztatás *külső rendjét* is a helyi viszonyokhoz kell alkalmazni. *Másodszor:* olyan „iskolánkívüli“ nevelési intézményeket kell az államnak és a társadalomnak létrehozni, *amelyek elsősorban a népnek*, mint a nemzet alapvető rétegének művelését segíti elő. Éppen ezért az *iskolánkívüli népművelést* nem kezdetjük a legalsóbb fokon, mert nem csupán a nevelés szükséges kezdeti egységét bontanánk meg vele az iskola rovására, de a nemzeti irányú nevelés egyik célját, a nemzeti öntudat lassú kibontakozását sem érhetnénk el, mert az a *gyermek* képelmét meghaladná. Ott kell tehát kezdeni az iskolánkívüli népművelést, ahol az iskola vagy teljesen leveszi kezét a gyermekről vagy már kevésbé törődik vele. Az *ifjúság és a felnőttek* nemzeti művelése, kiindulva a nép mint „a nemzet zöme művelésétől, hogy mint alapra támasz-

kodva eljusson a nemzet összes rétegeinek speciálisan *nemzeti* kiműveléséig“: ezek az *iskolánkívüli* nevelés, vagyis elsősorban *népművelés* határai és feladata!

*

Amikor a továbbiakban *részletesen* akarunk szólni arról, milyennek kell lennie a *mi* iskolánkívüli népművelésünknek s bele akarunk mélyedni annak minden vonatkozásába, a szorosan vett iskolánkívüli népműveléstől a nemzet összes rétegei iskolánkívüli kiműveléséig, erre nézve sem követhetünk más módszert, mint amit eddig követtünk, a *szintetikust*. Az iskolánkívüli népművelés olyan probléma lévén, amely az általános és igen speciális emberi problémák közé mélyen be van ékelve s mindkettőt egyformán érinti, nem juthattunk el hozzá másként, mintha meghatároztuk helyzetét, összefüggését az általánosan és speciálisan emberi problémákkal s a *mi*, szintén az általános és speciális *mai* emberi problémákba beágyazott *nemzeti* problémánkkal. Csakis így állapíthattuk meg lényeges vonásait, határozhattuk meg nagy vonásokban egész körét, jelölhettük ki legáltalánosabb feladatait.

A *mi* iskolánkívüli népművelődésünk elválaszthatatlanul összefonódott egész nemzeti kultúránk mai és múltbeli szövedékével s azonkívül nem egy ponton érinti az iskolánkívüli népművelésnek most Európaszerte szőnyegen lévő általános problémáját. Ha részleteit is meg akarjuk ismerni, ha anyagának laza szövetét erősebbé, rendezettebbé, nemzetünkre nézve minél gyümölcsözőbbé óhajtjuk tenni, akkor ezt az egész szövedéket az eddiginél még pontosabb, minden mozzanatra figyelő munkával föl kell fejteni!

Bibó István.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNY ÉS A TÉTELES JOGTUDOMÁNY HATÁRKÉRDÉSEIRŐL.

1. Ha az utolsó emberöltő jogfilozófiai irodalmában észlelhető mozgalmakon végigtekintünk, nagy vonásokkal rajzolva azt mondhatjuk, hogy a múlt századot lezáró évtized kétségtelenül *Stammler* Rudolf fellépésének a hatása alatt áll (*Wirtschaft und Recht*, 1896), a jelen század első évtizedében a „szabadjogi iskola“ törekvései kötik le a figyelmet (*Geny*: „Methode d'interprétation et sources en droit privé positif“ 1899; *Ehrlich*: *Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft*“ 1903; *Gnaeus Flavius*: „Der Kampf um die Rechtswissenschaft“ 1906, stb.), végül a XX. század második évtizedében és napjainkban *Hans Kelsen* „*normatív jogtudománya*“ nyomul a jogfilozófiai érdeklődés homlokterébe. („Hauptprobleme der Staatsrechtslehre“ 1911; „Das Problem der Souveranität und die Theorie des Völkerrechts“ 1920; „Der soziologische und der juristische Staatsbegriff“ 1922.).

A „*normatív jogtudományi*“ irány tulajdonképpen a „szabadjogi iskola „*szociológiai jogtudományára*“ következő jogosult reakcióként fogható fel. Amíg ugyanis a „szabadjogi iskola“ a tételes jogtudományból is társadalomtudományt akart csinálni, addig a juriszprudencia normatív jellegének a hangoztatói a jogászai és a szociológiai szempontoknak éles elválasztását követelik. A *szabadjogi iskola* felfogása szerint a bírónak, de egyáltalában minden jogalkalmazónak nem arra kellene elsősorban törekednie, hogy a tételes jog parancsait keresztülhajtja, hanem hogy az eléje kerülő esetet a társadalmi élet követelményei szerint helyesen döntse el. Ezért a jogalkalmazás célját szolgáló tételes jogtudománynak sem lehet elsőrendű feladata, hogy a jogszabályok szörszálhasogató dogmatikáját adja, hanem inkább az, hogy a jog társadalmi szerepével s a társadalmi élet eleven szükségleteivel ismertessen meg. Ekként a tételes jogtudomány tulajdonképp a szociológia részévé válna. *Kelsen* és követői ezzel szemben abból indulnak ki, hogy minden jogszabály valami követelményt fejez ki, tehát norma. Minden szabály (norma) pedig csakis arról beszél, hogy „mi legyen“, de nem mond semmit sem arra nézve, hogy „mi van?“ Amíg tehát a társadalomtudomány a szociális élet tényeivel foglalkozik, azt írja le „ami van“, addig a

jurisprudencia egészen más világban, jár, azt kell kifejtienie, hogy mit követel a jog, hogy „mi legyen“. A társadalomtudomány-nak mint valóságtudomány-nak és a jogtudomány-nak mint normatív tudomány-nak tökéletesen más a feladata és teljesen más módszert is kell használnia. Társadalomtudomány és jogtudomány sehol sem érintkezhetnek egymással, és nem is képzelhető veszélyesebb és tudománytalanabb álláspont mint az, ha valaki e két tudományt kapcsolatba hozza s határaikat összezavarja. „Es ist nicht Vermehrung, sondern Verunstaltung der Wissenschaften, — mondta már *Kant* — wenn man ihre Grenzen ineinanderlaufen lasst.“

Kelsen fellépésének igen nagy hatása volt. Egész iskolát teremtett; egy lelkes fiatal gárda, filozófiailag iskolázott, logikus gondolkodók, éleseszü jogászok, sereglettek köréje. Ezek közül kiemeljük Adolf *Merkl*t, Alfréd *Verdross*t, Fritz *Sandert* és legújabban megjelent könyvének („Theorie des Staatsgebietes“ 1922) alapján Walter *Henrichet*.

Kétségtelen az is, hogy ennek a Kelsen-féle irány-nak a dolog érdemében igaza van. A tételes jogtudományok feladata kizárólag az, hogy megismertessen a tételes jogszabályok tartalmával, kifejtse és rendszerbe foglalja azt. A társadalmi élet eleven szűkségeit s a jog társadalmi szerepének az ismerete kétségtelenül szintén fontos, de ezt nem a jurisprudencia, hanem a szociológia van hivatva szolgáltatni. Különböző nézőpontoknak módszertelen összevegyítése csak zavart és értelmetlenséget okozhat a tudományban. A „normatív jogtudományi“ iskolának tehát, mint a *tételes jogtudomány módszertanának*, elvitathatatlanul nagy érdemei vannak. S a tételes jogtudományok nem egy homályos fogalmára nézve valósággal tisztító hatással volt az uralkodó felfogásokkal szemben gyakorolt kérlelhetetlenül éleselméjű kritikája. Eltagadhatatlan ugyanis, hogy nemcsak a szabadjogi iskola felfogásában, amely a jurisprudencia és a társadalomtudomány határvonalának tökéletes elhomályosítását jelentette, hanem az uralkodó tételes jogi tanítások igen nagy részében is a jogászi és a valóságtudományi nézőpont összezavarásával találkozunk. Ha tehát a „normatív jurisprudencia“ semmi mást nem akarna szolgáltatni, mint a *tételes jogtudomány metodológiáját*, vagy amint ők mondják, *jogi ismeretelméletet* („juristische Erkenntnislehre“), úgy lényegileg egyetértenénk vele. E tekintetben is azonban bizonyos megszorításokat kellene tennünk. Ha a tételes jogász semmi mást nem tekint is feladatának mint a jog parancsainak a kifejtését, a normák tartalmának az előadását, akkor sem fordíthatja el teljesen szemét a tények világától.

A tételes jog fogalmainak a kifejtésénél is tekintetbe kell venni *először* azt, hogy a tételes jog nem mindenik fogalmát alkotja meg önmaga, hanem hogy nagyrészt a mindennapi élet fo-

galniaival operál. A tételes jog- fogalmai *a)* vagy olyanok, amelyeket pusztán a jog- alkotott meg“ (pl. a jogi személy fogalma), *b)* vagy olyanok, amelyeket a köznapi életből vett át, de nem minden változtatás nélkül, hanem speciálisan jogi értelmet lehelve beléjük (pl. a magánjogi „akaratképeség“ fogalma, amely egészen mást jelent, mint a pszichológiai akaróképeség, bárha az utóbbin épül is fel), vagy *c)* végül olyanok, amelyeket változtatás nélkül vett át a mindennapi életből, amelyeknek értelmét tehát a társadalmi konvenció szabja meg. (Pl. ha valamely törvény „egy mázsa búzáról“ beszél, az „egy mázsa“ alatt a köznapi életben elfogadott mértéket kell érteni.) A tételes jogásznak a jogszabályok értelmezésénél tehát nem egyszer igen jól ismernie kell a társadalmi élet *tényeit*, hogy ezek alapján a jogi *norma* helyes értelmét megállapítsa. Igen jó példát szolgáltat erre a Kelsen-féle irány fentebb említett egyik kitűnő képviselője, W. *Henrich*, aki az államterület „feloszthatatlanságának és elidegeníthetlenségének“ a jogi parancsát, amelyet számos alkotmányban megtalálunk, a történelem segítségével, mint a patrimonialis állam idejére való reminiscenciát magyarázza (I. m. 129. l.), a történelem tényeinek a segítségével igyekezvén ekként a jogi norma helyes értelmét megállapítani. Igaz, hogy a tételes jogász akkor, amikor a jogmagyarázat céljából a tények világa felé fordul, csak azért teszi ezt, hogy valamely szabály értelmét megállapíthassa: kezei között tehát a *tényekből normatartalom* válik. S bárha ekként lényegileg itt is a Kelsen-féle aránynak adunk igazat, mégsem felesleges reámutatnunk arra, hogy milyen nagy mértékben függ a jogi normák világa a társadalmi tényeknek attól a világtól, amelyre reá van szabva. Már lényegesebben eltérünk a Kelsen-féle iránytól az által a megállapítás által, hogy a tételes jogásznak *másodszor* azt is vizsgálnia kell, hogy melyek azok az *érvényes* jogszabályok, amelyeknek a tartalmát ki fogja fejteni. Mielőtt a normák tartalmát kifejthetné, össze kell hordania ezeket a normákat — ezt helyette senki el nem végzi — és nem akármilyen normákat kell összegyűjtenie, hanem egy bizonyos helyen és egy bizonyos időben *érvényes* jogszabályokat, mert csak ilyenekkel lehet a tételes jogásznak dolga. (Ha a római jogot akarja mint tételes jogot kifejteni, akkor is csak arról van szó, hogy egy bizonyos időben egy bizonyos birodalomban *érvényben* volt jog- tartalmát foglalja rendszerbe.) És itt ismét a társadalmi élet *tényeire* kell a tételes jogásznak tekintetét függesztenie. Azt kell megállapítania, hogy a valóságos jogéletben *érvényesülnek-e*, követésre találnak-e a kérdéses szabályok. A „normatív juriszprudencia“ egyoldalú jogfogalomból indul ki, midőn a jogszabályban nem lát egyebet, mint pusztá *normát*, pusztá gondolatartalmat. Az, hogy a jog norma, szabály, a jognak csak egyik oldala. De nem mindenféle norma jogszabály egyúttal, hanem csak azok a normák, amelyek érvényesülni képe-

sek, és pedig egy bizonyos sajátos — itt bővebben nem részletezhető — módon. A tételes jogásznak tekintetbe kell vennie a szokás jogot is, ahol igazán nem tekinthet el a tényleges érvényesülés momentumától. De a tényleges érvényesülés az írott jognál Éppen olyan fontos, mint a szokásjognál. Nem minden, ami a papíron áll jog is egyúttal. Vannak halvaszületett jogszabályok. Az osztrák polgári törvénykönyvről például kimutatták, hogy tartalmának körülbelül egyharmada sohasem vált joggá. A törvényjog is végső sorban a szokáson, a tényleges érvényesülésen alapszik. A tételes jogász tehát akkor, amikor az érvényes, pozitív jogszabályoknak azt az ősananyagát összegyűjti, amelyből a normák rendszerét fel fogja építeni, tulajdonképpen a társadalomtudomány határmesgyéjén jár, tekintetét a társadalmi tények világára szegzi. A Kelsen-féle irány a maga egyoldalúságánál fogva ezt nem látja. A szokásjogot megmagyarázni egyáltalában nem tudja, de az írott jognál is igen egyszerűnek képzei el a tételes jogász dolgát, amikor — amint ezt pl. *Sander* teszi „Das Faktum der Revolution und die Kontinuität der Rechtsordnung“ (1919) c. munkájában — azt hiszi, hogy „bizonyos okiratszerűen lefektetett nyelvi aktusok ősananyagában“ a tételes jogász a maga normáit már készen feltárlva találja. (I. m. 13—14. l.) De még ha így volna is a dolog, akkor is ezek a „nyelvi aktusok“ („Sprachhandlungen“) maguk is *tények*, még pedig társadalmi tények. És a jogszabályok *időbeli* változásának a ténye, a „*lex posterior derogat priori*“ elve maga szinten nem jogszabály, nem is norma, hanem a társadalmi élet valóságában érvényesülő tény. Hiába próbálná ezt az elvet valamely törvényhozás „hatályon kívül helyezni“. Vannak bizonyos, a társadalmi élet okozatos szükségszerűségeiből kifaragott határkövei a jogi normák világának, amelyeket e szabályok le nem dönthetnek, sem át nem léphetnek anélkül, hogy a jogi normák birodalmában állampolgárságukat el ne veszítenék.

Az a két ellenvetés, amelyet az elmondottakban a „normatív juriszprudencia“ *módszertani* felfogása ellen tettünk, lényegileg abban foglalható össze, hogy a tételes jogásznak, mielőtt a jogi normák tartalmát kifejtene és rendszerbe foglalná, össze kell hordania a jogszabályoknak azt az ősananyagát, amelyből rendszerét felépíti azokkal a társadalmi élet fogalmaiból vett segítő eszközökkel együtt, amelyekkel a jogszabályok tartalmának helyes értelmét megállapíthatja. Ennek az *előmunkálatnak* — mert hiszen nevezhetjük ezt így is — az elvégzése közben pedig a juriszprudencia nem normatív tartalmakat fejt ki, hanem társadalmi ténymegállapításokat végez. Bár kétségtelen, hogy ezeknek az előmunkálatoknak az elvégzése után a helyesen felfogott juriszprudencia kizárólag normatív utakon halad és hogy az említett előmunkálatok is csak eszközi jelentőséggel bírnak a tulajdonképeni célhoz, a jogi normák tartalmának a kifejtéséhez képest. Fenti ellenvetéseink

tehát a Kelsen-féle felfogást nem annyira lerontani, mint inkább kiegészíteni volnának hivatva.

Szöges ellentétbe kell azonban helyezkednünk a Kelsen-féle iskolával akkor, ha azt látjuk, hogy ezen iskola nemcsak a tételes jogtudományok *methodológiáját* akarja szolgáltatni, hanem egyúttal egy *jogfilozófiai* rendszer igényeivel is lép fel. A tételes jogtudományok módszertana kétségtelenül beleilleszthető a jogfilozófiába, de nem az egyedüli problémakör, amelynek a megoldása ezen diszciplína feladatai közé tartozik. A jog és más jelenségek közötti okozatos összefüggések vizsgálata egyrészt, a jog helyességének a kérdése másrészt két olyan külön probléma-komplexumhoz vezet, amelyek — itt bővebben nem részletezhető okokból — szintén a jogfilozófiai kutatás területéhez sorozandók. De még ha a jog okozatos összefüggéseinek a vizsgálatát a szociológiába, a helyes jog problémáját pedig az erkölcstanba vagy a politikába utalnók is, akkor is fennmarad egy kérdés, a *jog fogalmának* a meghatározása, amely minden jogfilozófia kiindulópontját kell hogy képezze, mert anélkül, hogy megállapítani próbálnánk azt, hogy mi a jog, felületes dolog volna elkezdni „jogfilozofálni“. Magának a tételes jog módszertanának is nem annyira a Mach-féle „gondolkodási ökonómia“ elvéből kellene kiindulnia, mint azt Kelsen teszi, hanem mindenekelőtt a jogfogalom alapos tisztázásából. A jog fogalmát azzal, hogy megállapítottuk azt, hogy a jog *norma*, még egyáltalában nem határoztuk meg. És a „normatív juriszprudencia“ legfőbb hibája éppen abban áll, hogy módszertani kutatásaihoz kezd, mielőtt a jog fogalmát tüzetesen és pontosan megállapította volna. Minden egyoldalúsága onnan ered, hogy a jogban nem lát egyebet, mint pusztán normát, pusztán gondolatártniat. Ez az egyoldalúsága természetesen módszertani felfogásában is érezteti hatását és a tételes jogtudomány és a társadalomtudomány olyan merev elválasztásához vezet, amelynek a hiányosságára fenti két ellenvetésünkkel is reámutatni igyekeztünk.

Nem feladatunk itt a jog fogalmát meghatározni — megpróbáltuk ezt „*Macht, Recht, Moral*“ című értekezésünkben (Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Hungaricae Franciscus-Josephinae. Sectio Juridico-politica. Tom. I. Faso. 1. Szeged, 1922.1—46.1.) —, e helyen meg kell elégednünk az ott elmondottakra hivatkozással annak a kiemelésével, hogy a *jog* fogalmában egyrészt az értékek, az eszmék, a normák világába tartozó, másrészt azonban a valóság az okozatos lét összefüggéseibe belenyúló momentumok sajátos összekapcsolódásával találkozunk. A jog nemcsak norma, de a társas élet tarka forgatagába eleven realitással belemarkoló kauzális mozgatóerő is. Erről a „normatív juriszprudencia“ tökéletesen megfelelkezni látszik. Bár másrészt akkor, amikor a *jogtörténet* és a *jogpszichológia* tudományának a jogosultságát elismeri, amikor „*okozatos jogtudományokról*“ beszél —

(mint pl. W. Henrich említett munkájában, 133. 1.) —, maga is egy olyan *jogfogalmat* szupponál, amelyiknek *kauzális* oldala is van. Erről különösen akkor nem szabadna a Kelsen-féle iskolának megfélekednie, amikor a jogi tartalom *változásai*, keletkezése vagy megszűnése képezi a kérdés tárgyát. A „normatív juriszprudencia“ elköveti azt a nagy hibát, hogy a társadalmi élet és a jogrend *okozatos* változásait is pusztán normatív-logikai úton akarja megmagyarázni, ahelyett, hogy nem tételes, hanem társadalomtudományi problémákat látna bennük. Így Sander a forradalmakat, W. Henrich részben az államterület módosulásait, a nagy nemzetközi erőviszonyok által előidézett *kauzális* változásokat próbálják normatív úton „jogászilag“ megmagyarázni. W. Henrietről azért mondtuk, hogy „részben“ csak, mert másrészt nála világosan feltalálható annak a belátása is, hogy az állam „történeti és politikai fejlődése“ nem lehet a normatív jogtudomány tárgya. Ezzel természetesen többé-kevésbé lerontotta azt a kiindulási pontját, hogy az állam nem más, mint „*jogi tartalom*“, mint pusztán jogi fogalom. Amikor pedig a jognak és államnak *két fogalmáról* beszél, egy *jogi* és egy *valóságtudományi* fogalmáról (I. m. 133. 1.): hallgatólag elismeri, hogy a jog és az állam nemcsak normának, hanem valóságnak, *ténynek* is tekintendő. Egy valaminek semmi esetre sem lehet két fogalma, vagy ha van, úgy egyik sem öleli fel az illető fogalom tartalmát teljesen, hanem csak egyes részeket szakít ki egyoldalúan belőle, tehát nem kielégítő fogalom. A jog fogalmát kétségtelenül előbb pontosan meg kellene határozni és csak azután lehetne azt mondani, hogy egyrészt vizsgálhatom a jogot abból a *szempontból*, hogy milyen parancsokat tartalmaz, milyen követelményeket támaszt, másrészt hogy miként változik, miként fejlődik, milyen okokra vezethető vissza és milyen hatásokat fejt ki. Mert ismétljük, az az állítás is, hogy vannak normatív és vannak *kauzális* jogtudományok, csak egy olyan jogfogalom alapján tartható fenn, amely szerint a jog nem pusztán norma, hanem egyúttal *kauzális* vonatkozásokkal is rendelkező valami. Az a felfogás, amely a jogban pusztán normát lát, amelynek az *okozatos* létehez semmi vonatkozása sincsen, konzekvensen csakis „normatív jogtudományról“ beszélhetne s a jogról szóló mindenféle *kauzális* tudomány lehetőségét tagadnia kellene.

Az egyoldalú jogfogalom, amely a jogszabályt pusztán normának tekinti, egy másik nagy következetlenségbe is bonyolítja a Kelsen-féle irány követőit. Mert bár ez az irány kizárólag a „*pozitív jog*“ bölcselete óhajtana lenni, magát a jog „*pozitivitását*“ — vagy amint Kelsen mondja, „*fakticitását*“ — megmagyarázni nem tudja. Egyenesen szánalmas, amit *Kelsen*, a jelenkori jogfilozófiának *Stammler* és *Somló* mellett talán legélesebbeszü képviselője erre vonatkozólag „Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts“ c. műve 4-ik fejezetében mond. Minthogy jog

alatt pusztán normát, de *nem szükségkép érvényesülő érvényes* jogszabályt ért, arra az eredményre jut, hogy jogászai szempontból *önkéntes* eljárás, hogy a tételes jogász ennek vagy annak a jogrendszernek az alapjára helyezkedik. Egy elhibázott egyoldalú jogfogalomból való kiindulás ekként bosszulja meg magát ezen abszurd következtetés formájában fellépő késői unokában. Igaz, hogy Kelsen említett könyvének a végén nemzetközi jognak a nemzeti jogokkal szembeni *primátusát* állítja és a tételes nemzeti jogok érvényességét a nemzetközi jog „*delegációjából*“ származtatja. Valamely állam joga szerinte azért érvényes, mert a nemzetközi jog az illető államot, az illető nemzeti jogrendszert a jogi szabályozással megbízta. De akkor min alapul viszont a nemzetközi jog érvényessége? Erre nézve Kelsen nézete az, hogy „a *ténylegesség* (Faktizität) a nemzetközi jog terén igen sokszor jogelvvé emelkedik“ (240. 1.) és hogy a nemzetközi jog „csak egy bizonyos *tényleges hatalmat* akar jogi hatalom gyanánt érvényesülni engedni“ (241. 1.) Ezzel az álláspontjával azonban *Kelsen* is elhagyta már a „normatív“ szempontot és a *ténylegességek* kauzális világába lépett — cáfolatául saját egyoldalú jogfogalmának, amely a jogban a *ténylegességtől* teljesen elvonatkoztatott pusztá normát akart látni.

2. A „normatív jogtudományi“ irány minden érdeme, képviselőinek minden éleselméjűsége dacára folytonosan érezni kénytelen annak az eredendő bűnnek, hogy a jog fogalmának alapos és pontos meghatározását elmulasztotta, a következményeit. Nem célunk ezt ezen irány képviselőinek részletes ismertetésével kimutatni. Példa gyanánt kiragadjuk ebből az irodalomból Walter *Henrichnek* az államterület elméletéről írott frissen megjelent könyvét. (Theorie des Staatsgebietes entwickelt aus der Lehre von den lokalén Kompetenzen der Staatsperson. Wien—Leipzig. 1922. X. +152. 1.)

Ez a könyv egyúttal a Kelsen-féle irány minden előnyét is mutatja. Írója rendkívül fegyelmezett, logikus gondolkodó. Konzekvensen belátja azt, hogy amennyiben a jogot pusztán normának, az államot pedig jogi személynek tekintjük, úgy ki kell küszöbölnünk az állam fogalmából a területnek azt a fogalmát is, amelynek a segítségével az uralkodó közjogi elmélet a maga „háromágú államfogalmát“, azt a felfogást, hogy az állam három alkotóelemből, a területből, a népből és a főhatalomból tevődik össze, megalkotta. A területet mint földrajzi fogalmat tehát az állam fogalmából teljesen eliminálni akarja, s helyette megkonstruálja az államterület pusztán normatív fogalmát. Merész, de logikus vállalkozás.

Mindenekelőtt a jog és az állam viszonyának a vizsgálatából indul ki. Elutasítja azt a felfogást, amely szerint az állam volna a tágabb fogalom, amelyből a jog szűkebb fogalma levezethető

volna. De mesterének, Kelsennek azt az álláspontját sem fogadja el, hogy a jog és az állam fogalma teljesen fedik egymást. Szerinte a jog a tágabb körű fogalom, és az állam nem egyéb, mint a jog által létrehozott alakulat, a tételes jogszabályok tartalmának egy része. Közlelebről az állam *jogi személy*, vagyis olyan „*beszámítási végpont*“, amelyre a jogrend a cselekményeknek egy végtelen sorát, az ú. n. állami funkciókat (Staatsakte) vonatkoztatja. A cselekvéseknek egy végtelen sora lesz ekként egységbe foglalva. Az állam nem más, mint ezen funkcióknak a normatív egysége. Ha az állam ekként jogi személy is, különbözik a többi jogi személytől abban, hogy előfeltétele minden más személynek. A személyi minőség (úgy a természetes, mint a jogi személyeké) erre a végső jogi személyre, az államra vezetendő vissza, amely ekként a jogi tartalmak körében, amelyek tulajdonkép mind cselekvésekre vonatkoznak, az egységet létrehozza azáltal, hogy a jogi értelemben vett cselekvéseknek egy végső kiindulási pontját adja. Itt nem hallgathatjuk el azt a felfogásunkat, hogy ebben a formulázásban nézetünk szerint mégis csak fedi egymást a jog és az állam fogalma. A jog fogalma az, amely az összes jogi tartalmakat összefogja. Ha pedig *Henrich* szerint ezt a szerepet az állam fogalma játssza, úgy nehéz e tekintetben jog és állam közt különbséget tenni. Ha az állam fogalma az a centrális fogalom, amely „a jogi gondolatépületben a többi jogi fogalmakat mind magában foglalja“ (23. 1.): úgy az állam fogalma minden jogi fogalomban és magában az állam fogalmában is, tehát az összes a jog szempontjából számba jöhető fogalmakban benne van. Nem látható be tehát, hogy miért számítsuk az állam fogalmát a jog *tartalmi* és nem a jog *formai* elemei közé. A hiba nézetünk szerint abban rejlik, hogy az állam nem pusztán normatartalom, hanem olyan *realitás*, amelyhez csak hozzájárul a jogi szabályozás. Vagy kifejezhetjük ezt a gondolatot a következőképpen is: a jogszabály *Henrich* szerint empirikus szabály s tartalma egyértelmű a jogi tényálladékkal, vagyis a jogilag releváns *tények* összességével (i. m. 26. 1.), ha tehát az állam nem más, mint jogszabály tartalom, úgy az állam is csak valamely jogilag releváns *ténynek* tekintendő. Minthogy pedig a jogi szabályozás ösanyaga a cselekvés (21. 1.) az állam fogalmát tartalmazó jogszabályok is a cselekvések bizonyos fajaira vonatkoznak, csak bizonyos empirikus tulajdonságokkal bíró cselekvéseket tekintenek *állami* cselekvésnek. A kérdés most már az, hogy milyen tulajdonságú cselekvések számíthatnak az állami cselekvések közé szemben ama cselekvésekkel, amelyek más jogi személyeknek vagy természetes személyeknek tudatnak be. Ezt a kérdést *Henrich* nem vizsgálja, minthogy ez a valóságtudományi megállapítások mezejére vitte volna, holott ő egyoldalúan normatív szempontból kívánja az államot tekinteni. Pedig maga is elismeri, hogy van egy valóságtudományi államfogalom is (133. l).

Az állam fogalmának a megértéséhez nézetünk szerint ezt is segíségül kellett volna venni és csak azután lehetett volna az állam speciálisan jogászai felfogásáról beszélni. Ha minden valóságtudományi tényről eltekintünk, úgy nézetünk szerint aligha lehet természetes személy, jogi személy és az állam mint jogi személy között — amelyek egyaránt „jogi beszámítási pontok” — különbséget tenni. Ha mégis különbséget teszünk köztük akként, hogy az állam az összes többi személyeknek előfeltétele, úgy — amint mondtuk — az államot a joggal azonosítottuk és akkor alig tudunk állam nélkül jogot elképzelni, mert állam nélkül semmiféle személy és így semmiféle jogi cselekvés és jog, amely a cselekvést szabályozza, sem volna elképzelhető.

Az állam fogalmának a megállapítása után szerzünk a *terület* jogi fogalmát állapítja meg. Különbséget tesz *jogterület*, *államterület* és *szorosabb értelemben vett államterület* között. Mind a három nem egyéb, mint jogszabálytartalom. A *jogterület* azon jogszabályok gondolatbeli összefoglalása, amelyeknek a tartalma valamely területre, a térben lévő dolgokra vagy a térben lefolyó eseményekre (cselekvésekre) vonatkozik. A *jogterület* tehát az az egész terület, amelyen az illető jogrendszer szempontjából releváns emberi cselekmény lefolyhat vagy a jogrendszer szempontjából számbajövő dolgok előfordulhatnak. Az *államterület* ezzel szemben az a terület, amelyen az államszervek által érvényesen véghezvethető állami funkciók folyhatnak le: az összes államszervek illetékességi körét (helyi kompetenciáját) meghatározó jogszabálytartalmak összessége. Az *államterület* tehát csak a *jogterület* egy részét foglalja magában. A *szorosabb értelemben vett államterület* fogalma pedig még szűkebb fogalom, mert csak a *rendszerinti* állami törvényhozás, végrehajtás és bíraskodás illetékességi körét határozza meg, bár egyúttal azt a területet is jelenti, amelyen azok a dolgok vannak és azok az emberi cselekvések lefolynak, amelyekre az államszervek rendszerinti tevékenysége vonatkozik. Erre a szűkebb értelemben vett államterületre azért van szerzünk szerint szükség, mivel az államterületek kizárólagosságának és áthatlanságának a dogmája nem tartható fenn. Kivételesen egyik állam szervei (pl. diplomáciai képviselők) a másik állam területén is bírhatnak illetékességgel. Az államterületek tágabb értelemben véve áthatják egymást. Minthogy azonban jogpolitikai okok kívánatosá teszik, hogy a különböző államok rendszerinti tevékenységének a területe ne essék össze: a földfelület megoszlik az egyes államok között s így létrejön a *szűkebb értelemben vett államterület* fogalma.

Ezeknek a megkülönböztetéseknek az előrebocsátása után kifejti, hogy a *szűkebb értelemben vett államterület fogalma* — amelyet pedig az uralkodó doktrína az államfogalom egyik alkatlemének tekint — nem lényeges az állam fogalmának a szempont-

jából. Ez csupán egy olyan korlátozás, amely abból ered, hogy *több* államszemély létezik egymás mellett. Ezért az állam fogalmához a nép állandó megtelepülése sem szükséges. A *szűkebb értelemben vett államterület* fogalma csak a *modern állam* fogalmára nézve lényeges. Az *államterület tágabb értelemben* ezzel szemben az *államfogalom* lényegéhez tartozik, mivel nem képzelhető állam államszervek, ezek pedig illetékesség (helyi kompetencia) nélkül, az állami cselekvés csak bizonyos helyen lévén kifejthető. Hasonlóképpen lényeges része a *jogterület* a jog fogalmának, mivel a *jog*, mint empirikus szabály, emberi cselekvésekre vonatkozik, amelyeknek minden körülmények között valahol a térben kell lefolyniok. (32., 43. 1.) Mindezen esetekben a terület alatt nem valamely sík terület, hanem a háromdimenziós tér értendő, ami az emberi cselekvés fogalmából következik. (56. 1.)

Az államterületnek az államszervek illetékessége gyanánt való felfogásával természetesen feleslegessé válik a *területi felségjog* fogalma. A terület az a tér, amelyben az állami funkció gyakorolandó s amelyre az *állami cselekvés* vonatkozik: az állami cselekvés fogalmán kívül nincsen tehát erre a területre vonatkozó külön területi felségjogra szükség.

Ezekből az alapgondolatokból kiindulva tárgyalja szerzőnk a szűkebb értelemben vett államterület különböző alakjait. Különösen érdekes, amit a *partmelléki tenger*, a *kondomínium*, a *mellékországok* és a kolóniák, valamint a *szövetséges állam*, a *nyílt tenger* és a *levegő* jogi helyzetéről mond. Ezeket az alakulatokat természetesen csupán az államszervek illetékességi körét megszabó tipikus jogi szabályozási módoknak tekinti. Ilyeneknek tekinti továbbá azokat az eseteket is, amelyeket az uralkodó elmélet a területi felségjog korlátozásai gyanánt szokott felsorolni, így különösen az ú. n. *állami szolgalmak*, az *exterritorialitás* és az *ellenesség által megszállt terület* eseteit: ezek sem egyebek, mint az államszervek illetékességi körének tipikus szabályozási módjai. A könyv utolsó fejezetében végül az *államterület változásait* tárgyalja. Különbséget tesz azok között a változások között, amelyek az államszemély azonosságát nem érintik, amelyek mellett tehát az államszemély ugyanaz marad, és azon változások közt, amelyek az államszemély megszűnésével, illetőleg új államok keletkezésével járnak. Az előbbi változások esetét jogtartalmi változásoknak tekinti s bennük ekként tételes jogi problémát lát. Ebből a szempontból tárgyalja különösen az államterület szerzésének és elvesztésének különböző módjait, amelyeket nem időbeli eseményekként fog fel, hanem az államszervek illetékességi körének a jogszabályok tartalmából folyó módosulásai gyanánt. Nézetünké szerint szerzőnk itt nem jár a helyes úton. Az államterület *mindenféle* változása kauzális változás, s ha a változást csupán az illetékességi köröket meghatározó jogszabályok tartalmi változásának

tekintem is, a jogszabályoknak ez a változása is kauzális változás: akkor is, ha ez a változás a fennálló jog szabályainak megfelelően, vagyis *legitim* úton megy végbe, amely esetet szerzőnk egyedül látszik figyelembe venni (117. 1.) és akkor is, ha a fennálló jog megsértésével, illegitim úton következik be, amely utóbbi eset az államszemély azonosságát nem kell hogy szükségképpen érintse — (hisz- akkor minden törvényrontó szokás keletkezése, az állam megszüntét jelentetné) —, amely utóbbi esetre szerzőnk nincsen tekintettel. Az, hogy a legitim úton végbemenő területváltozást, illetőleg a jogszabályok idevonatkozó tartalmának változását a fennálló jog szabályai szerint bekövetkezettnek állíthatom, nem jelent egyebet, mint egy okozatos időbeli folyamatnak a tételes jog szempontjából való jogászai megítélését. Igaz, hogy a tételes jogászt éppen csak az a jogászai minősítés érdekli. Azonban mégsem tudjuk belátni annak az éles megkülönböztetésnek a jogosultságát, amelyet szerzőnk az államszemély azonosságát nem érintő és az államszemély azonosságát megszüntető területváltozások közt tesz. Amint az előbbi is végbemehet illegitim módon, és így a *jogászai* konstrukció végét jelentheti, akként az utóbbi is megtörténhetik legitim úton is, ha t. i. a jogrend a saját megszüntetésére nézve is tartalmazna — a gyakorlatban ez természetesen aligha fog előfordulni — előírásokat. (V. ö. i. m. 131., 141. 1.) A jog szabályaival ellenkező cselekmények különben éppen úgy minősülnek a jog szempontjából jogelleneseknek, mint a velük megegyezők jogszerűeknek. Ezen jogászai minősítést túlhaladólag pedig mindkét esetben metajurisztikus történeti és politikai tényekkel állunk szemben, ugyanúgy, mint ahogy szerzőnk az államszemély azonosságát megszüntető területi változásokra nézve igen helyesen megállapította, hogy az állam történeti és politikai fejlődése nem tartozik a normatív jurisprudentia tárgyai közé. Általában egy bizonyos következetlenséget látunk abban, hogy szerzőnk az államterület változásainál az *időbeli* egymásután gondolatát teljesen kiküszöbölni akarja és az *időtől* elvonatkoztatott állami funkciókról beszél ugyanakkor, amidőn világosan megmondja, hogy minden állami funkció olyan *emberi cselekvés*, amelyet a jog az államszemély cselekvéseként tekint és hogy ezért a *térbeliséget* nem lehet az állami funkciótól elválasztani. (140. 1.) Ami a *térbeliségre* áll, ugyanaz áll az *időbeliségre* is. Időbeliség nélkül sem lehet emberi cselekvéseket elképzelni. Ezzel pedig egyenesen beléptünk a kauzális felfogásba.

W. *Henrich* könyvének legnagyobb érdeme nézetünk szerint abban az éleselméjű kritikában rejlik, amelyet az uralkodó közjogi és nemzetközi jogi felfogás alapvető fogalmaival szemben gyakorol. Különösen a nemzetközi jog teóriája, amely ma is telve van természetjogi konstrukciókkal, tartozik nagy hálaival szerzőnk alapos és mélyenjáró bírálatáért. Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell

ezt annál is inkább, mivel éppen ezekre az igen értékes részekre nem terjeszkedhettünk ki. Szerzőnk a nemzetközi jog mibenlétének is figyelemreméltó elméletét adja. Szemben Kelsen felfogásával, aki a nemzetközi jog „primátusából” indul ki, Henrich az állami jogrendszerek („*einzelstaatliche Rechtsordnungen*“) primátusának az álláspontján áll. Nézete szerint a nemzetközi jog nem egyéb, mint a különböző állami jogrendszerek tartalmának *meg-egyező* része. (77., 122. 1.) Érdekes, hogy itt úgy *Kelsen* mint *Henrich* bizonyos tekintetben következetlenek a jog és állam viszonyára vonatkozó felfogásukhoz. Kelsen szerint az állam és a jogfogalma fedik egymást, szerinte tehát a nemzetközi jog primátusának az alapján csupán egy világállamról (*civitas maximárol*) lehetne beszélni és nem beszélhetne Kelsen a különböző államokról is, amint azt pedig teszi, hanem tulajdonképp csak a *civitas maxima* tartományairól. Minthogy azonban Kelsen állam alatt a különböző nemzeti államokat érti, és amennyiben teljesen alkalmazkodik a közfelfogáshoz, a nemzetközi jog primátusának az alapján konzekvensen arra az álláspontra kellett volna jutnia, hogy a jog a tágabb és az állam a szűkebb fogalom. Ezen az állásponton van szerintünk igen helyesen *Henrich*, csakhogy öneki viszont éppen ezért nem lett volna szabad az állami jog primátusából kiindulni. Ha az állam nem más, mint *jogszabály tartalom*, úgy a nemzetközi jog fogalmának a keresésénél miért kell éppen az állami jog és így az állam fogalmából kiindulni! Ha az állami jogon kívül a nemzetközi jogot is az állam fogalmával kapcsoljuk össze, ha a nemzetközi jog is állami jog, úgy e felfogás szerint mégis csak fedi egymást a jog és az állam fogalma, olyan elváhatatlan kapcsolatban lévén egymással, hogy mindenütt, ahol jog van, ott az állam, az állam fogalma tehát a jognak már a fogalmában van és így az állam nem csupán a jogszabályok egy részének a tartalma. Mit jelent tulajdonképpen az alapvető „*einzelstaatliche Rechtsordnung*“, ha az állam csupán „jog-szabálytartalom”? Szemfényvesztő „*circulus vitiosus*“ játszik velünk — vagy talán a „normatív juriszprudenciából“ kiüzni próbált „*hatalmi* állam“ fogalma kisért az „*állami*“ jogfogalmában? A normatív államfogalom alapján az „*állami*“ jog azt jelenti, hogy „jogtartalmakból“ kiinduló jog. De mi ez? *Filius ante patrem*? Hiába, a valóságtudományi elemeket, a társadalomtudományt nem lehet a jog és állam fogalmának a megállapításánál büntetlenül neglignálni.

Aki a „normatív juriszprudenciának“ ebben az alapvető felfogásban hibát nem lát, az az államterülethez fűződő közjogi és nemzetközi jogi problémáknak azt az éleselméjű, egységes szempontból kiinduló kontstrukcióját — amely *Henrich* könyvének egy másik nagy érdeme — fenntartás nélkül elfogadhatja. Minthogy azonban bennünket a „normatív juriszprudenciától“ elválasztanak azok a szempontok, amelyeket jelen értekezésünk első felében vá-

zoltunk, nem csatlakozhatunk az államterületnek ahhoz a felfogásához sem, amelyet Henrich könyvében kifejtve találunk.

Nézetünk szerint az államterület nem a jogszabályok tartalmának a kérdése, nem tételes jogi kérdés. Henrich maga is azt a felfogást vallja, hogy a jogterület fogalma adva van magával a jog fogalmával, a tágabb értelemben vett államterület pedig az állam fogalmával, minthogy az emberi cselekedetek, és ezek közül azok is, amelyek állami cselekvéseknek tekintetnek, a terület, a tér fogalmát már magukban foglalják. A jog formai, fogalmi elemeihez tartozik az, hogy a jog az emberi cselekvésre vonatkozó szabály, „*norma agendi*“, tehát nem a jog tartalmában, hanem már a jog fogalmában benne van a terület, a tér fogalma. Ha pedig ehhez még hozzávesszük, hogy a jog a valóságos társadalmi életben érvényesülő szabály — amit a normatív juriszprudencia nem vesz figyelembe —, úgy ebből is következik, hogy annak a hatalomnak, amelyre a jognak ez a kauzális erőként való érvényesülése utal, érvényesüléséhez területre van szüksége. Az állam is elsősorban hatalmat jelent — (hogy ez a hatalom hogyan jön létre, hogy milyen szerepe van létrehozásában a jognak, az más kérdés) — és ennek a hatalomnak az érvényesülési körét szabja meg az államterület fogalma. A „szűkebb értelemben vett államterület“ sem tekinthető tehát az „állami jogszabályok“ *tartalmából* folyónak. A „szűkebb értelemben vett államterület“ kérdése csupán a *nemzetközi jogból* kiindulólág tekinthető *tételes jogi* kérdésnek: ha felvesszük, hogy az egyes államok határait éppen úgy a nemzetközi jog szabja meg, mint ahogy az „állami jog“ a megyei vagy járási határokat. Ekkor azonban a nemzetközi jognak az állami joggal szembeni primátusához jutunk. Általában a terület tételes jogi kérdéssé csak akkor válik, ha valamely jogterület *belső* felosztásáról van szó. Az elsődleges jog megszabhatja a másodlagos jog érvényesülési területét, mint ahogy az elsődleges jog egyáltalában a másodlagos jog keletkezésének és érvényesülésének összes feltételeit megszabhatja. [Másodlagos jog az, amely a másodlagos jogforrásokból ered; másodlagos jogforrás az, amely az elsődleges jog felhatalmazásának az alapján alkot jogot.] De a saját érvényesülési területét a jog nem szabhatja meg. Ez hatalmi kérdés, annak a kérdése, hogy bír-e a jog érvényesülni vagy sem. Ilyen értelemben a terület adva van már az érvényes pozitív jognak a fogalmával. Logikai előfeltétele annak, hogy a jog *tartalmi* előírásokat bocsáthasson ki, amelyek éppen ezen területen akarnak érvényesek lenni. A terület ebben az értelemben nem következhetik tehát a jogszabályoknak a tartalmából. A jogszabályok tartalma azon a területen *belül*, amelyen a jog érvényes, természetesen megszabhatja az alárendelt államszervek illetékességi körét, helyi kompetenciáját. Az idevonatkozó rendelkezések tételes jogi szabálytartalmak és így tárgyai lehetnek a „normatív juriszprudenciának“.

Ha W. *Henrich* felfogását az államterületről közelebbről szemügyre vesszük, úgy a következőket látjuk. Nézete szerint a „szűkebb értelemben vett államterület“ egyenlő az államszervek illetékességi köreinek az összegével. Minthogy az államszervek illetékességi körét az állami jog szabja meg, ebből azt következteti, hogy végösszegben az államterületet is az állami jog szabja meg és így az is tételes jogi kérdés. Ez optikai csalódás. Abból, hogy az állami jog által szabályozott helyi kompetenciák összege az állami területet adja, éppen ellenkezőleg az következne, hogy az az állami jog nem változtat és nem változtathat, azt nem a tételes jog tartalma határozza meg, az legfeljebb csak alkalmazkodik hozzája. — *Henrich* azonban kétségtelenül igen helyesen megérezte, hogy a terület kérdése lehet *tételes jogi kérdés is*, amikor azonban mindig *másodlagos* jog vagy jogalkotó közület területéről van szó egy föléje rendelt *elsődleges* jog szempontjából. Egy olyan elsődleges jog vagy olyan állam szempontjából, amely felett már magasabbrendű jog érvényét nem ismerjük el, az államterület (államhatár) nem lehet tételes kérdés. — Egyes államszerveknek az államterületen kívüli illetékessége (diplomáciai képviselők) nem is magyarázható pusztán az illető állam jogából. Itt annak az államnak a jogát, amelynek a területén az illető államszerv működik, vagy helyesebben a nemzetközi jogot kell a jogi konstrukciónak alapjául venni. Itt különben egyáltalában felvethető az a kérdés, hogy beszélhetünk-e ezeknek az államszerveknek a „helyi“ kompetenciájáról, ha illetékesség alatt azonos hatáskörű államszervek *egymáshoz való* viszonyának a meghatározását értjük? A „helyi“ kompetenciának az az értelme, amely úgy látszik *Henrich* felfogásának a mélyén fekszik és amely abból indul ki, hogy az emberi cselekedeteknek „háromdimenziós térre“ van szükségük, egyáltalában nem „normatív“ színezetű, hanem inkább *anthropológiai* ízű. Az államterület „normatív“ konstrukciója végső sorban mégis csak valóság tudományi megállapításokra támaszkodnék! — Azoknak a problémáknak a megoldása, amelyeket az ú. n. nemzetközi magánjog tárgyal, az államterület szempontjából nem okoz különösebb nehézséget, minthogy itt állami jogrendszereknek nem területi rendelkezéseiről hanem az államszervek eljárásának az elveit meghatározó jogszabályokról van szó. Nincs okunk arra, hogy ezen szabályok miatt különös területi konstrukciókhoz folyamodjunk. (Jogterület.)

3. Az államterületnek abból a jogászai konstrukciójából, amelyet *Henrich* könyvében kifejtve találunk, mint legértékesebb gondolatot annak a megérezését kell kiemelnünk, hogy *mikor* tekintendő a terület kérdése *tételes jogi* problémának: akkor, amikor a másodlagos jog érvényessége területének az elsődleges jog általi meghatározásáról van szó. Lehet, hogy *Henrich* talán tiltakoznék az ellen, hogy elméletéből ezt a konzekvenciát vonjuk le. Lehet,

hogy hangsúlyozná velünk szemben, hogy a terület kérdését minden tekintetben tételes jogi kérdésnek óhajtja tekinteni, hogy a geográfiai értelemben vett területnek az állam és a jog fogalmában egyáltalában nincsen helye. Ezzel szemben reá kellene mutatnunk arra, hogy a valóságtudományi értelemben vett terület fogalma úgy a jog, mint az állam fogalmának lényeges alkotóeleme. Ebben az értelemben a terület kérdése nem tételes jogi kérdés, mint ahogy a jog és az állam fogalma sem azok. A jog és az állam fogalmának a megállapítása nem történhetik meg a tételes jog tartalmának az alapján, itt tehát nem helyénvaló a „normatív“ módszer. A „normatív juriszprudencia“ helyénvaló a tételes jogtudományok határain belül. Ha azonban a „normatív juriszprudencia“ keretébe vonjuk, ha „normatív módszerrel“ akarjuk megoldani *a jog és az állam fogalmának* a kérdését, úgy oda nem tartozó problémákat vittünk bele a tételes jogtudományba. És erre nézve is áll a Kant-féle mondás: „Es ist nicht Vermehrung, sondern Verunstaltung der Wissenschaften, wenn man ihre Grenzen miteinander laufen lasst.“

A jog és állam fogalma *nem* a tételes jogtudomány problémája, hanem a társadalomtudomány és a jogtudomány határkérdése. A két tudományág mesgyéjén álló határkérdésekhez vezet továbbá a jog változásainak, fejlődésének, keletkezésének és megszűnésének, valamint azoknak az okozatos összefüggéseknek a kutatása is, amelyek a jog és egyéb jelenségek között fennállanak. Mindezen határkérdéseknek a felderítése pedig — éppen úgy, mint a tételes jogtudomány és az ethika határproblémáinak a vizsgálata — a jogfilozófia körébe tartozik.

Moór Gyula.

ŐSI TEMETKEZŐ MÓD EMLÉKE FOLKLOREUNKBAN.

Az összehasonlító etimológiának, mint a kultúrbázisok tudományának egyik legfőbb és legvonzóbb feladata: a *mai kultúr-tényezők egykori ősformáinak kinyomozása* oly célból, hogy általa érthetővé váljanak jelen életberendezéseink; kiderüljön, miért fejlődtek ki az emberiségben évezredek folyamán ép *ezek* a formák és nem másfélék, s hogy meglássuk azt a fejlődési folyamatot, melynek fázisain át jelen formájukig eljutottak. E vállalkozásban a néptudománynak kétségkívül hathatós segítő társai: a *nyelvészet* és az *archaeológia*, melyek részint nyelvi maradványokban, részint ásatások útján felszínre került tárgyi törmelékekben számos elszigetelt adalékot szolgáltatnak az ősi állapotok megismeréséhez.

Az így nyert kép mindazáltal még fölötte hézagos volna. Szinte le kellene tenni a reményről, hogy valaha is sikerül bepillantást szereznünk őseink egykori primitív világába, ha kétségtelen bizonyítékok nem jogosítanak arra, hogy az eddig vérszegény adatmennyiség mellé felvehető egy látszólag távolabb eső anyagtömeg, amely sokoldalú gazdagságával nem várt felvilágításokat van hivatva nyújtani. A földkerekség számos pontján ma is élő *ősállapotú*, vagy kezdetleges fejlettségű néptörzseknél ugyanis nagyjából mindazok a jelenségek csirájukban fellelhetők, melyekből a mai fejlett népek kultúrája összerakódott. Feltehető eszerint, hogy ama primitív népegységek ugyanazon fejlődési fokok egyikén vagy másikán maradtak el, melyeken mi haladottabbak átmentünk; társas formáik, rítusaik, hiedelmeik tehát olybá vehetők, mint amelyek a mi korai kezdetleges állapotainknak ma is megfigyelhető tükörképei.

E fölötte termékeny gondolatnak már eddig is igen sokat köszönhet az etimológia.

De nem ajánlható elég óvatosság a módszer alkalmazásában. Újabb és behatóbb vizsgálódások a primitív népek megismerése terén u. i. arra a tapasztalatra vezettek, hogy korántsincs jogunk a náluk található és különféle fokon elmaradt társas állapotokat, ideológiát a mi egykori helyzetünk másának tekinteni. Nagy kérdés egyáltalán, átmentünk-e *mindama* lépcsős rétegződésen, melyet eme törzsek fölötte gazdag változatosságban mutatnak! Fel-

tehető-e továbbá a haladásnak *egyforma* menete a különféle nemzetek, népegységek életében, mikor sorsuk a már ellenőrizhető történelmi időkben sem egyöntetű, hanem rendkívül divergáló menetirányt mutat? Ugyancsak más-más viszontagságokon mehettek át a ma megfigyelhető, alacsonyabbrendű társasformák is. Nem egy világos példa áll előttünk, ahol fejlődésük a várható fokokat kihagyva, ugrásszerűen ment végbe (pl. a malájok buddhizmusa és kasztrendszer; keletafrikai néger népegységek moszlim társadalma, stb.); viszont esetek, midőn egy-egy törzset külső csapások, idegen beavatkozások lesüllyesztettek egykori haladottabb fokokról jóval alacsonyabbra (pl. bushmanok; amerikai indiánusok; arktikus népek). Szóval, az az egyenesnek és természetesnek képzelt evolúciós folyamat sem oly tiszta és világos haladású, mint amily tetszetősen képzeletünk elé rajzolódik.

Az összevető munkában ezért, legalább egyelőre még, nem lehet abszolút bizonyossággal dolgoznunk. Feltévéssel, hypothezissel van dolgunk, amelynek próbaköve a részletkutatások külön-külön igazolt felderítései lesznek. Megtévesztő analógiák ne csalogassanak, mert úgy járunk, mint annakidején az első eredmények romantikus megállapítói (Backofen, Mac Lennan, Lubbock s mások), kiknek korai általánosításait az etimológiának utólag kellett megkorrigálnia.

Modern kultúréletünk túlnyomó részben később szerzett, már történelmi időkben kialakult szokáselemekből áll. Ezek semmiképpen sem vezethetők vissza és vethetők össze a primitívek esetleg hasonló adalékaival. Minél feljebb haladunk valamely kultúrnép, nemzet társas rétegei során, annál több újabb keletkezésű tényezőt fedezünk fel benne. Az intelligens osztályok világfelfogása, életberendezése nagy vonásaiban alig régebbi a renaissance korszakánál, az is sokféleképp módosulva az azóta támadt nagy ethikai elméletek behatása alatt. Amint viszont egy-egy nemzet keretén belül *lefelé* hatolunk a társas rétegek rendjén, annál több régi, sőt ősi vonás maradványaira bukkanunk. A köznép ideológiája, hagyományai Európa-szerte át vannak itatva primitív animisztikus vonásokkal. Kétségszűbevonhatatlan esetek igazolják, hogy akadnak még itt-amott a modern világ áramlataitól alig érintett népelemek: elszigetelt életű pásztorok a hegyvidékeken, félreeső majork és tanyák bennszülőttei a síkságokon, kiknek élő emlékműmaradványai egykor az ősi világszemléletnek alkotó tényezői voltak.

Ez a körülmény avatja az ú. n. *folklore*-t (mondák, mesék, babonás szokások gyűjtését és tanulmányozását) a primitív népeké mellett az etimológia második nagy anyagforrásává. Amennyire szükséges előfeltétel az őszállapotú törzsek lehető teljes megismerése, szinte még fontosabb mai népi hagyománykincsünk fel-

tárása, kibányászása. Utóbbiakról u. i. biztosan tudjuk, hogy fokunkint történt kialakulásunk valamely pontjának *hiteles* emlékei, míg- az elmaradott törzsek adalékai csak mint összevető, amazt magyarázó adalékok válnak jelentősékké.

Ezeket tájékoztatóul előrebocsátva, alábbiakban egy ily, mondai hagyományunkban megmaradt, ősi emléknymot veszünk tárgyalás alá.

*

Mondameséink között sűrűn találkozunk egy elbeszéléstípusal, amely minden valószínűség szerint csak nálunk, hazai földön ismeretes, legalább közel rokon változatát máshol hiába keressük. Gyűjteményeinkben a feljegyzők legtöbbször „*Az ördögszerető*” címen közlik s tartalmi vázлата a következő:

A fonóba járó falusi fiatalság között az egyik leánynak nem akad párja. Elkeseredésében kifakad: „Bár hozna a véletlen valami legényt, nem bánna, ha az ördög lesz maga is!” Még az este lenyit a fonóba egy idegen, szemrevaló legény és hozzászegődik. Állandóan vele foglalkozik, hazakíséri s elváláskor kijelenti, hogy jövendőbelijének szemelte ki. Azután rendes vendég lesz a fonóban és hüen kitart választottja mellett. A leány egyszer leejti gúzsalyát s amikor lehajol érte, észreveszi, hogy vőlegénye egyik lába *lóláb!* Másnap elfut a javasasszonyhoz, elmondja, mit látott s tanácsot kér tőle. Ez lelkére köti, mielőtt este elválnak, titokban kössön hosszú cérnaszálat a férfi kabátgombjára; motolálja utána a gombolyagról, azután kövesse lopva nyomon; tudja ki, hova távozik, hol tűnik el. A leány így tesz és rájön, hogy párja befordul a temetőbe, ott egyik sírban eltűnik (más változat szerint: elhagyott, régi templomba tér, ott a sírboltokat felnyitva, hullákat emel ki s azokat kezdi enni!). A javasasszonynak mindent elmond, aki erre meghagyja: estére maradjon otthon, zárkózzék be s a küszöbön tegye keresztbe a seprőt, mert most már bizonyos, hogy az ördög jár utána. Az idegen este megjelen házuknál s kopogtat. A leány nem nyit ajtót, sürgetéseire is állhatatos marad, mire ez indulatosan bekiált: „No, ha nem ereszesz be, holnap meghal az apád!” — Másnap az apa valóban váratlanul meghal. Este a vőlegény újra keresi a leányt, aki éppúgy nem bocsátja be: „No jó, hát holnap meghal az anyád!” — Ez is bekövetkezik. Harmadik estén megfenyegeti: „No jó, holnap meghalsz te magad!” — (A változatok szerint előbb sorra halnak a testvérek, a rokonság, végső áldozat mindenütt a leány.) Reggel a halálra készülő leány összehívja a szomszédokat, ismerősöket; elmondja esetét és lelkükre köti végső rendelkezését. Egy veszprémmegyei, Csetényből való mondamese szerint: „Hogyha ő meg talál halni, őtet se a küszöbön ki ne vigyék, se az ajtón; se az úton, se a temetőbe ne temessék. Aztán, már mikor meghalt, *a falat kiásták*, az úton meg úgy vitték

keresztül, aztán a réten eltemették.“ (Magy. Nyelvőr XXIV. évf. 333. 1.)

A történet folytatásaként az első részhez járul egy második, már széltében ismert, nemzetközi mesemotívum, amely nálunk és külföldön eredetileg másféle mesetípusba tartozik (az ú. n. „Vizet, vizet, típusba, 1. Magy. Nyelvőr XIV., 519; hazai irodalma Ipolyi gyűjt. 59. számához; világirodalmi összeállítása Bolta-Polivka Grimm-jegyzetei között II. 124—128. 11.). — Az elhalt leánynak útszéli jeltelen sírján u. i. szép virág hajt ki; ennek illatára figyelmes lesz a hintájával arra hajtató királyfi. Leszakítja a virágot s haza érve, vízbe teszi. Éjjel a virág megelevenedik, elfogyasztja az asztalon hagyott ételmaradékot (vagy rendbe hozza, feltakarítja a szobát) s reggelre ismét virággá változik. A királyfi gyanút fog; megbízza inasát, örködjék éjjel és lessé ki, ki jár az elzárt szobákban. Az inas két éjjel elalszik s az ételekből mindannyiszor hiányzik. Harmadik éjjel maga a királyfi virraszt elrejtőzve; látja, mint lép ki a virágkehelyből a leány, leszáll a pohárszékről s enni kezd. A rejtőzködő előpattan, átöleli s ezzel az átokvertet megváltja, akit azután feleségül vesz. De a nőnek még sokáig rejtve kell maradnia az ólalkodó ördög miatt, míg végre megszabadul, mert a gonosznak hatalma csak egy bizonyos idő múlva szűnik meg fölötte.

Az elbeszélés motiválása nyilván elárulja, hogy a rejtelmes vőlegény valamikor, a szerkezet ősi formájában, nem ördög volt, amivé a középkor folyamán változhatott, hanem *halott*. Ezért tűnik el a temetőben, ezért szólíthatja el egymásután a leány hozzátartozóit s végül őt magát. Ez azután itt-amott egybeolvadhatott a vámpír (halottévő) fogalmával s innen némely változat szerint: a templomban eltűnés és sírok felbontása. Az egész monda eredetileg a „visszatérő, szeretőjéért jövő halott-vőlegény“ (ú. n. Lenore-típus) tárgykörébe tartozik, amely helyi alakulatkép öltötte fel mostani szerkezetét. Bármiként is, a mese első, mondai része érdekes típusváltozat, mert az aránylag kis területen van elterjedve s ennek középpontjába Magyarország esik. Csak nálunk ismerik széltében, másfelé, a szomszédos tartományokban szórványosan és romlott formában található, míg a magyar változások s azok kisugárzásai: a nemzetiségi helyekről való szerkezetek kerek, ép formát mutatnak. Mindez feljogosíthatna arra, hogy magyar eredetű formulának tekintsük, bár vizsgálódásunkban ez melles kérdés.*

* Itthon 8 magyar változata ismeretes: *Göcsejből* 1 (M. Nyelvőr, II. 421.); *Veszprém megyéből* 2 (M. Nyelvőr VIII. 328., Veszprém városából és ü. o. XXIV. 332. Csetényből); a *Duna-Tisza* közéből 1 (Arany László gyűjt. 01. kvtár 1911. 120.); Hevesből 1 (Párádról, M. Nyelvőr XXII. 475.); a *Tisza mellékéről* 2 (Ipolyi gyűjt. M. Népkölt. gyűjt. XIII. 245. és 248. 11., utóbbi Mezőtúrról); végül *Erdélyből* 1 (Lázár J. Alsófehér várm. monogr. Nagyenyed. 1899. I. k.

Bennünket a mondamesének csupán egy vonása érdekel most közelebről: a leány rendelkezése halála esetére. Előbb a tartalmi vázlatban a veszprémmegyei szöveget idéztük, ahol a koporsót a fal egy kiásott részén kellett kivinni s a réten jeltelenül eltemetni. Arany László duna—tizza-közi változatában viszont ezt találjuk: „Ne harangoztassanak a nagy haranggal, csak a kis csengetyűvel; ne énekeljék ki az iskolásfiúk, csak a vénasszonyok sirassák; *ne az ajtón vigyék ki a koporsóját, hanem az ablakon*, ne az úton menjenek a temetőbe, hanem az útszélen, ne is temetőben földeljék el, hanem a mellett, hogy *rá ne akadjon az ördög*.” — A mezőtúri példában a kívánság ismét módosul kissé: „Ha ő meghal, neki se ne harangozzanak, se ne mondják senkinek, hogy meghalt, hanem a *kéményen dugják ki, a ház háta mögött gödröt ássanak és abba temessék*.” — A tizamellékiben (Ipolyi, 246. 1.) pedig ez áll: „Ne vigyék ki sem az ajtón, sem az ablakon, hanem a *küszöb alatt ássanak lyukat* és arra vigyék ki; de ne a temetőbe, hanem a mezőre, ahol a sírját jelöljék meg szentelt krétával.” — A többi magyar példa majd egyik, majd másik módosulást követi szinte szószerinti egyezéssel. — A nemzetiségek nyelvén feljegyzettek közül a határmenti hienc mese így adja az idetartozó helyet: „A konyhaajtó *küszöbe alatt* lyukat kell ásni, azon kivinni, aztán az országot mentén galagonyabokrok közé temetni.” — A varazsi horvátban: „Elevenen (?) temessék el a keresztúton; koporsóját úgy vigyék ki a házból, hogy *üssenek lyukat a falon* az ablak alatt, ott tolják ki s a *nyílást estig be kell újra rakni, átmeszelni*, hogy senki észre ne vehesse.” — A zágráb-vidékiben: „A *küszöb alatt csúsztassák át* és a temető előtt földeljék el.” — A kárpáti rutén változatban: „temessék a keresztútra s a *küszöb alatt* lyukon át vigyék ki koporsóját”. A nem idézett többi szöveg itt is valamely már említett formulával azonos.

Példáinkban található változati eltérések a szokás lényegét szemmel láthatóan nem érintik. Azonos törekvés nyilvánul mindannyiban: a távozás rendes útjának elkerülése valami gyökeres,

2. rész, 617.). — Egyéb változatai: *Sopronban hienc* földön (Bunker: Schwáiike. etc. 106. „Die hoffartige Müllerstochter“). Erdélyben *oláh* szöveggel (Schullerus: lí urnán. Márchen 21. sz. a.), két *horvát* változata (Krausz Fr. Sagen u. Marcii, der Südslaven 1. 70. sz. Varazsd környékéről, 1. Előszó XXIV. l.-át; Strohal: Hrvatskij narodnih pripovijedka kuj. Karlovae, 1901. 90. Zágráb mellől); két hazai *rutén* változat (Archív der Russ. Geogr. Gesellsch. D. 6. 12. sz. és u. o. D. 10. 35. sz., mindegyik végén ez áll: „ukrainisch aus Ungarn“). — Ezekon kívül még egy idetartozó szöveget közöl *orosz* meséi között *A. N. Afanaszjeff* (Národnij russzkija szkacki. Maszkva, 1897. 3. kiad. II. k. 206. sz. a.) helymegjelölés nélkül, de a csoport, ahol közli, *rutén* földről való, a Kárpátokból, amit a hősnő: Marusa neve is igazol. — A rutén szövegeket dr. *Walter Anderson* dorpati professzor úr szíves közléséből ismerem, aki néhány távolabb eső észt, lív és finn variántra is figyelmeztetett. Ám ez utóbbiak, valamint a Bolte-Polivka nagy jegyzetgyűjteményében (II. k. 126. s. köv. 1.) felsorolt néhány példa töredékes, vagy elütő voltak miatt tárgyalásunk körén kívül esnek.

vagy leegyszerűsített formában. Leggyökeresebb mód a ház *oldal-falának* megbontása, mikor is a friss nyílás befalazása után a halott távozásának nyoma nem marad. Egyszerűbb a *küszöb alatt* ásott lyukon való eltávolítás; ha a lyukat betömik, ez is lehetetlenné teszi újja követését, bár az elrekesztés már nem oly tökéletes. Legkevésbé az a harmadik mód szerinti: az *ablakon* kiemelés, ahol az út minden ablaknyitáskor szabaddá válik. A három, egyre egyszerűbbé váló fokozat ugyanazt a tömeglélektani folyamatot mutatja, amit egyéb szokásformáknál is bőven van alkalmunk tapasztalni: az eredeti szigorú rítus idővel enged merevségéből, alkalmazkodik az újabb adottságokhoz, végül pusztá jelképpé, szimbólummá zsugorodik. Követi különben a hajléképítés különféle típusait a legkezdetlegesebbtől, ahol az ajtón kívül más nyílás nincs, tehát falat kell bontani, ha nem az egyetlen ki-bejáróhelyen akarják kivinni; következik a tetőnyílásos forma, melynek megfelel a kéményen keresztül való eltávolítás; az ablakon történő kiemelés pedig az újabb házszerkezetnek megfelelő és legkevésbé körülményes megoldási mód.

Akik ismerik az európai népies temetkező szokásokat, bizonyára tudják, hogy a halottelvitelnek e módja ma már sehol nem dívik. Némely töredékes mozzanat a szertartásos eljárásban itt-amott emlékeztet rá talán homályosan, de bizonyos, hogy e jelképes, alig felismerhető csökevényekből a monda kimerítő, pontos utasításai nem származhattak.* — De módunkban van elmaradtabb, távol élő népegységekben az eljárásnak szakasztott másaira rámutatni. A holttestnek a hajlékból való ilyen eltávolítását a kezdetleges népek *mai* szokásai között számos adat igazolja s ezek a földkerekség oly különböző pontjain bukkannak fel, hogy mind e helyeken nem lehetnek máshonnan ellesett kölesönvételek, hanem a 11. *elemi gondolatból* fakadóknak minősítendő; függetlenül egymástól, spontán kellett keletkezniök. Amiből továbbá az is következik, hogy a szokást létrehozó gondolatnak közös, ősprimitív ideológiából valónak kell lennie.

Bastian több esetet említ az afrikai *hottentoták* eljárás módjáról (Der Mensch in der Geschichte. Leipz. 1860. II. 322. 329. 363.), akik ha halottjuk van, a levéllombból tákolt kunyhó falán lyukat ütnek, a ruhákba csomagolt tetemet azon tolják ki s utána a nyí-

* Egyetlen helyen találtam az európai szokások közt egyenes utalást a halott hasonló kiemelésére, de itt is fordított magyarázattal. A svájci Emmentálban azt tartják, hogy: „a koporsót *nem* szabad az ablakon át kivinni, mert a megholt akkor nem talál nyugtot.“ (Schweiz, Archiv für Volkskunde, 1922. évf. I. 63.) De ez aligha vonatkozhatik esetünkre, nemcsak fordított s így értelmetlen magyarázata miatt, hanem azért sem, mert az egész hiedelem ott egyszerű helyi adottságból származónak bizonyul. Náluk a házak többnyire hegyoldali lejtőkön épültek s ott a hátsó (földszintes) ablakon könnyebb a koporsót kiemelni, mint elől az emeletmagas homlokzat ajtaján. E kényelmes mód ellen tiltakozik a hagyomány a temetés komolyságának megóvása, érdekében.

lást újra gondosan bekötik levélkötegekkel. Hasonlót említenek Ramseyer és Kühne az *ashanti négerekről* (4 years in Ashantee. Lond. 1875, 50.) Nem messze e törzsektől, a Kongó vidékén megbontják a kunyhó tetejét és ott viszik ki a tetemet (Migne: Nouv. Eneykl. Theol. vol. 73. eol. 612.) — Észak-Amerika nyugati partjain a *tlinkit és aleuta-indiánok* halálesetkor hasonlóképp járnak el. „A főnök tetemét ünnepiesen feldíszítve ülő helyzetben házikója hátsó falának közepén helyezték el . . . elégetése előtt deszkaháza hátsó falát kiemelték, a tetemet az így támadt nyíláson kivitték s utána élő kutyát hajtottak ki ugyanott, amely az ottaniak hiedelme szerint a halált okozó betegség minden nyomát magával vitte.“ (A. Krause: Die Tlinkit-Indianer. Jena, 1885. 225.) Hasonló az *obcsibvé* indiánusok szokása is Tylor szerint (Prim. culture. Lond. 1903.³ II. 26.) — Széltében el van terjedve a szokásmód az arktikus népfajoknál. Nansen írja, hogy a grönlandi *eszkimó* a szűk ablakon adja ki halottját a házból a kint várakozóknak s a vénasszonyok egyike tűzcsóvával kergeti a tetemet tovább, hogy vissza ne járjon. (Eskimo Life. Lond. 1893. 245.) Ugyanezt tapasztalta Egedé misszionárius náluk a múlt század elején s bő leírást ad róla (Descript. of Greenland. 1845. 152.) Ázsia legészakibb pontjain a Behring-tenger mellett Joehelson tudósításai szerint ezt a módot követik a *csukcsok és korjekek* (The Koryak Religion and Myth. Jesup N. Pacif. exped. Newyork, 1905. IV. 110.) *Sziámban* ha valakit megöltek, vagy öngyilkos lett, általában a nem természetes halállal kimúltak temetésén, falat törnek a házon, kiteszik rajta a holttestet, a kívülállók felkapják és háromszor körülrohanva megkerülik vele a házat, hogy irányt vesszen a holt s az ajtót ne találja meg, ha vissza akarna jönni. (Bowring: The Kingdom and Peole of Siam. Lond. 1857. I. 122.) *Korea* félsziget főhelyén: Szöulban a városfalon elkülönített magányos helyen kis kapu van: a „holtak ajtaja“, amelyen élők átmenni nem szabad, hanem a tetemet, ha nem tisztos halállal múlt ki az illető, ezen keresztül kell a városból kitenni (Westermarck: II. chap. 38.) A Boruco-szigeti *La jak-Ka jan* törzsek a szülésben elhalt nőktől irtóznak legjobban. Nleuwenhu is írja (Quer durch Borneo. 1904. I. 91.) „Nem viszik el a ház előtti verandán át, mint rendesen, hanem a hátfal néhány deszkáját kifeszítve, azon át dobják ki gyékénybe csavarva s onnan rotang kötelekkel vonszolják el a helyig, ahol elföldelik.“

A hozzánk közelebb álló *ural-altáji* népeknél a szokás feltűnő sűrűn fordul elő. Marco Polo hosszan leírja a *tangutok*, a Kuku-nov-tó körül élő félmongol népnek temetési szertartásait. Országukban fölötté sok buddha kolostor van s ha előkelő valaki hal meg, a rokonok e csillagjós papokat hívják, hogy rendelkezzenek a temetésről. „A csillagjósok olykor kijelentik, hogy a tetem ne az ajtón vitessék ki a házból, hanem más módon távolíttassék

el. Volt eset, hogy a falat törették át és ennek nyílásán vitették el a holtat, azt adván okul, hogy különben az elhalt szelleme megharagszik a családra és bajokat hoz rá. Ha azután a házat valami szerencsétlenség éri, vagy a hozzátartozók egyike idő előtt meghalna, ezek az asztrológusok nem mulasztják el, hogy vagy az elhamvasztásnak nem kellő időben megtartott voltát adják okul, vagy azt, hogy nem a megfelelő helyen vitték ki halottjukat a házból.“ (Reisen, Bürck kiad. 1845. I. cap. 36.) Némi nyomát megtalálta Plán Carpino a *tatároknál* is. (Vincent. Belowac. Spec. Histor. 31, 7.) Végül a mi legközelebbi nyelvrokonainknál is élő szokáshagyomány e temetésmód. Az *osztjások* egyik legalaposabb ismerője, aki öt évig élt e kihalóban lévő nép között, K. F. Karjalainen írja, hogy a koporsó kivitelénél ügyelnek arra, nehogy a küszöböt ériék vele, mert a lelke különben a háziszellemek e legkedvesebb helyén megakadna s ott befészkelné magát. „A küszöbnek e gondos elkerülésével áll nézetem szerint kapcsolatban az az északi vidékeken divatos szokás is, hogy t. i. a halottat nem az ajtón, hanem az ablakon át, sőt egy e célra a nyírfakérgű jurtafalón készített nyíláson keresztül viszik ki az udvarra . . . ezt a bennszülöttek is úgy tekintik, hogy ilykép meg tudják akadályozni a visszatérésben; a halott szerintük nem képes más bejárást találni, mint amelyen távozott“. (F. F. Communications, 41. Die Religion der Jugravölker, Porvoo 1921. 112—114.) A másik testvér néptörzs, a *vogulság*, szintén űzi a szokást. Gondatti szerint ezzel azt törekszenek elérni, hogy a halott, illetőleg annak szelleme, vissza ne tudjon járni; ha akarna is, vissza ne találjon. „A koporsót az északi vogulok nem az ajtón, hanem az ablakon, vagy valamely külön ezért készített falnyíláson keresztül emelik ki a jurtából, épúgy mint a bálvány bábut és a medvét.“ Van az eljárásnak másik megokolása is, u. i. a halottat sértené a küszöbön keresztül való kivitel, minthogy arra hőszámos, tisztátalan nők járnak (!). Munkácsi Bernát nagyszabású vogul népköltési gyűjteménye I. jegyzet-kötetében is szól a rítusról (Bev. 194. 1.), sőt a szöveggözlések III. kötetében közöl egy erre vonatkozó medveéneket, mely az elejtett medvét, akár a halott embert, sőt ennél is szertartásosabban búcsúztatja az élettől. Az állat lelke még ott lebeg élettelen teteme körül; éhez fordul az énekes és tanácsolja neki, merre távozzon: sem a rendes ajtón, mert ez az emberek kijárása, sem a tetőnyíláson, mert az a napsugáré („földeket körüljáró király“ = nap), hanem menjen ki közbül (III. 216.). E Reguly feljegyezte kikísérő éneknek van később másik változata (u. o. 224—26.) Munkácsi gyűjtéséből, ebben mindezeket nem ajánlja az énekes, hanem: „Jobboldalon itten egy túfok nagyságú likacska tetszik elő, arra távozzál, arra menj el.“

E szokatlan eltávoztatáshoz a különféle néptörzsek, mint már részben láthattuk is, más-más magyarázatot fűznek. Felmerül most már ezzel kapcsolatban a kérdés: vajjon melyik e magyarázatok közül az eredeti, a szokást létrehozó igazi ok? Továbbá: megállapítható-e a különféle értelmezések sorrendje kultúrfokok szerint! Végül melyikbe sorozandó elbeszélésünk motívuma, ami régiségét lenne hivatva kideríteni?

Legelterjedtebb a következő megokolás: azért kell így cselekedniök, mert a halott különben visszajár és arra jön be, amerre kiment. Ezt pedig mindenkép meg kell akadályozniuk; a lélek ilyenkor haragos, kedvetlen, büntet betegséggel, rontással s ha a hozzáértő bűbajos, javas, sámán nem segít, a család állandó veszedelmeknek van kitéve. A más kijáráson való elvitel végső oka tehát e vélekedés szerint a *félelem*, a halott bolyongó lelkétől. Valóban a halottas rítusok legtöbbször ezt a megnevezhetetlen rettegést látszik elárulni, amely mindenféle, jól-rosszul kieszelt akadályt gördít a kísértetes hazajárás elé. Láttuk, hogy a grönlandi vénasszonyok tüzes csóvával kergetik a koporsót, a csuvasok hasonlóképp izzó vasat, tüzes köveket dobálnak a halottas menet után (Castrén: Finn. Mythol. 120.), kint a már betemetett sírt pedig hazamenetel előtt háromszor megkerülik, nehogy a holt nyomukon visszatérhessen. (Mészáros: Csuvas ősvallás 217.) Sziámban, mint említettük, ugyanezért háromszor futva megkerülik a koporsóval a házat. Livingstone egy becsuana főnök temetésén vett részt: „Sírja fölött minden állatát többszörösen keresztülhajtották, hogy a sírdombot letapossák s a kikelő ne találja meg az utat hazafelé.“ (Missionary travels. Lond. 1857. 90.) A kondai osztjások a küszöb alá fejszét vagy kést tesznek, hogy a behatolni igyekvő kísértet megsérüljön és visszatakarodjék; a ház elé tett fadarab is arra való, hogy „ez ütőszerszámtól a szellem megijedjen.“ (Patkanov: Die Irtysch-Ostjaken. 1897. 143.) A Ronda-környéki vogulok is tesznek fejszékét, késeket élükkel fölfelé fordítva a küszöb alá; ezenkívül „közvetlen a tetem kivitele után a házban zajt csapnak, kiabálnak; csengetyűvel kolompolnak, minden szögletben éktelenül kalapálnak, hogy a halott lelke okvetlenül kitakarodjék“. (Munkácsi id. m. I. 195.)

A hátramaradottak állandó rettegése a védekezésnek helyenkint más-más módját hozta létre. Mint az ethnológiának idevágó témérdek anyaga igazolja, a mai sírkövek, obeliszek, egyéb súlyos emlékdíszek a síron (kőhalmok, pyramisok) eredetileg a halott visszatartására szolgáltak, leszorításul, hogy ki ne kelhessen sírjából. A mai fejfák ősei is sírba szúrt dárdák voltak (v. ö. a mi református temetőink kopjafáival), melyeket fejtől levertek a halott koporsójáig, hogy vele odaszegezzék a tetemet; ennek változata a sírba nyilazás, újabban: belelövés a szokása. (Karjalainen id. m. 167.) Ismét más rítusforma az elhalt házának lerom-

bolása s a ház népének máshova költöztetése, így törekedvén megszabadulni a nyugtalan lélektől; vagy más megoldással: új hajtékot építenek számára a sír fölé. (L. Frazer: Certain burial customs . . . Journ. of the Anthrop. Inst. of Gr. Brit. XV. 75.) A kiesztelt védekezési módok közül nem utolsó végül a tetem tagjainak összekötése, „nehogy lábra álljon és haza tudjon menni“. (Példák: Herb. Spencer: Prine. of Soc. I. chap. 12. §. 82. stb. stb.) A szándékosság ez esetekben nyilvánvaló s diktálója nem lehet egyéb, mint a félelem. A testnélküli lelket a primitív ember csak álmaiban, vagy rémlátásaiban szemlélheti; alakja, mindene bizonytalan, elmosódó; „az egészen bizonyos rejtelmes titokzatosság ömlik el, ami a hátramaradottakból szükségkép rettegést vált ki“. A hozzáfűzött okoskodás is, mint többek közt Lumholtz feljegyezte (Unknown Mexico. I. 380.), ezt igazolja: „Mivel a halált legnagyobb csapásnak tartják, az elköltözött sehogyan sem lehet sorsával megelégedve. Saját maguk értelmezése szerint: irigylí az élőket és társaságukba kívánczik; csak természetes, ha betegségek, igéző rontások, dögletes rálehelés útján el akarja őket pusztítani, hogy egyesülhessen velük“.

A különféle halottkultuszok rendkívül bonyolult szövedékébe azonban nem szabad merev elveket belevinni, még kevésbbé *egyféle* magyarázatot erőszakolni rájuk, még ha látszólag könnyen volna is igazolható. Maga a kezdetleges ember sem lát tisztán ez elvont gondolatkörben. Logikátlan (Levy-Bruhl szerint: prae-logikus), lomha érzőmozgású létére, hagyományjaiban maga sem törekszik egységes rendszerre; rítusai akárhányszor ellentmondanak egymásnak, amivel nem törődik. Neki elég annyi, hogy elődei úgy csinálták s neki azt minden mozzanatában utánoznia kell, mert ha bármit elfelejt vagy módosít rajta, vége a hatásnak s a veszedelem rázúdul.

Westermarck és ím Thurn a félelmen kívül figyelmeztetnek egy *másik alap*-okra, melyre számos eljárás mód visszavezethető: egyik-másiknál kétségtelenül nem a félelemből, hanem innen fakadt a rítus egy-egy sajátzerű formája.

Elterjedt vélekedés u. i., hogy a halott *tisztátalan* lény, fertőzésre, betegségterjesztésre alkalmas. A tisztátalanság gondolata abból a közvetlen tapasztalatból forrott ki, hogy a tetem feloszloban átható szagot terjeszt. Olyan ez, mint a romlott szerves anyagé, melyet ha megesznek, megbetegszenek tőle. A régi par-szi-k Vendidadja pld. megszabja: „Az egész útra, ahol a holttestet elviszik, rátelepszik a halál gyilkos levegője, ezért Ahura-Mazda hívóinek nem szabad ezt az utat használni, míg a dögletes lég onnan el nem takarodik.“ A filippini tagálok szerint minden betegséget az ő halottjaik tisztátalansága hozott létre. (Westerm., id. m. II. 425.) Casalisnak azt mondták a bazúto-négerék, hogy nem ismerik járványos bajoknak más okát, mint az elköltözöttek dé-

moni rontását (The Basutos. L. 1861. 187.) Boas szerint a kvakintl indiánusoknál a gyászolók vannak a halottól fertőzve s ezért a gyászidő leteltéig külön ajtón járnak ki s be (The Soc.-Organiz. of the Kw. Indians. 342. Smithson. Instit. 1897.) Egedé misszionárius a grönlandiakról írja: „Ha valaki véletlenül hozzáért a halotthoz, a rajta levő ruhát rögtön ledobja; emiatt, akárcsak a zsidók, régi rossz ruhákat vesznek fel, ha temetésre mennek“ (id. m. 120.). A régi szkithákról Hérodotosznál találjuk a tisztálkodás első leírását, amely az orosz területen még ma is szokásos száraz gőzfürdőre emlékeztet: „Mikor eltemették, a hozzátartozók tisztálkodnak; nemeztakarókkal három rúdra állított sátort készítenek, ebbe forró köveket dobálnak, vizet öntenek rá; a kövekre kendermagokat szórnak, amitől sűrű füst támad. Ebben tisztálkodnak s a szkithák a gőzben üvöltének az élvezettől“. (IV. 75.). Különben a régi görögöknél is a halottal kapcsolatos minden dolgot tisztátalannak tekintettek (szkolion Aristoph. Felhők 838-hoz) s a mai utódok szintígy gondolkoznak. Ahol a menet elvonul, minden házat elcsuknak, a visszaérkezők arcot és kezét mosnak, a házat nyomban felsúrolják (Wachsmuth: Das alte Griechenland im Neuen, Bonn, 1864. 120.). Az említett gőzfürdő használatára emlékeztet az egykori szkithák lakta tájak mai lakosainak tisztálkodása. Fintsch szerint az északi osztjákoknál a jurtából kivonulás után két idegen asszony „fertőtleníti“: az elhalt ágyára köpnek, a fekvőhelyet átfüstölik égő fadoronggal, majd izzóvá tett kövekre vizet öntenek s gőzzel megtöltik a jurtát; ugyanígy megfüstölik s a gőzön átvezetik a temetésről visszajött férfiakat. A Vah-folyó melléki osztjákoknál az udvaron tüzet raknak s a hazatérőknek a fölött át kell lépniök; a déli vogul ugyanekkor átugorja a tüzet (Karjalainen id. m. 128. és Munkácsi I. Bev. 195.). Plan Carpin XIII. századi szerzetes utazó szerint a régi mongolok ilyenkor két tűz között mennek át, hogy megtisztuljanak (cap. 3.). A közvetlen utána járó Kubruquis, aki a rítust a tatároknál látta, így ír róla: „Az elhunytak házat, holmiját, sőt rokonait tisztátalanoknak tartják mindaddig, míg a következő szertartásnak nem vetik magukat alá. Néhány lépésre egymástól két máglyát raknak, azokat meggyújtják s melléjük a földbe két lándzsát szúrnak, ezeket fölül zsineggel összekötik; a lándzsák közt el kell vonulniok a rokonoknak, el kell vontatni a megholt holmiját, elvezetni háziállatait; kétoldalt két asszony ráolvasó szavakat mormogva, vízzel megfecskekez minden áthaladót. E szertartás után ismét tisztáknak tartják őket.“ Ugyanide céloz R. egy másik helye: „Azoknak, akik egy felnőtt halálánál jelen voltak, egy évig nem szabad a nagy Khán palotájába menniök; akik csak egy gyermek halálának voltak tanúi, egy hónap után elmehetnek bárhová.“ (Brozik kiad. 24, 25.) A Jenisszei-melléki beltír tatároknál temetés után a résztvevőknek meg kell mosakodniok, ami különben fölötte

ritka dolog- náluk. (Ethnographia VII. 313.) Hasonlót jelent Radloff a hegyi kalmükökről (Aus Sibirien I. 321.) és az altajiakról (u. o. II. 52.). A halott fertőző voltáról különben nálunk is meg vannak győződve; a sok közül ím egy jellemző adalék: „Alsófehér megyében mikor a halottat megmosdatják, annak vizét nem öntik ki emberekjárta helyekre, mert megrontja azt, aki belelép.“ (Lázár István: Alsófehér m. magyar népe. Nagyenyed 1896. 93.)

Adatsorozatunk kiegészíti a Westermarckét (id. ni. II. Kap. 38.; 1. kivált az exkurziókat a 47. és 48. jegyzetben), aki e jelenségre: a tisztátalanság (fertőzőképesség) alap gondolatára különös súlyt vet és szembe helyezi a félelem alapérzésével, mint amelynél jelentősebb szokás-termelő tényezőnek mutatkozik. A kétféle magyarázat között, azt hiszem, lényegileg nincs valami nagy különbség. Westermarck nem veszi észre, hogy a kettő könnyen, szinte önmagától egységre hozható. Tapasztalati megfigyeléseiből a primitív elme rá jő a holttest fertőző, betegséghintő természetére; ez így valóban primitív gondolat. De mi más lesz ennek közvetlen kísérő érzése, mint alapos félelem a bajokat előidéző objektumtól? Hogy idővel ez együttjáró lelki indítékok kettéágazódva, más-más szokásformákat hoztak létre, az igen természetes. Körülmények, adottságok szerint majd az *értelmi* tényező vált dirigenssé s előállottak a tisztátalanságot előtérbe állító rítusok, majd ismét más viszonyok közt az *érzelmi* elem kapott túlsúlyra, ebből viszont a félelem diktálta különös eljárás módok születtek meg. A kettő mégis nagyjában egységbe olvadt lelki komplexumból fakad s közös jellemzője, hogy *ellenséges szemmel nézi halottját*.

De vajjon mindig és feltétlenül ártónak, kártékony befolyásúnak tartja-e a naiv szemlélő az elköltözött hozzátartozót? Nem mozdul meg semmi rokonérzés benne az anya, családfe, vagy gondos clan-főnök elhunytakor? Korántsem keresünk szentimentális vonzalmat. A kezdetleges embernek lelkivilága is fejletlen, finomabb belső emóciókat hasztalan váránk tőle. De megvan az ily együtt lakó nagycsalád (a clan)-ban az összetartozásnak, egymásra utaltságnak *biztonságérzete*, egy fejlettebb neve a nyáj-ösztönnek, ami az egyes tagokat egybefűzi s egymáshoz *rokon* kötelékbe kapcsolja. Az együttélés ama kezdetleges fokon, mint ismeretes, vagyoni- és szerzemény-közösségben nyilvánul. A halász-vadász törzsek emberei zsákmányukat szétosztják annyi részre, ahányan a közösségben vannak; ellenségtől elvett holmi valamennyi, stb. A faji összetartás érzése, minél lejjebb megyünk a kultúrfokokon, annál erősebb. Mi természetesebb ily viszonyok közt, mint az együvé tartozás erős tudata s ennek érzelmi velejárója: a szeretet, vonzalom, megbecsülés bármilyen kezdetleges formában — Megszűnhetik-e mindez a halál beálltán pillanatában

s átsaphat-e a másik végletbe: az irtózásba, a tőle való menekülni törekvésbe? Nemcsak a pusztá okoskodás tartja ezt lehetetlennek, hanem a tények, adatok hosszú sora is, mely az etimológia nagy adattáráiban nyilvántartva onnan könnyűszerrel kiemelhető.*) Anélkül, hogy kitérnénk ezek idézgetésére, elég annyit konstatálnunk, hogy valóban vannak ilyenek s ami a problémát még inkább bonyolítja: ezek a dédelgető, hálát mutató szokások többnyire ugyanazon embercsoportok körében dívának, ahol a tőle való félelem és szabadulni törekvés eseteit ismerjük. Szóval számos törzsnél, sőt nagyobb népegységekben is a helyzet az, hogy együtt, egymás mellett üznek oly szokásokat, melyekben a halott jónak is, gonosznak is mutatkozik. Az ethnológiának ezt a sphynx-szerű problémáját a magyarázók több-kevesebb ügyességgel meg szokták kerülni, vagy mint letagadhatlan tényt egyszerűen, áthidalás nélkül egymás mellé állítják. — Az lélektanilag elvitathatlan, hogy a kétféle felfogás egyszerre, egyazon fejlettségi fokon nem állhatott elő. Valamilyeknek közülök elsődlegesnek kellett lennie s a másik csak később, változott nézetek következményeképp rétegződhetett az első fölé. Az utódok azután mint közös hagyományt, életben tartották ezt is, amazt is. Ide látszik célozni Frazer megjegyzése (id. értek.), midőn a halottkultuszról ezeket mondja: „e szokásokat követő népek magyarázatai tulajdonképp későbbi idők találmányai oly szertartások értelmezésére, melyek eredeti jelentése, rendeltetése feledésbe ment.“

Mindezek után most már, ha ki akarjuk hüvelyezni a mi halotteltávolító mondamotívumunk *eredeti* értelmét: hogy vájjon az ott-honiak önző félelme miatt, nehogy visszajárjon, viszik-e ki szokatlan helyen a tetemet, vagy amint mondamesénk állítja: a halottat magát akarják-e vele további üldöző rontástól megszabadítani? — azt kell tisztáznunk, melyik volt e két felfogás közül a korábbi, elsődleges, tehát melyik volt *létrehozója* a különös eljárás módnak? Ez pedig rögtön kitűnik, amint egyikét is, másikat is megkíséreljük beleilleszteni abba az általános eszmekörbe, melyet a legprimitívebb embercsoportok maguknak a halálról alkottak. Ez a néhány vonásban megrajzolható kép ma már kétségtelen hitelességgel meg van állapítva. — A kép teljessége kedvéért néhány máirintett részletre is utalnunk kell.

A legalacsonyabb rendű törzsek eszmevilágában a halál nem megsemmisülés, hanem valami módosult formában továbbélés a síron túl. Szemükben a halál a betegségek legsúlyosabbika. Mint-hogy pedig minden betegséget üldöző rémek ártó befolyásának tulajdonítanak, a halálnak sem lehet egyéb oka. A betegségek szem-

*) Ez anyagűjtemények legfontosabbjait ijem lesz felesleges közölnünk: Herb. Spencer: Descriptiv Sociology-jának 8 kötete, Tylor: Primitive Culture-je, Bastian, Letourneau, Andree, Sartori művei s főképp a Smithsonian Institut adalékhalmaza.

mel láthatóan szervi elváltozással járnak: egyik megvakul, másik hallását veszti, kopasszá lesz, megrokkán, az anyaméhben megrottott gyermek púposán jön világra, stb. De mindannyia él tovább. A legsúlyosabb ártalom: a halál elpusztítja az egész testet, de nem magát az *egész emberi lényt*; az is él tovább. Megmarad belőle az a rész, amit minden primitív megfigyelő kénytelen elismerni. A testen belül t. i. él valami, ami alvás közben, álmaiban kijár az emberből: messze utakat tesz, vadászizgalmon megy keresztül, ellenséggel küzd; azután visszatér ismét a testbe, megmozdítja, felébreszti. A test és lélek dualizmusa ily módon az emberiségnek egyik legkorábbi megállapítása. A kettő szorosan össze van forrva, de az a belső lény közülök a hatalmasabb, erősebb; láthatatlan s mégis föld alá szállni, repülni képes, míg a test röghöz kötött, könnyen fáradó, lomha, gyarló valami. Utóbbit a varázslat tönkre tudja tenni, amazt nem. Az egybeforrottságnál fogva ezt is meggyötörheti, kóborló árnyá változtathatja, éli azonban rejtelmes életét tovább is és vissza-visszatér a porladó testbe, sírjába. Közben kiszáll, mint egykor, testi hüvelyéből, bolyong, legtöbbször megszokott házatája körül, figyeli övéit, megvédi, ahol lehet, viszont megkívánja tőlük a magáét, abban a formában, ahogyan életében kapta. Csak miután szervi hüvelye elporlott s ilykép testét: igazi otthonát elvesztette, mond végbúcsút övéinek is s a hontalanná lett lélek nekivág nehéz, hosszú útjának arra a távoli földre, ahol előtte elköltözött ősei valamennyien tartózkodnak: a másvilágra. — Nagyjában így rajzolja meg magának a haltott életét a kezdetleges ember képzelete.

Ebből most már egy dolog világos. Amilyen az illető életében volt, olyan marad halála után is; foglalkozása, ügyessége, jelleme, viselkedése övéi iránt mit sem változnak. Amint pedig nem volt a legtöbb közöttük élete folyamán félelmes és gonosz a hozzátartozók szemében, épúgy értékeli halála után is; a pártfogó, életüket védő és fenntartó nem válik rosszakarójukká később sem. „Afrika nyugat-parti négerai közül ha valaki meghal, nem történik vele egyéb, csak látható testétől válik meg és lakását változtatja, minden másban marad a régi.“ (A. B. Ellis: *The ewe-speaking peoples* 108.). „A sioux-indiánoknál a holtak mindenben hasonlatosak maradnak az élőkhez . . . odaát egybekelnek, esznek, isznak, dohányoznak; mint közönséges halandó korokban tették.“ (Dorsey: *Siouan Cults. Rep. Smiths. Inst. XI. 485.*) Az elhunyt vogul „előbbi testi életét folytatja: foglalkozásai, szükségei teljesen egyenműek az eddigiekkel.“ (Munkácsi: *Vog. népkölt. gyűjt. I. Bev. 188.*) Legértékesebb híradások egyike e nemben Hérodotoszé a szkitha királyok temetéséről. (IV. 71. és 72.) Elmondja benne, hogy „nagy négyszögű gödrot ásának jövendő sírja gyanánt; öt magát lombágyra fektetik s föléje rudakból, vesszőkből tetőt formálnak. A gödör fennmaradó tágas helyén egymásután megfojtják és elte-

metik a következőket: egyik ágyasát, pohárnokát, szakácsát, lovaszmesterét, kamarás inasát, legszebb lovait, minden egyei) szükségleti cikkből az első darabokat és kellő mennyiségű arany csészéket . . . mikor mindez megvan, hamarosan nagy dombot földelnek az egészre.“ íme egy barbár uralkodó háztartása; mindez kell neki, mert úgy fog élni, mint azelőtt. Egybehangzó híradások szerint az így feláldozottak nem is tiltakoznak sorsuk ellen; követik urukat, mint a hindu feleség megholt urát követi a máglyahálba. Ha irtóznának tőle, ha megrontó démonnak néznék, a hagyomány vasfegyelme sem tudná őket a nagy elhatározásra rávenni. Már a magasabbfokú szlávoknál, Nestor szerint 0100-ból Kr. u.), csakugyan tiltakozik, rémülten sivalkodik a nő, kit a fejedelem mellé akarnak temetni. Még tanulságosabb Hérodotosz bő értesítésének folytatása. Midőn a sírbatétel után egy év elmúlt, emberei közül kiválogatják az ötven legügyesebb katonát (szkitha ifjakat, nem rabszolgákat) s ugyancsak a legszebb ötven lovat. Ezeket szintűgy megfojtják a sírnál. Rudakra abroncsokat tesznek, azokra kifeszítik az állatok bőrét, a katonákat pedig szintén kipecskelve, ráültetik a lovakra, melyek első lábai a ferdén földbe ásott rúd miatt a levegőben lógnak. Ezekkel a kitömött lovasalakkokkal körülveszik a sírt . . . Egy év alatt u. i. a tetem elporladt, a fejedelem lelke tovább nem tartózkodhatik benne; kénytelen elindulni a nagy útra, felkeresni őseit. Erre adnak mellé, mint illik, ötven válogatott katonából díszkíséretet.

Ha e felfogás szerint az ember nem változik meg halála után, úgy éppoly viszony marad fenn közte és élő övéi közt, mint volt földi életében; amiből ismét következik, hogy a felszabadult lelket inkább jótulajdonságúnak, közösségéhez húzónak látják s nem gonosz megrontónak. Ebből a szemszögből nézve, az illető ártatlan áldozat, akit nemcsak sajnálni, hanem védeni is kell a további mágikus ártalom ellen. A rontó titkos hatalom üldözi, nyomán jár, meg kell tőle szabadítani minden eszközzel. Ezt az így megállapítható legkezdetlegesebb felfogást (Grand Allén fejtette ki eddig legvilágosabban) találjuk meg a mi mondamesénkben, amely így ősbibbeállítás mutat, mint ama népek felfogása, melyek a szokást üzik ugyan ma is, de más, később keletkezett megokolást fűznek hozzá.

Hagyományos eljárásmodok természetét vizsgálva, már régebben beigazolódott, hogy közülök a *látható akciók*, a tettekben mutatkozó rítusok származnak a legmélyebb rétegből, a visuális benyomás rögződik meg legszívósabban s ez emlékek változatlanul egyformák maradnak évezredek eredetiségben, míg a hozzáfűzött igazolások, ok-magyarázatok a primitív mentalitásban lényeges változásokon mennek át. — Hogy a legősibb temetési szertartások, (köztük a mi esetünk is), valóban altruisztikus mentésre irányulnak s nem a félelem kifolyásai, bizonyítják egyéb idevágó tények is. Előbb követett eljárásunkhoz híven lássunk itt is néhány jel-

lemző adalékot. A Torres-tengerszoros pápuáinak pld. az a hiedelmük, hogy ha valaki elköltözött, annak mari-ja (lelke) bizonyos idő múlva elmegy a túlvilágra; amint odaér, egy előbb elhunyt barátjának marija fogadja s egy időre elbujtatja gonosz földi üldözője elől. (The Cambridge Expedit. to Torres-Straits V. 357.) Az osztjások némely vidéken úgy tudják, hogy a démon, mely tönkretette, a halott testén kívül annak lelkét is hatalmába akarja keríteni. (Karjalainen id. m. 195.) Duff Macdonald (Africana. Lond. 1882. 118.) az egyenlítő alatt élő néger törzsektől megtudta, miért tesznek a sírba minden holmit eltépve, összetörve; azért hogy a rontó boszorkány, amely egyre áldozata után settenkedik, el ne tulajdonítsa, ne használhassa. Timor-on, a legkeletibb Fűszerszigeten, a bennszülött főnök állványra tett halottas csónakját, melyben teteme pihen, különféle faragott és festett alakokkal veszik körül: egyik gongot ver, másik puskát sütöget, a többi vad mozdulatokat tesz a rontás elűzése céljából. Temetés után egy ideig maguk az élő kísérők végzik ezt rettentő ordítozás kíséretében, de az elriasztást permanenssé akarva tenni, faragott alakokra bízzák annak folytatását, (H. O. Forbes: Wanderings in the Eastern Archipelags. 1885. 276.) Georgi szerint (Russland. III. 27.) a szamojédek elégetik a tetemet, okul hozva, hogy a démonok további gyötréseitől megmentsék. A teletűt halottait manószzerű lények kínozzák, ezért a sámán addig hadonászik, őrzöng szekercejével a koporsó körül, míg el nem kergeti őket. (Westermarck II. 418.) Vogul és osztják hiedelem szerint a gyászháznál ébren tartott tűz és virasztás azért szükséges, mert ezzel távoltartják a gonosz szellemeket, kik a halált okozták s szerzett zsákmányuk után leselkednek (Karjalainen 324.). A tetem titkos elrejtésének szokásformái is ideutalnak, valamint a földkerekség számos helyén dívó az az eljárás mód, hogy a halott hajlékát lerombolják, felégetik s neki külön új házacskát építenek sírja fölé (Andree: Ethnogr. Parall. I. 26.). Az a nem ritka eset is erre vall, midőn a főnök elhunytja miatt egész népe helyet változtat, régi telepét odahagyja. Közép-Ázsia mongol és tatár városai néptelenül maradtak, mert előbb fejedelmüket titokban az Altaj hegyei közé vitték temetni, ők maguk meg a székvárosból kivonultak, megakarva szabadítani urukat és magukat a rontó bűbájtól. (D'Ohsson Dzsámi ut Tevárik nyomán Dzsingiszkán temetéséről; Rubruquis, Marco Polo hasonlóról emlékeznek.)

Példáink világosan beszélnek. A halottat továbbra is hozzájuk tartozónak tekintvén, ami kár, rontás elköltözések előfordul, azt csak rajta kívül levő, idegen lény okozhatja. Innen egyfelől a tetem lehető elszigetelése titkos kijárással, rejtett helyre temetéssel s a maguk védekezése: tömeges elvándorlással, tisztálkodással, s i. t.

Még egy nyomós érv szól ez eredmény mellett. Amint u. i. később a fejlődő emberi elme tapasztalatai során kezdi a halált ki

nem kerülhető, közös sorsnak tekinteni, mely ráeszmélés az ú. n. barbár fok elején jelentkezik, midőn nagyobb tömegekben él, együtt s a halálesetek gyakoriak körülötte, midőn tehát nem tudhatja be többé igéző démonok befolyásának, ez utóbbiak szerepe problematikussá válik. Régi szertartásait megtartja mechanikusan, közöttük az ártó rémektől való félelmet és szabadulási módokat is, de minthogy már nem a halál *okozói* többé, nem tud velük mit kezdeni s kénytelen más értelmezést adni nekik. Vagy úgy magyarázza, hogy a gonosz szellem a tetemet teljesen hatalmába kerítette („belebújt“) s ettől fogva már nem az ő emberük eredeti lelke van a halottban, hanem a démoné, vagy úgy, hogy a lélek a régi maradt ugyan, de az ártó lény rabjává lett, az vezeti tetteit, az uszítja övéi ellen. Ily módon a halott rendre átveszi a rontó szellem összes fogalmi jegyeit (kísért, állatokat és termést megront, elemi csapásokat okoz, betegséget és pusztulást terjeszt) s így szükségkép félelmissé kell válnia. Az utóbbi forma eszerint másodlagos, későbbi keletkezésű jelenségnek bizonyul.

Hogy ez ősrégiség egykori épen maradt magyarázatával együtt épp mondamesében maradt fenn a kultúrfokok ellenére napjainkig, azon sincs mit csodálkoznunk. A népmesét egyik kutatója nem alaptalanul nevezte el: régiség-múzeumnak. Valóban a tudomány e lekicsinyelt folklóre-műfajban voltakép a legértékesebb archaeologiai telephelyre bukkant, amely nem is tárgyi törmeléket, de szellemi ereklyéket őrzött meg hamisítatlan eredetiségben s amit eddig benne képtelen fantazmagóriának, a kontár képzelet ízléstelen bizarrságainak tekintettek, e csodás elemekről rendre bebizonyul, hogy ezek rég elfeledett ősi hitvilágok mozaikdarabjai.

Solymossy Sándor.

A SZABADSÁG NEVÉBEN.

(Adalék a közvélemény történetéhez.)

ὁ ἀπατήσας δικαιοτέρος τοῦ
ἢ ἀπατήσαντος.¹

Gorgias.

Polemos panton pater. Thukydides megszorította és részletezte a kissé általános bölcsészeti tételt. „A háború erőszakos tanító-mester, aki megszünteti a mindennap jólétét és a sokaság érzelmeit a változó körülményekhez idomítja“ (1,82,2). Bennünket, modern embereket, a nagyháború tanított ki a thukydidesi igazságra. Fenéig kitapasztaltuk a gazdasági nyomorúságot és az általa követelt alkalmazkodás szükségét; a sokaság tagjaiként vetünk részt az események változásait követő érzelmi hullámzásokban. A harci lelkesedést a biztos győzelem reménye kísérte, melyet csak évek kemény ellenállása után tudott kiszorítani a kételkedés, a lemondás, a csüggedés, a kétségbeesés. Végigjártottuk kényszerű feladatból azon érzések egész skáláját, melyek a háborús események szerint módosuló közvéleménynek formálói és kísérői. A háború, az erőszakos tanító-mester, bennünket is kitanította a közvélemény erejére, változásaira, jelentőségére.

Itt is, mint más tekintetben, ellenfeleinkkel együtt jártunk iskolába, de nem mint egyformaképen készült és hasonló toheteéget mutató iskolatársak. A háború folyama alatt a közvélemény nagy horderejével a gyakorlati követelmények és következmények mélyéig csak ellenfeleink voltak tisztában. Nem ok nélkül állították saját maguk, hogy a háborút a harci vitézségnél nem kisebb mértékben az a *propaganda* döntötte el, amely a közvéleményt messze határaikon túl semlegesnél és ellenségnél is befolyásolta. A *jelszavak* kardnál és ágyúnál nem kevésbé éles és hangos fegyvernemnek bizonyultak. Most már nyomtatott bizonyítékok alapján igazolhatjuk a paradoxonnak látszó állítást. A *Bryce-bizottság* jelentésén kívül „a *Crewe-ház titkai*“ ma már történeti dokumentumok azon erős győzelmi akarat felfedésére, amely igazságtól, köznapi erkölctől függetlenül dolgozik a maga célja érdekében.²

¹ Igazabb úton jár a megtévesztő, mint az, aki meg nem téveszt.

² Az angolok volt amerikai nagykövetének, *Bryce*-nak elnöklésével dolgozó bizottság a *belgiumi* „kegyetlenségeket“ állapította meg, aminek — rendeltetése szerint — az amerikai közvéleményt kellett a beavatkozás gondolatának megnyernie (*W. Marten, Die Lüge im Solde Englands. Weltbund der Wahrheitsfrennde,*

Mit szögezhet a német psychotechnika a lélektani öntudatosság e példáival szembe? A szervezetlenség¹ csak épp hogy pozitívan nem segítette az egységesen erős közvéleménynek megteremtését elő; de az egyéni különvélemények a már meglévő épületet is bontogatni kezdték. A végső eredményen nem változtatott az indítóokok sokfélesége. A „szent igazságért“ hevülő katedra-philisterség (*K. Bücher*), az aesthéta érzékenysége és született nemzetközisége (*Th. Mann*), a lélektani ínyenckedés (*H. Keyserling*), a történetbölcésznek pessimismusa (*Spengler*) vagy idegenkedése minden túltengő hatalomtól (*W. Rathenau*) közös célra szövetkezett itt és közös munkát végzett.³ *Müller-Freienfelsnek* tétele (*Psychologie des deutschen Menschen und seiner Kultur*, 1922.), hogy a német faj és kultúra csak keletkezőben van, még nem kész. Azon ismeretek szögéből, amelyek a saját létéért küzdő állami élethez szükségesek, csakugyan így találjuk a dolgot. A „legkésebb“ faj, az angol ösztönszerűen tudta és alkalmazta azt, amit egy élethalál-harcban semmiféle tudomány és metaphysika nem pótolhat.

Ellenségeink a szabadság nevében küzdöttek ellenünk; ez volt a frontok — főleg az osztrák és magyar front — felbontására a legélesebb hangú jelszó. A jelszó a maga általánosságában hatott. Hisz vak érzelmekhez, nem kritikus főkhöz volt intézve, kik különbséget tudtak volna tenni való szándék és hamis ürügy között; akiknél elgondolás tárgya, bizalmatlanság forrása lehetett volna, hogy nem Írország“, nem is az orosz járom alatt nyögő népek felszabadításáról van itt szó, hanem arról, hogy a német Strassburg franciává és a magyar Pozsony csehvé, Kolozsvár oláhvá legyen, ókori történész régi kedves ismerősét fedezi fel a szabadságnak ily módon és körülmények között alkalmazott jelszavában. Görög földön a peloponnesosi háborútól kezdve a makedón korszakon keresztül a római foglalásokig úgyszólván minden nagyobb háborús mérközést mások felszabadítását hangoztatva, az *eleutherosis* ne-

Sonderdr. 2, 1916). Sir *Campell* Stuart könyvének: *Secrets of Crewe House*, ismertetését 1. Társadalomt. I. 3, 494, Fr. *Lechanel* cikkével kapcsolatban: La propagande de Lord Northcliffe dans les empires centraux, Le Correspondant, 1920.

¹ A *Bücher-eset* történetét maga az érdekelt mondja el: Die deutsche Tagespresse und die Kritik, 1915 (1. *ugyanattól*: Unsere Sache und die Tagespresse, 1915, ahol a jogosan inkriminált hely így hangzik: „über den k'iuiip'enden Partéiën zu stehen, der Wahrheit und nur der Wahrheit zu dienen“). — *W. Rathenau*, Von kommenden Dingen, 1917 (220: „Heute sind es zwei Jahre, dass ich von der Denkweise meines Volkes mich schmerzlich getrennt fühle, so weit sie den Krieg als ein erlösendes Ereignis wertet“). — *Th. Mann*: Betrachtungen eines Unpolitischen, 1918 (önvédelem). — *Spengler* könyve (1. Társadalomtudomány 2. szám) és *Keyserling* naplója (Das Reisetagebuch eines Philosophen) már a háború után jelentek meg, de általa kiváltott hangulatban gyökereznek (utóbbi II. 855: „Nicht dass ich Partei wäre). — Hogy is mondja *Polybiosz*? πολειουόντες; γάρ δεῖ τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας βαρεῖς εἶναι καὶ θυμικοὺς: háború idején legyen szenvedélyben kemény a derék ember (18, 37 [20], 7).

vében folytatott az ügyesebb, ha ugyan nem mind a két fél. Érdeemes lesz, ha a hadviselés ez ősrégi topos-át kissé közelebről vesszük szemügyre; jó bizonyítékát fogja szolgáltatni annak, hogy azon közvélemény fontosságát, mely a harci készséget az „igaz ügy“ gondolatával erősíti, már a görögök-rómaiak is jól ismerték.

Bevezetésül egy-két általános megállapítást! *Polybios* történetelméletének egyik legértékesebb része az, amely a történeti események *kezdétét, okát* és *ürügét* választja egymástól külön (3, 6—7 egybevetve 22, 19a-val). Szerinte kezdet a már elhatározott szándék első megnyilatkozása; ok viszont mindaz, ami akaratban, hangulatban és gondolatban a döntést megelőzi és provokálja. Az *ürügnek* nem adja *Polybios* a meghatározását; de jó példákkal szolgál, hogy fogalmát megérthessük. Fülöp a görög szentélyek meggyalázását hozta ürügül, hogy a görög közvéleménynek jó-akaratát (τὴν ἐκ τῶν Ἑλλήνων εὐνοϊαν ὁμολογουμένην) perzsa háborújának megnyerje; az aitolok és Antiochos a rómaiak ellen indított küzdelemben „ostoba és hazug módon“ a görög szabadságot hirdelve járták be Hellas városait. A tetszetős ürügnek (πρόφασις εὐσχήμων) nagy előnyét a következő szavakban állapítja meg történetírónk: „igazságosnak látszó háborút kezdeni nagyobb teszi a győzelem várható jutalmát és veszélytelenebbé a balsikert“ (36, 1b, 2). A római külpolitika jellemzésére, dicséretére mondja ez általános megjegyzést. A német diplomácia a mi nagyháborúnkban a görög-római példából leszűrt polybiosi bölcsesség rossz tanítványának bizonyult.⁴

Küzdelemről, amely név szerint mások felszabadításáért folyik, tán először a *peloponnesosi háborúban* hallunk. A 432 szeptember havában tartott spártai szövetséggyűlésen a korinthosiak adják ki a jelszót: véget vetni a mindenkit veszélyeztető athéni „zsarnokságnak“ és felszabadítani a most rabszolgaságban szenvedő helléneket (Thukyd. 1, 124, 3). Első sorban nem a szövetség saját igazolására történt ezen beállítás, hanem athéni alattvalók fellazítására és az egész görög közvélemény megnyerésére (Busolt, Gr. Gesch. III. 2, 848). A gondolat, melyet a szövetség szónokai (Archidamos, Brasidas) alkalomadtán nem mulasztottak el újból és újból emlékebe hívní, rendkívül hasznosnak bizonyult. Az athéni hegemoniát és ellenálló képességet nem utolsó sorban a belső front felbomlása: a megismétlő lázadások és elpártolások örölték meg.

⁴ Egyik polybiosi töredék szerint (94 — Dindorf): „a rómaiak nem közönséges gondot fordítottak arra, hogy *igazságtalan* harc kezdeményezésével olyanoknak ne látszassanak, kik csak embertársaik *megtámadása* céljából fognak háborúba; hanem hogy *védekezőknek* tűnjenek fel, kik csak *kényszerűségből* vonulnak ellenségeik ellen.“ Nos, a németek ép fordítva tették: a támadás látszatával védekeztek diplomáciai körülzárással és orosz mozgósítással szemben.

Újabb kritika hamisnak állítja a rövid életű *thebai* uralom megalapítójának, *Epameinondasnak* ránk hagyományozott arcképén a *szabadsághős* vonásait (1. Swoboda kitűnő cikkét Pauly-Wisowában). A kritikának igaza van. Epameinondas bizonyára nem azért tette meg első peloponnesosi útját, hogy *Messenét* felszabadítsa; ez a cél csak eszköz lehetett a főgondolat szolgálatában: Spárta hatalmát Thebai előnyére meggyöngíteni. Effélett mondhatunk az *arkádiai szövetség* kérdésében is, hol neki — úgy látszik — egyébként sem volt annyira initiáló szerepe, mint ezt hagyományunk elhitetni szeretné. Neki — Thebai hegemoniája érdekében — izolálnia kellett Spártát, s ezt legsikeresebben egy önállóan egységes és lekötözött Arkádia támogatásával érthette el. Tehát az erőskezű boiotarcha nem volt az a romantikus politikus, kinek antik és modern idealizmus elénk állítja; eddig a pontig a legújabb kritikát követni fogjuk.

De vajjon nem akart-e maga Epameinondas mindenáron a szabadsághős szerepében feltűnni? Vajjon hazafias törekvéseit nem maga vont-e be avval a *panhellén* mázzal, melyben — a felirat szerint — Thebaiban álló szobra is csillogott (Paus. 9. 15)? Külön célját bizonyára jobban és könnyebben megközelíthette, ha az általános görög közvéleményt segítő társának nyerte meg. *Néha a legrealisabb politika romantikus politikusnak látszani*. Ez új szempont Epameinondas megítélésénél és hiszem, hogy általa ki tudjuk hámozni a valót a plutarchosi hagyaték képzelgéseiből. Ami meg Messenét illeti, ez még így is több erkölcsnek köszönte restaurációját, mint a modern Messene, Lengyelország, amely a szövetségesek eredeti szándéka ellenére, csak a hatalmas fegyvertárs pusztulása után, automatikus módon, a hálátlanság áldó szavaitól kisérvé kapta vissza bizonytalan jövőjü függetlenségét.⁵

1. *Fülöp*, makedón király, hatalmi terjeszkedését Görögországban a legjobb akarattal sem nevezhette szabadságmozgalomnak; neki még be kellett a „béke és egyetértés“ — az eirene és homonia — szerényebb igényű jelszavaival érnie (Diód. 16, 60, 3). Csupán az ephesosi Artemis-templomban elhelyezett szobor jelezte, hogy a kisázsiai görög városok a perzsa járom alól való szabadulás ígérését tisztelték Fülöpben (Arrh. 1, 17, 11; v. ö. Kaerst, Gesch. d. hell. Zeitalt. I. 245). Az atya által kijelölt csapásra csak a nagynevű *fiú* léphetett. *Ázsia* győzelmi útjában autonómmokká és adómentesekké tette a városokat annak bizonygatásával, hogy „*a hellének felszabadításáért*“ vállalta a perzsák elleni háborút (Diód. 17, 24, 1).

⁵ Párhuzam: a *messeneiek* mintegy 300 esztendőn keresztül voltak hazátlanok; kik közülök idegenbe szorultak, ennyi idő után is szívósan megtartották nyelvüket, népi sajátságaikat (Paus. 4, 27 végén). A *lengyel* emigránsok félannyi idő alatt (1772 óta) idegen kultúrába olvadtak be. Az antik polis több külső nehézséget támasztott a nemzeti asszimiláció elé, mint a mai állam; manapság több belső erővel kell az elnemzetietlenedéssel szemben küzdeni.

De mielőtt expedíciójába fogott, előbb a görög anyaország szabadságvágyával kellett leszámolnia. És mielőtt *Thebait* a teljes pusztulásnak engedte át, előbb végig kellett hallgatnia, hogy a renitens város egyik magas faláról a hírnök mindenkit csatlakozásra szólított fel, aki *a perzsa nagy király* segítségével a görögöket szabadokká akarja tenni, Hellast zsarnokától akarja megszabadítani (Diód. 17, 9, 5).

A *Nagy Sándor halála után* bekövetkezett versengés a makedón nagyok között kezdetét jelenti egyszersmind Hellas azon szomorú történetének, melynek folyamán a versengő nagyhatalmak közül hol az egyik, hol a másik, hol mindketten a görög szabadságot írták zászlajukra, s az ily módon érdekközéppontjukba került görög államokat a függetlenség teljes elvesztéséig, a végpusztulásig agyonszabadították. Ahol a hatalom a végső cél, s a szabadság csak eszköz, ürügy vagy cím, ott a szabadságnak adott minden időleges és látszólagos engedmény is csak lépcsőfok lehet a teljes behódolásra.

Polyperchon és *Kassandros* viaskodásával kezdődik a történet. Az Antipatros fiára féltékeny kormányzó valóságos propaganda-bizottságban tette megbeszélés tárgyává, hogy minő eljárások lennének a legalkalmasabbak *Kassandros* hatalmának megtörésére (Diód. 18, 55). Elhatározták itt, hogy szabadságot ígéro *kiáltványt* intézzenek a görög államokhoz (Diód. 18, 56-ban szöszzerint közli a diagrammot⁶; úgy gondolták, hogy ez úton nemcsak számottevő szövetségesekre, hanem nagy tekintélyre is szert fognak tenni (*μεγάλη δόξα*: ez az antik kifejezés a közvélemény helyeslő szavára). Sem *Alexandrosnak*, *Polyperchon* fiának és hadvezérének, sem magának *Polyperchon*nak nem volt ugyan szándéka — ahogy ezt *Diodoros* forrása tudja — az ígérést komolyan betartani (18, 65, 3 egybevetve 18, 66, 2-vel). De minthogy az adott szó valamelyest mégis csak köt, Athén utolsó politikusát, *Phokiont* dobták oda áldozatul a rövid ideig tartó szabadságláznak és demokratikus őrzöngésnek (*phaleroni Demetrios* már nem volt politikus, csak államtudós).

Folytatólag a tengerentüli hatalmasok, *Ptolemaios* és *Antigonos*, versenyzenek egymással, hogy birodalmi céljaikat a görögök „felszabadításával“ ériék el. Előbbi — *Sekyon* és *Korinthos* átvétele után — a többi görög várost is szabaddá akarta tenni abban a meggyöződésben, hogy „a görög jóindulat nagy előnyére lesz saját ügyének“ (Diód. 20, 37, 1). *Antigonos* viszont fiát *Demetrios*t küldötte Hellasba, hogy „az összes görög városokat, első sorban

⁶ Majd egy későbbi időben *Perseus*, makedón király, *προγραφή*-kkel, *Delos* ban, *Delphoiban* és *Athena Itonia* szentélyében kallított *plakátokkal* kezdi meg görög propagandáját, a *έλληνοκοπέιν*-t, amint *Polybios* nevezi (26, 5, 1; *έλληνοκοπέιν* — a hellének aytáján kopogtatni, mint *θυροκοπέιν*, *δημοκοπέιν*, *δοξοκοπέιν* stb.).

Athént szabadítsa fel“ (Diód. 20, 45, 1). Állítólag Antigonos egészen hellenisztikus ízű gondolattal okolta meg a vállalkozást; szerinte *Athén* Görögországban azon őrtony, melyről a hírnevet — a doxát — a tűzjelzés az egész világnak adja tovább (Phit. Apophth. 182 E = Demetr. 8).⁷

Hogy mennyire jól számított Antigonos, arról főleg fiának második görögországi útja tanúsítható; Demetrios — Athént véve hadi műveleteinek bázisául — rövid idő alatt nemcsak egész Közép-Hellast, hanem a Peloponnesos nagy részét is a maga érdekkörébe vonta. De Athén és Demetrios kölcsönös viszonya mégis csak a nem egészen őszinte barátság tipikus megnyilatkozási formái között alakult. Az első diadalmas bevonulás oly szertelenségekre ragadta Athén közvéleményét, hogy semmiféle logikával nem lehet megérteni, miként nevezhette magát az önértet utolsó fokán túl megalázkodó város az istenné emelt Demetrios-szal szemben még- mindig- szabadnak (Plut. Demetr. 10 köv.). De hét esztendővel utóbb, a szerencsétlen kimenetelű ipsosi csata után (301), semlegesség címén már megtagadta a földönfutó királynak befogadását, melyet ez csak fegyveres erővel tud majd évek múltán kieroszakolni a Peiraieus és Munychia megszállásával, s a Museionon elhelyezett őrségével ideig-óráig biztosítani.

A lényegen tulajdonképp nem módosult semmi Görögország külpolitikai helyzetében, midőn a 3. század utolsó évtizedeitől kezdve egy *új nagyhatalom* jelentkezik a világpolitika színterén. Megmaradtak — általánosságban beszélve — a függési viszonyok, a motívumok, sőt az eljárás módok is, csupán a szereplők és vállalt szerepkörök változtak. Előbb a makedón birodalom vagy ennek utódállamai gondoskodtak — egymás iránt való féltékenység-bőli — a görög szabadságról; most elsősorban *Róma* lesz Görögország szabadságának őre: se nem igazabb, se nem hazugabb őre, mint makedón elődei voltak. Hellas a maga szertehúzó kis államocskáival vagy államszövetségeivel nem volt elégséges arra, hogy a külpolitikai küzdelemben önálló versenytársként lépjen föl az elsőség pálmájáért; de viszont elég jelentékeny volt — részeiben és együttvéve — barátnak vagy ellenségnek. Így hát a hatalomért versenyzők közül a támadó, a tényleges helyzet megváltoztatására törekvő

⁷ *Plutarchos* naiv módon a kitűzött cél magasztosságáról és önzetlenségéről szaval. Helyesen ítél *Kaerst* (Pauly-Wissowa, IV. 2773) Wilamowitz-cal szemben. Demetrios nem a hatalmi önzés és a számítás hiánya, hanem szertelen temperamentuma, nyugtalansága és az evvel együtt járó ötletszerűség tette a diadokh idők „romantikusává“, amennyiben azon tulajdonságait a vállalt feladathoz, a világhódítás szándékához mérjük. Ha a görög szabadság idejára gyakrabban vissza is tért (I. az ephesosi feliratot: Anc. Gr. Inscr. of Brit. Mus. 453, Hicks, Gr. hist. inscr. 151.), mindig a hódítás szolgálatában tette. Jó jellemzése olvasható *Belochnál* (III. 1, 245: elasztikus természet, de biztos közigazgatásra alkalmatlan államférfiú).

fél szabadságot ígérgetve akarta őt magának a küzdelem eldöltéig megszerezni. Ha egymást egyensúlyban tartó nagyhatalmakról lett volna szó, a rivalitás tényleg biztosította volna azt a szabadságot; de növekvő fölény esetében — s ez volt Róma esete — a görög szabadság csak *eszköz* lehetett az egyik fél végleges, minden függetlenséget elnyelő győzelmére.

201-ben kötötték meg a rómaiak *Hannibal*-lal a békét és 200-ban már nyílt háborút folytattak *V. Fülöp*, makedón király ellen (a 2. makedón háború). Okot a makedón hatalom meggyengítése szolgáltatott, mert az élénk külpolitikai szereplésével jogos féltékenységet ébresztett; ürügyet egy jelentéktelen athéni incidens (Liv. 31, 14), a támadó háborúk rendesen visszatérő motívuma: „a szövetségesek megsértése és fegyveres megtámadása“ (Liv. 31, 6). A háború, amely — mint látjuk — név szerint sem felszabadító akciónak indult, Rómában annyira népszerűtlen volt, hogy a centuriák első alkalommal úgyszólván egyhangúan leszavazták, s a consuli beszédben kiszínezett veszedelemnek, Pyrrhos és Hannibál példáinak kellett a lelkesedést életre keltenie (u. o. 31, 7). A szabadság jelszavát a háború folyamán dobták a görög köztudatba; noha már annak kitörése előtt is olyasmiről lehetett szó az aitólok nagygyűlésén, melyben a római követ a „sicíliai vád“ ellen védekezett, a Messana és Syrakosai felszabadításával kezdődő és Sicilia birtokbavételével végződő római politikát mentegetve (31, 29). De hisz abban az időben Görögország felszabadítása annyira közkeletű idea volt, hogy még a rhodosiaknak, még Attalosnak nevével kapcsolatban is lehetett reá gondolni (31, 15 végén). A görög *közvélemény* megnyerése így sem ment egykönnyen; az acháj szövetségi gyűlés határozatlansága és megoszlása a legjobb bizonyíték reá (32, 19—23). A makedón uralom nem volt kivétel nélkül gyűlöletes; mint döntőbíró vagy fegyvertárs helyi versengésekben itt-amott hálára kötelezett (csak az achajok közül: Dyme, Megalopolis és Argos makedon-párti volt).

A rómaiaktól ígért szabadság motívumának hangot és színt mindenesetre csak *Titus Quinctius Flamininus*, a lelkes hellénbarát, fellépése adott; önála is kérdés tárgya lehet — mint ahogy Epameinondas és Demetrios esetében úgy találtuk — hogy az érzelmek őszinteségéből mennyit vont le az emberismerő hadvezér és diplomata számítása. Legalább a háborút liquidáló egyik haditanácsban maga Flamininus sem mondja azt, hogy a görögök szabadságáért kezdtek vállalkozásukba, hanem csak annyit állít, hogy „amennyiben jónevüket a görögök előtt teljességében akarják megóvni, s mindenkiben *az általános hitet ébrentartani*, hogy kezdettől fogva nem a saját hasznuk, hanem a görög szabadságkedvéért jöttek ide Görögországba“, a városokat ki kell üríteniök (Polyb. 18, 45 [28], 9). Mert még akkor, a kocka eldőlte, a római győzelem után sem volt a görög *közvélemény* egyértelmű; főleg

az aitolok kardoskodtak és argumentáltak amellett, hogy itt nem felszabadításról, hanem csak uralomcsereéről van szó (u. o. 6).

De Róma barátai ezt már abban az időben másként tudták, s mind a mai napig másképen tanítják. A rhodosi követek ünnepelesen jelentik ki a senatusban évek múltán, hogy a római fegyver tisztára a görögök szabadságát tűzte ki a Sülöp elleni háború céljául és hogy „ennél egyéb jutalmat annak eredményeképpen egyáltalán nem is kapott (Polyb. 22, 6, 6). *Polybios* meg egyenesen *csodálatosnak* tartja, hogy a rómaiak és hadvezérek Flamininus ahhoz az elhatározáshoz jutottak, hogy minden költséget és veszélyt magukra vállaljanak a görög szabadság kedvéért (18, 46, [29], 14). De a rhodosiakból a megbocsátást kereső vezeklés beszél (rossz fát tettek a tűzre), *Polybios*ból meg — itt jobban mint bárhol egyebütt — a rómaiak iránt való elfogultság. Itt nemcsak az ok és ürügy megkülönböztetésére felállított elméletét felejt; de megfélekedzik a római politikáról adott általános jellemzéséről is, mely eleve kizártnak minősít — mint ahogy minden józan politika kizár — ily nagyfokú áldozatokat. Ha *Polybios* fel fogása mögött lappang valami az akkori idők *közhangulatából*, akkor az legfőlebb abból a szempontból érdekes és jellemző, hogy az idegen vezér varázsa és a kitörő öröm, melyet a régi ellenség-től, a makedónoktól való szabadulás általánosságban okozott, mennyire megtévesztette a görög közvéleményt a végső lelki rugók megítélésében.⁸

Mert a végső eredmény sem szól az indítóokok panegyrikus eltolása mellett. Igaz, Róma — hosszú herce-hurca után és *Fianinus* személyes közbejárására — mindenünnen visszavonta helyőrségét; még a „békókat“ is leszedte Görögország lábairól; *Hellas* meghódítására egyelőre még nem gondolt („békóknak“-nak akkor *Oreost*, *Eretriát*, *Chalkist*, *Demetriast* és *Ko-rinthöst* nevezték; manapság *Gibraltárt*, *Máltát* és *Suezt* mondanók Dél-Európa angol békóinak). De nem érte-e el Róma teljes mértékben azt, amit vállalkozásával elérni akart? *Makedónja* meggyöngítésére kezdett háborút, s *Makedonia* most minden külső birtokától és nemzetközi önállóságától megfosztva megszűnt nagyhatalom lenni. A mi meg a magára hagyott, makedón uralomtól és védelemtől egyformaképpen távoltartott Görögországot illeti, rá vonatkozólag — ha a helyzet által követelt jövő fejlődés kilátásaira tekintünk — a demetriasi *Eurylochos* szavait alkalmaz-

⁸ Ugyan azt hiszem, hogy itt inkább azon *retrospektív* gondolkozásmód játszhatott némi szerepet, amely Görögország végleges meghódítása után a görögökben azt a nézetet ébresztette, hogy hátha meg lehetett volna okos politikával az annyira kedvezőbb régi állapotot menteni. Az egykori római „szabadság“ ilyen eszmekapcsolatban erősen idealizált képében tűnhetett fel az elvesztése miatt kesergő hazafiak előtt. A *prospektív* modern történetírásnak mindezt természetesen másképp kell látnia.

hatjuk, melyeket az két évvel Flaminimis távozása után, az antiochosi háború kitörése előtt, még mindig teljes joggal mondhatott: „Demetrius még most is csak látszólag szabad, mert valójában az történik, amit a rómaiak akarnak“ (Liv. 35, 31).⁹

A 196-ik év *Isthmia* ünnepén hirdették ki Flamininus személyes jelenlétében az eddig makedónoktól függő görög városok és népek szabadságát. Polybios egyik legszínesebb, legelevenebb tömegrajzában ismerteti velünk az eseményt (18, 46 [29]). A bizonytalanság szabad útjára engedte a találgató phantáziát (a görög *εὐρησιλογία*-t); a hírnök hangját a nagy zsvajban nem lehetett hallani, meg kellett szavait ismételnie; a kitörő öröm zajáról csak az alkotna magának fogalmat, ki jelen volt; Titust mindenki szemtől-szembe szerette volna látni, Istenként üdvözölni, s a jobbjaért tolongok sokadalma, a feléje hajított koszorúk nagy száma majdnem életveszélybe sodorták a római hadvezért. A római szándék tiszta, a görög hálaérzet őszinte lehetett. De csak oly, értelemben és feltétellel, ahogy azt Rhodos pártfoglaltjairól Eumenes, Pergamon királya, mondotta: „akik úgy gondolják, hogy szabadságukat a rhodosiaknak köszönhetik, *névtleg* szövetségesei lesznek, de *tényleg* minden parancsuknak készséggel fognak engedelmeskedni, mint a legnagyobb hála lekötelezettjei“ (Polyb. 22, 2, 10).

Az isthmosi örömmámor még friss emléekben élt, a római leszerelés még alig hogy megtörtént, s az elégedetlen *aitólokkal* szövetkezett *Antiochos* emberei máris sorra járták a városokat, hogy a *hellén szabadság* nevében szólítsanak háborúba a rómaiak ellen. Polybios „ostobának és hazugnak“ mondja a felszólítást. A mi pusztán a szabadság kérdését illeti, sem ostobább, sem hazugabb nem volt, mint annak idején a Flamininusoké! Az *aitólok*, e kis kultúrájú, kevés számú és nem eléggé fegyelmezett nép bizonytalannal nem fogja meghozni a görög szabadságot; de meghozták-e a lehetetlent a római fegyverek? Antiochosnak csak thrák érdekeltsége miatt volt szüksége a görög szabadságnak tetszetős jelszavára; de az ősi birtokokra támasztott igény jobban veszélyeztette-e ama szabadságot, mint a római terjeszkedés? A kissé már elcsépelet jelszó ez alkalommal gyenge visszhangra talált; a rómaiaknak csak imént tanúsított mérséklete bevált; egy-két észak-görög törzstől, a boiótoktól, s Achája örök ellenségei-

⁹ A 2. makedón háború motívumainak — mint sejtethető — gazdag modern irodalma van (Pöhlmann, Grundr. d. gr. Gesch.³ 289, 2; Niese: Gesch. d. gr. und mak. Staaten II. 590 köv., ki azonban itt is, mint egyebütt, az események elbeszélésénél marad). *Mommsen* nézete (E. G.¹⁰ I. 720 köv.) a szókimondó nyereségé, mely egyrészt nem akar tudomást szerezni a jelszavak lehetőségéről és értelméről, másrészt mereven a hatalom eszméjétől irányítva rómaiabb szeretne lennie a rómainál. A történeti felfogás elgermanizálása itt sem szolgált az antik élet helyes megértésére.

tői, Elistól — Messenetől eltekintve, senki sem csatlakozott a „szabadság“ zászlajához. Nem, mintha a római protectoratus végleges megnyugvást szerzett volna. Az elégedetlenség érzése már ott lappang a legtöbbször lelkében, de bizonytalanul és tisztázatlanul, sem a megbékülés okosságáig el nem altatva, sem a kitorérés erejéig nem fokozva. E zavaros hangulatok majd csak a *perseusi háború* folyamán fognak nagyobb és tisztázottabb szerephez jutni (Polyb. 27, 8a, hol az addig elnyomott közérzés kitorésének pompás lélektani magyarázatát kapjuk).

A hiányos eszközökkel megindított mozgalomnak katastrofával kellett végződnie. Maga *Antiochos* keservesen lakolt. Területi veszteségeitől eltekintve 90,000 medimnos gabona és 12,000 ezüsttalentum fizetésére kötelezték (utóbbi 1000 talentumos részletekben tizenkét év alatt volt fizetendő), s mindezt azon a jogcímen szabták ki reá, hogy „miután a háborút nem a rómaiak, hanem ő kezdette, igazság szerint a hadiköltségek egész összegével és nemcsak a felével tartozik“ (Polyb. 21, 11, 7).¹⁰ Görögországban az *aitólok* teljesen elveszítették önrendelkezésüket, a még szabadoknak nevezhető népek köréből kikapcsolódtak. Az *acháj-szövetség* területe nagyobb volt most, mint valaha, régi vágyaként az egész Peloponnesost egységben foglalta össze. Névszerint függetlennek maradhatott addig, míg akarata nem jön a rómaiakéval ellenkezésbe. De meddig fog ez tartani, meddig tarthatott ez egyáltalán!?! Az utolsó idegenből jövő felszabadítási kísérlet, a *perseusi* után Achaia érett gyümölcsként hullott a győzelem hosszú útját pihenő római ölébe.

*

A peloponnesosi háború kezdetétől Achaia bekebelezéséig majdnem háromszázestendő görög-római történetet mutattunk be keresztmetszetben a *felszabadítás* címszava alatt. Összehordtuk a sok valótlan ságot, amit antik népek és fejedelmek önös céljaikért mások szabadságát hangoztatva mondtak és tettek: a sok hangzatos szót, amely utóbb rászédésnek bizonyult, a sok odaadó lelkesedést, melyet kiábrándulás követett. Tán sokan kelletlenül fordulnak el e történeti tüneménytől, melyben annyi a hamis jelszó, az ál-tatás, a hazugság. Nem helyesen teszik.

A történetnek oly gyakran visszatérő, azt mondhatnám annyira *állandó motívumával* van itt dolgunk, hogy már ez maga gondolkozóba ejthet. Ha ugyan nem az emberi természetben, mélyen az emberi helyzetben kell gyökereznie annak, a mi után

¹⁰ Ezen római „jóvátétel“ további sorsáról nem hallunk. De számbavéve az akkori technika fejletlenebb voltát, s azon római elvet, amely szerint: *οὐκ ἔστιν οὐδὲν ἀδύνατον* (Polyb. 18, 37 [20], 7), azaz, hogy a győzteseknek mérsékelteknek, szelid lelkűeknek és emberszeretőeknek kell lenniök, Antiochos jobb sorsban lehetett a mai németeknél.

a régiek és újak, a legjobbak és legrosszabbak, egyesek és egész közösségek alkalomadtán egyformán kinyújtották kezüket. Csak ha kelletténél nagyobb követelményekkel lépünk emberi természetünkkel és sorsunkkal szembe, csak akkor leszünk helytelen sentimentalismusként rabjai. Idegenek jólétére, így szabadságára is természetesen csak a magunkén keresztül gondolunk; népeknél éppenséggel úgy van ez, ahol az áldozat nagysága a józan számítás korlátait lépné túl. Népek nem küzdhetnek a magánosok könnyedségével ideális célokért; a történet csak egy példáját ismeri az ilyen önfelelt vállalkozásnak: azt, midőn az egész világ a *szent sír felszabadítására* sietett. Csak az esetben, ha kis népek szabadsága a hatalmas érdekeivel nem csupán nem ellenkezik, hanem egyenesen ezek útvonalaiba esik, csak akkor lesz az a hatalmas őszintén és a tudatos önzést időközönként felejtető őszinteséggel másokkal szemben a gyengének védelmezője (a thebái Epameinondas viszonya Messenehez és Árkádiához). Hogy ez az antik világban csak kivételesen történhetett meg, annak az az oka, hogy hatalmi versenytárs hiányában vagy ennek kikapcsolása által maga a védelmezett is a védelmező *hatalmi vágyának* érdekkörébe jutott (Görögország viszonya Makedoniához és Rómához). De míg ez az eset be nem következett, itt is mennyi bizakodásnak, mennyi tartósnak képzelt örömmel lett forrása az idegen segítség, mennyi nemes érzés látszatáé maga a segítés!

A *látszatot* pedig ne becsüljük le a történet mozgatói factorai között. Ha tömegmozgalmakban csupán *ürügy* is mások szabadsága, ürügynek az ellenséges reflexív ész mondja azt, mert valójában az az egész eleven élet bontakozik elő e szó mögöl, melyben az akarás erejéről és őszinteségéről nem a valóság, nem is az igazság, hanem az egyesek *hite dönt*. Ha politikai cselekedeteknél már a conventio szempontjából is védelmezni lehetne az ürügyet (mert hisz nemcsak a társadalmi, hanem a nemzetközi érintkezésnek is megvan a maga illemtana), mennyivel inkább és mennyire más alapon az *illusio* szempontjából! A százezrek lelkében a finoman kieszelt jelszó közvéleménnyé sűrűsödik és hitté erősödik, s mi köze immár e közvéleménynek és hitnek a ravasz politikushoz? A tragédiáról mondotta *Gorgias*, hogy itt „a megtévesztő igazabb úton jár, mint aki meg nem téveszt és bölcsebb a megtévesztett a meg nem tévesztettnél” (Diels, Vorsokr. 561, 23). A történet színpadján is tragédiákat játszanak, néha a legvéresebbeket, s a „költői siker” itt is ahhoz csatlakozik, aki illúsiót tudott ébreszteni, s a nagy tömeg igaz részvételét itt is saját illúsiójának mértéke szabja meg.¹¹

¹¹ E helyen nyílnék alkalmam a Clémenceau-k és Lloyd George-ok fölüeny *demagóg tájáról* beszélni, mely lényegében tömeglélektani intuition nyugvó illúsiókeltés. A német politikusok individualisztikus gondolkozás- és kifejezőmódja avval a demagógiával sehogy sem tudta a versenyt felvenni. Nem elég azt mon-

Csak elméleti gondolkozás veszi észre, hogy természet és költészet, való és látszat e szoros szövődéke mögött rendszeresség lapang. Mert a mi közhelyünknek, a felszabadítás toposának is megvan a maga *stiliztikája*; megvan *az alkalmazás személyeinek, céljainak és okainak* szögéből nézve. Használni mindenkivel szemben lehet, ki többé-kevésbé megtámadható joron uralkodik alattvalóinak egy részén. Mentől nagyobb az uralom joga, annál nagyobb a felszabadítás hazugsága — egész a rablás kategóriájáig (ez a csonkává tett Magyarország esete). Többnyire a megtámadó fél fogja használni, mert ő keres ürügyet és a cselekedetek szépítgetésére is neki van a legnagyobb szüksége. A végső célt és eredményt kevésbé a világos szándék, mint inkább *a politikai helyzet és általános ideák* határozzák meg. Amit a nemzetiségi eszme „egyesülésnek“ nevez, azt a protectoratus különböző neveivel látja el és formáiban tünteti föl a győztes idegen, vagy lehetőség szerint a bekebelezésig szigorítja.

A közhely használatát főleg *három ok* határozhatja meg, külön-külön is, de többnyire együttesen. Először felszabadíthatunk azért, mert a felszabadítandókban fegyvertársakat, általuk céljainkat szolgáló erőt óhajtunk nyerni. Amennyivel kisebb saját hatalmunk vagy amennyivel nagyobb a várható segítség, annál nagyobb szerepet fog ez az első ok játszani (az előbbi esetre Antiochos a példa, utóbbira a diadochok igyekezete, amely még mindig jelentős erejű Görögországra támaszkodott). *A fegyvertársak közvéleménye* az így kapott erőszaporulatban már bennfoglaltatik, sőt ennek nem utolsó fontosságú részét képezi. De a felszabadítás ürügyére néha azért van szükség, hogy a vállalkozó hatalom *saját népének közvéleményét* nyerje meg; hogy abban az ügyesen kihasznált jelszó által az erkölcs ellenállhatatlan erejét és varázsát ébressze föl. Szorosan kapcsolódik ez a motívum a harmadikhoz, ahol az „igaz ügyről“ már egész általánosságban, mert minden semleges közvéleménynek, ha lehet: *az egész világ közvéleményének* megszerzéséről van szó (Nagy Sándor és az ázsiai görögök; Antigonos és Athén; manapság: Anglia és Belgium). E motívum használata mindenesetre attól függ, hogy mily értelemben és mennyire lehet valamely korban a világ közvéleményéről egyáltalán beszélni. A görög történetben a *hellenismus* jelenti azon időszakot, amelyben — növekvő közlekedéssel és hírszolgálattal kapcsolatban — ha a múlthoz viszonyítva nem is egysebésebb és tömörebb, de mind nagyobb területre támaszkodó közvélemény bontakozik elő. Azért szeretné már Antigonos — az

dánunk — mint ezt Th. Mann teszi —, hogy az entente-beliek a kifejezésnek emberei, míg a németek nem azok. Itt többről és egyébről is van szó: a francia s angol szónok mások hitére gondol s ezáltal ringatja hallgatóságát illúzióba. míg a német, önvallomást tesz, tehát magának beszél, monologizál.

egész „lakott föld“ népeire gondolva és appellálva — az akkori kultúra középpontját, Athént felszabadítani.

Csodálkozni fogunk-e mindezek után azon, hogy mielőtt a punok félbarbár vezére, *Hannibál*, hódító alpesi útját megkezdette, a gall hadifoglyokhoz intézett beszédében úgy állította, hogy azért van itt, mert „Itália lakóinak *szabadságukat* akarja megadni, s nekik ama városokat és vidékeket visszaszerezni, melyeket tőlük a rómaiak raboltak el“ (Polyb. 3, 77.).

Hornyánszky Gyula

FIGYELŐ.

Betekintés a Felföldre. Az idei nyáron alkalmam nyílt kedvező körülmények felhasználásával bejutnom Felső-Magyarországba és ott töltenem néhány hetet. Tanult magyar embert oly nehezen engednek be cseh fennhatóság alá került országrészeinkbe, az érintkezés velük oly nehéz, hogy érdemesnek tartom tapasztalataimat leírni és nyilvánosságra hozni.

Amennyire szűkkörű megfigyeléseim észrevenni engedtek, a cseh belpolitikának egyetlen vezérgondolata van: a nacionalizmus. Ez szabja meg az irányát nemcsak a közigazgatásnak és a szellemi életnek, de a gazdasági és szociálpolitikának is.

A közigazgatásban az állami mindenhatóság elve érvényesül. Az összes autonóm testületek önkormányzata fel van függesztve. A vármegyei és városi tisztviselőket, sőt még a községi képviselőtestület tagjait is a kormány közegei nevezik ki. A Pozsonyban székelő szlovák minisztérium nem más, mint a prágai kormány fiókintézete. A kinevezett képviselőtestületekkel azután kimondatják a szlovák hivatalos nyelvet, jegyzőkönyvvezetést és egyéb, a kormánynak tetsző intézkedéseket. Hogy a jövőre is biztosítsák a magyarság háttérbe szorítását, a városokhoz hozzácsatolják a környező tót községeket. Ezeknek népessége a nagy számban odahelyezett cseh tisztviselők vezetése alatt biztosítani fogja számukra a többséget az autonómia visszaállítása után is — legalább az ő számításuk szerint.

A központi hatalom kezei igen hosszúak és messze túlérnek a közigazgatásnak illetéktelenül kitolt határain. Különösen a közoktatásra igyekszik minél erősebb nyomást gyakorolni. Az „államnyelvet“ minden iskolában tanítani kell. A rég megmagyarosodott tót községek iskoláiból erőszakos eszközökkel is kiküszöbölik a magyar nyelvet. Nemcsak a nép-, hanem a közép- és szakiskolákban is a lakosság nemzetiségi arányai szerint állítanak különböző nyelvű párhuzamos osztályokat, nem véve tekintetbe, hogy a közép- és felsőoktatás közönségét túlnyomó részben a magyar intelligencia szolgáltatja.

Egyetlen magyar szintársulat kapott engedélyt az egész Felföldre. A telet kis városokban töltik, Pozsonyban csak a legmelegebb nyárban játszhatnak néhány hétig. A német színészet is el

van nyomva, míg- a cseh társulat az egész idényen át szerepel — üres nézőtér előtt. Pedig a közönséget ugyancsak erélyesen terelik be hozzájuk. Ha pl. egy iskola akár otthon, akár más városban el akar menni a magyar vagy német színházba, akkor legalább ugyanannyi cseh előadást is végig kell néznie, még akkor is, ha egy szót sem értenek belőle. Ha a helyi előjáróság ellenkezik, akkor a politikai hatóság megvonja az államsegélyt, ami pedig már a háború előtt is tetemes része volt a tanítói fizetésnek. Ma, amikor a cseh korona olyan kitűnően áll, a törzsfizetés alig egy ötöde a békebeli értéknek, úgy hogy a tanító csaknem kizárólag az államsegélyből él. Így azután nem csoda, ha a renitenskedő tót községi képviselőtestülettel szemben egyszer-másszor a magyar tanító korteskedik a kormány álláspontja mellett, bármennyire fájdalmas is számára ez a gyászos szerep.

Az egyházi önkormányzatba ugyancsak kiméletlen kézzel nyúl bele az államhatalom. A szentszék jogait nem tartja tiszteletben, a magyar katolikus püspököket elmozdította, újakat nevez ki és mindezeknél még a törvényes formaságokra sem ügyel pontosan. A magyar érzelmű papokat elhelyezi a magyar-tót nyelvhatárról és „megbízhatókkal“ cseréli ki. A luteránus egyház már sokkal kedvesebb a cseheknek, mert innen kerültek ki a legfőbb pánszlávok, de ma már ezek közt is sok az elégedetlen elem. A kálvinistákkal a legnehezebb elbánni, kivált mióta hollandi és amerikai hitsorsosaikkal sikerült az érintkezést újra fölvenniök és ott védelmet találniok. Egyházi életükben, iskoláikban megtartották a magyar nyelvet és, úgy látszik, sikerül tanítóképzőjüket is visszanyerniük. Talán még szilárdabb a zsidók autonómiája, amit a csehek nem is támadnak olyan hévvel, mint a többit. Különféle hatások alatt nagy erőre kapott körükben a cionista mozgalom. A felföldi zsidóság nyelvében sem magyarosodott meg teljesen 1918-ig, a háború folyamán az orosz-zsidó foglyok terjesztették közöttük a nemzeti eszmét, most pedig az itthoni politikai események és a bécsi magyar sajtó rágalmai bizonyos elhidegülést eredményeztek Magyarországra iránt.

A cseh sajtópolitikának, úgy látszik, legfőbb célja éppen a Felföld és az anyaország közt keletkezett szakadék kimélyítése. Semmiféle magyarországi lapot nem engednek be „Szlovenszko“-ba, tekintet nélkül azok pártállására, ellenben bármelyik szabadon árusítható Csehországban. Ezzel szemben minden módon elősegítik a bécsi magyar nyelvű sajtótermékek terfoglalását. Szerencsére a Bécsi Magyar Újságból röviddel ezelőtt a kommunistákkal együtt a korábbi hihetetlenül durva hang is kiszorult, de a magyar hazafiság szempontjából az új vezetés sem egészen kifogástalan. A „Jövő“ című lap sem nagyon alkalmas a nemzeti szellem ébrentartására. A helybeli magyar lapokat igaz magyar érzés hatja át, de nagy súllyal nehezedik rájuk a szlovenszkoí cenzúra. Cseh-

országban teljes a sajtószabadság és ez adott okot a Prágai Magyar Hírlap megalapítására. A hatóságok azonban csakhamar módot találtak a szerkesztő kiutasítására. Hasonló intézkedések napirenden vannak a Felföldön. Az ottani magyar lapok csaknem mind keresztény-szocialisták, ami könnyen érthető a magyarországi keresztény és a csehországi szocialista kurzus között.

Hogy a szellemi élet legfontosabb megnyilvánulásain kívül hová ér még el az államhatalom keze, arra két frappáns példát találtam rövid tartózkodásom alatt. Az egyik a pozsonyi *tőzsdetanács hatósági* kinevezése volt; hogy honnan vették elő a sok hangzatos szlávnevű szakértőt, azt ma sem tudom. A másik eset egy katolikus jótékonyági egyesület közgyűlése volt, ahol a magyar-német elnökség és tisztikar önként (!) lemondott és átadta helyét egy „cseh-szlovák“ névsornak. Házigazdám szerint ez a két eset csak két láncszeme annak a tervszerű béklyóba szorításnak, melynek végcélja a felföldi magyar szellemi és társadalmi élet teljes megbenntása.

Ha lehet, még az előbbinél is céltudatosabban jelentkezik a nemzeti irány a cseh kormányok szociálpolitikájában. Csehországban a földbirtok a német főurak, az ipar a német polgárság, a tőke a zsidó bankárok kezén van; a paraszt és a munkás cseh. A Felföldön hasonló a helyzet, csak a nagy- és középbirtokosok többnyire magyarok, a köznép tót. Ez a gazdasági helyzet irányítja a köztársaság szociálpolitikáját. Semmi sem szolgálja jobban a nemzeti törekvéseket, mint az alsóbb néposztályok erősítése a felsőbb tízezer rovására. Az adók, illetékek, váltságok rendkívül súlyosak és teljesen a nagy- és középvagyonokra nehezdednek. A gazdasági cselédeket a birtokos nem bocsáthatja el kénye-kedve szerint; helyzetük majdnem olyan szilárd, mint máshol a köztisztviselőké. A szerződéses viszony megszűnése nem vonja maga után a kilakoltatást; volt cselédek hónapokig laknak a majorban minden ellenszolgáltatás nélkül. A munkabérek általában magasabbak, mint más országokban, ami nagyon megrágítja a termelést. A munkásjóléti intézmények igen fejlettek és egész terhüket a munkaadók viselik. Mindez azonban nem elég. A határszéli erdőket az állam saját céljaira kisajátította. A nagy birtokok jó részét felaprózta és örök áron, vagy kényszerbérletek alakjában parasztkézre juttatta. A fizetendő összeg nem nagy és az is csak részben a birtokosé, másik része az államé. A magántulajdont egyébként sem tartják nagy tiszteletben: az üres lakásokat és fölöslegesnek minősített lakásrészeket, sőt bútorokat is elrekvirálják, többnyire a Felföldre nagy számban odahelyezett cseh tisztviselők részére. Ez utóbbiak az állam főoszlopaiként szerepelnek és igen jó fizetést élveznek. Képesítésük rendszerint sokkal alacsonyabb, mint amelyet hivatali állásuk megkíván, de azért belőlük kerül ki az új arisztokrácia. Különösen jó állásokba kerültek a légionáriusok, akik a cseh-szlovák

köztársaság alapítóinak tekintik magukat, ennek megfelelő megbecsülést követelnek s az olasz fascistákhoz meg a magyar ébredőkhoz hasonlóan „egyéni“, illetve társas akciókat engednek meg maguknak.

Társadalmi téren a legszélső demokrácia uralkodik. A nemesi és egyéb címeket eltörölték, amit annál könnyebb szívvel tehettek, mert nekik nem sok jutott belőlük. A címek tulajdonosai túlnyomóan németek és magyarok voltak. Ideáljuk a self made man; minél alacsonyabb sorból küzdötte fel magát valaki, annál jobban megbecsülik. A köztársaság elnökének atyja gazdasági cseléd volt; az eddigi miniszterelnökök is mind legfeljebb polgári származásúak. Mint a legtöbb újkeletű demokratikus államban, itt is a tanároké a vezető szerep: Masaryk egyetemi tanár volt, Benes kereskedelmi iskolai tanár. A Felföldön ez a rendszer nem érvényesülhetett, hiszen a tótoknak évtizedek óta középiskolájuk sem volt. Itt a régi pánszláv ügyvédek és luteránus lelkészek jutottak uralomra, már amennyire a beözönlő cseh hivatalnok-haddal meg tudtak mérkőzni.

A zsidókérdés sokkal kevésbé akut náluk, mint ideát. A zsidó birtokot és nagybérletet éppen úgy felaprózzák, mint a többi, a dohányárusítási és italmérési jogot légionáriusoknak adják ki, de óvakodnak attól, hogy a világhatalomra jutott zsidóságot különleges intézkedésekkel provokálják. Gazdasági téren ellenben fölveszik vele a versenyt. A cseh kereskedő ugyan mögötte marad a szemítának az élelmességben, a vakmerő spekulációban, a vállalkozás nagy stílusában, de szerényebb igényű, gondosabb és szolidabb. Ezeknek a komoly kvalitásoknak köszönheti, hogy a kereskedelem egyes ágaiban, kivált a mezőgazdasági termények értékesítésében győzelmesen halad előre. Az értelmiségi pályákon egyelőre nagy hátránya a zsidóságnak a cseh és tót nyelv ismeretének hiánya, bár ezen szorgalmas tanulással igyekeznek segíteni, míg-másrészt nagy számban látogatják a magyar és német iskolákat.

Sokszorososan súlyosabb problémája az új köztársaságnak a nemzetiségi kérdés, súlyosabb, mint amilyen Magyarországon volt 1918 előtt. A csehek a felét sem teszik ki a lakosságnak és a szudéti tartományokban elkeseredett harcban állnak a németekkel. A Felföldön nem ilyen éles az ellentét a tótokkal szemben, de megvan és, úgy látszik, fejlődőben van. A csehek nem tartják be a pittsburgi egyezményt, nem adták meg az autonómiát, legfeljebb a látszatát és nem ismerik el egyenrangú félnek a tótságot, nem is bíznak bennük. A beözönlő cseh tisztviselő-sereget viszont a tótok nem nézik jó szemmel, annál kevésbé, mert ők maguk tartanak számat a vezetésre, a hivatali állásokra; rosszul esik nekik a bizalmatlanság és kihasználtknak érzik magukat. A mezőgazdaság az iparral szemben a mostohagyermek szerepére van szorítva, már pedig a tótok többsége mezőgazda. Az iparpártolás kizárólag a cseh ipar-

nak szól, a Felföldet mesterségesen elnyomják. Különféle agyafúrt intézkedésekkel sikerült elérni, hogy Pozsonyban és Kassán sokkalta drágább az élet, mint Brünnben vagy Prágában. Gyarmatosorba került Felső-Magyarország- és ezt mindenki érzi az utolsó parasztig-.

Nem meg-vetendők a nyelvi különbségek sem. A „cseh-szlovák“ nyelv rendszerint cseh, még olyan helyeken is, ahol a felírások a nagyközönségnek szólnak, pl. a vasúti állomásokon, hirdetményeken, hivatalos körleveleken, kérdőíveken stb., ezt pedig a tótok gyakran meg sem értik és mindig idegenkedéssel fogadják.

Ugyancsak jelentékeny a két nép között a vallási ellentét is. Mindkettőnek többsége katolikus ugyan, de a csehek csak névleg, míg a tótok buzgón gyakorolják vallásukat. Az állam és az egyház közt fölmerült súrlódások nem szorítkoznak a hatóságokra, hanem átragadnak a tömegekre is és gyakran zavargásokban nyilvánulnak.

Mindezek ellenére önámítás volna azt hinni, hogy a tótok a Magyarországhoz való visszatérésért hajlandók volnának harcba menni. Sohasem voltak ők elragadtatva a magyar uralomtól és már az 1918 novemberi felfordulás idején kijelentették, hogy sem magyar, sem cseh, hanem kizárólag tót miniszternek hajlandók szótfogadni. A csehek a bevonulás után rögtön munkába álltak és számos egyéb teendőjük közt a legelső egyike volt a tót-magyar ellentétek kimélyítése. A „kása nem étel, tót nem ember“ és hasonló című tréfás vagy komoly jelmondatok sűrű emlegetése, a néphumor ártatlan és mindenütt előforduló megnyilvánulásainak perfid beállítása és ravasz kihasználása, a „tót“ elnevezésnek gúnynévvé való átminősítése és egyéb, gyakran gyermekesnek látszó fogások mind hozzájárultak a régen meggyökeresedett ellentétek növeléséhez. Önállóságot, önkormányzatot kívánnak a tótok, a cseh és a magyar uralom egyaránt idegen tőlük. Ha teljes önrendelkezéshez jutnak, akkor elképzelhető a szoros gazdasági kapcsolat a magyar anyaországgal, de a háború előtti állapot teljes visszaállítása még akkor is utópiának tűnik fel előttünk, ha mindjárt holnap sikerül fegyveresen visszafoglalni az egész Felföldet. Helyrehozhatatlan károkat okozott a négyéves cseh uralom, de talán ennél is többet tett a Wilson-féle program, az ébredő nemzeti öntudat. Hátrányban egyébként is csak a csehekkel szemben vannak a tótok, a magyarokkal szemben előnyben részesülnek.

A felföldi németek szétszórtan élnek, külön nemzetiségi törekvéseik ezelőtt sem igen voltak és ma sincs másként. Anyanyelvük ápolására most több alkalmuk nyílik, mert összefoghatnak szudéti rokonaikkal, akiknek közép- sőt főiskoláik, magas színvonalú hírlapjaik vannak. Anyagilag sem állnak rosszul, mert nagyrészt iparosok és kereskedők, többé-kevésbé függetlenek az államtól. Nem a legjobban érzik magukat a cseh uralom alatt, de túlzott optimiz-

mus volna azt állítani, hogy erősen vágyódnak vissza Magyarországra.

Legszomorúbb valamennyi között a magyar értelmiség sorsa. Legnagyobb részük tisztviselő; ezek vagy behódoltak a cseheknek és most szorgalmasan tanulják a tót nyelvet, vagy ellenálltak, és akkor koldusbotra jutottak. Sajnos, ez utóbbiak közé kell számítanunk a Csonka-Magyarországra menekülteket is, akár A-, akár B-listára kerültek. Az ügyvédek ugyancsak kénytelenek alaposan nekilátni a tót nyelvnek, ha meg akarnak élni. Még legjobb dolguk van az orvosoknak és mérnököknek. A nagybirtokosokból középbirtokosok lettek és még a középbirtokosokat is fenyegeti a szocializálás. Moccanni alig mernek. A parasztság anyagilag jobb helyzetbe került, mint volt a háború előtt, de megfelelő vezetés híján csekély erkölcsi erőt képvisel. A jövőnek mégis ő a legbiztosabb záloga és ha kitart papjai, tanítói, hivatott vezérei mellett, semmiféle hatalom nem bír vele. Bizalmát nem veszítette el a magyarság, sőt talán túlságosan bizakodó. Lenézik a cseheket, gyáváknak mondják őket, életképtelennek tartják az új köztársaságot. A baj ott van, hogy meggyőződésük szerint ők nem tehetnek semmit; mindent a megmaradt Csonka-Magyarország fegyveres beavatkozásától várnak, amitől azt remélik, hogy egy csapásra helyre fogja állítani a régi állapotokat.

Míg a magyarság szinte tétlenül nézi, hogyan rántják ki lába alól a talajt, addig a csehek ugyancsak nem maradnak nyugton. Csodálatos energiával három év alatt négyszeresre emelték pénzük értékét, míg azalatt a magyar korona egy huszadára sülyedt, sőt egyes győztes meg semleges államok valutája is jelentékenyen romlott. Amellett nagyszámú és jól felszerelt hadsereget tartanak fenn, a tisztviselők létszáma is magasabb a kelletténél, és igen jól vannak fizetve. Ezt a páratlan eredményt főleg annak a rendkívüli leleményességnek köszönhetik, amivel az állami jövedelmeket be tudják hajtani.

A pénzügyekben és egyéb téren is messzemenő erőszakoskodással dolgoznak, de a brutalitást gondosan kerülik. A nagy adókat kivetik, nemfizetés esetén több fölszólítást küldenek a fél költségére, majd az egész összeget kamatos kamatokkal együtt betáblázzák az ingatlanra — de végrehajtást nem vezetnek. Eljön azután az idő, amikor a félnek van szüksége az államra, pl. Budapestre akar utazni és útlevelet kér. Mielőtt kapna valamit, igazolnia kell, hogy megfizette a hátralékos adóját a felszólítási és betáblázási költségekkel együtt, a vagyondézmát, a folyó, sőt jövő évi illetékeket, a leszerelési illetéket még akkor is, ha nem volt katona és végül jelentékeny összegű biztosítékot is kell letennie abban az esetben, ha nincs ingatlana.

Az esetleges zavargásokkal szemben a legnagyobb tapintattal lépnek fel és mindenképen kerülük a vérontást. Előfordult nem

egyszer, hogy a csendőrök fegyverrel kezükben menekültek a nép dühe elől, de nem lóttek. Hanem azután jöttek a megtorló intézkedések. Az állam minden jövedelmet magának foglal le, az autonóm testületek egészen reá vannak utalva. Aki renitenskedik, attól megvonják az államsegélyt, a többi kedvezményeket is, nyomorba tudnak dönteni egész községeket. A magasabb civilizáció finom, éles fegyvereivel dolgoznak, amely vér nélkül tud sújtani, ölni, irtani.

Ennyi politikai éleslátás megnyilatkozására csodálkozva kérdezheti a szemlélő, hogy' lehetséges mindezt a hatalmas szellemi munkát egy földrajzilag lehetetlen, életképtelen államalakulat fenntartására fordítani. Nagyon lenézi a cseheket az, aki azt hiszi, hogy ők meg akarnak állni az eddig elért eredményeknél. A kis-entente létrehozása, a szláv korridor követelése, majd ennek meghiúsulta után Nyugat-Magyarországnak Ausztriához való csatolása, végül az egész Ausztriára kivetett háló világosan mutatja a cseh nagyralátás végcélját. Egy új középeurópai blokkot akarnak alakítani a régi monarchia helyébe, megtoldva délkeleten Szerbiával és Romániával. Ausztria megszerzésével teljes lenne a gyűrű Magyarország körül, amely körülzárva, befojtva kénytelen lenne végül is megadni magát és olyan föltételekkel belépni az új szövetségbe, amelyeneket a régi tagok jönnek látnak elébe szabni. Az így megalakítandó birodalom területre és lakosságára a második helyet foglalná el az európai nagyhatalmak sorában. A koldusbotra jutott Ausztria, a bekerített Magyarország, az alacsony műveltségű Románia és Jugoszlávia fölött a művelt és gazdag „győzedelmes“ Csehország gyakorolná a hegemoniát.

Minden fogyatékosága ellenére nagystílű politikával állunk szemben, amelynek ellensúlyozására nem látunk a magunk részéről megfelelő felkészültséget.

P.

Wilamowitz-Moellendorff a classica-philologia történetéről.

Gercke-Norden közkézen forgó encyclopaediája számára (*Einführung in die Altertumswissenschaft*) *Wilamowitz-Moellendorff* írta meg a philologia történetét (I. B., 1. H.: *Geschichte der Philologie*, 1921). *Wilamowitz*-ról lévén szó, csak természetes, hogy nem nevek szerinti és adatszerű felsorolást kapunk, hanem kapjuk azon szerves fejlődés ismertetését, amely a tudós eszközök, a „philologiai módszer“ fokozatos tökéletesítése által a mai tudományhoz vezetett (az utolsó 50 esztendőről nevek említése nélkül már csak általánosságban beszél). *W.* is azt vallja másokkal együtt, hogy a görög-latin philológiába a *görög-római kultúrának egésze* beletartozik. De e felfogás alapján egy nagy ellenmondást kell megállapítanom munkájában.

Azt, hogy e felfogás végső következményeit maga sem vonta le; mert történetében elsősorban mégis csak azt a *szűkebb értelmű philológiát* tartja szem előtt, amely a szöveghagyomány kritikája-

val és megértésével foglalkozik. (Sok ok szól amellett, hogy a *philologia-szót* csakugyan ebben a szűkebb értelemben hagyjuk meg). Tényleg, csupán ez az utóbbi philologia adott és fog adni ezentúl is minden kultúrtörténeti általánosításnak szilárd tudományos alapot; s ha annak fejlődését kísérem figyelemmel, akkor egyúttal az egész görög-római életre vonatkozó ismeretek fejlődésével is beszámolok, már ami ez ismeretek tudós alapcharacterét illeti. Maga a történeti egymásután is ez irányba utal. Előbb a biztos módszertannak kellett kialakulnia, mielőtt a mai niveau-jú összegezések lehetővé váltak. *De viszont az általánosító törekvések és kísérletek sem hiányoztak sohasem*, már a görög régmúlttal kezdődően. S ha valóban *a kultúrtörténeti egység képe a végső cél*, akkor ama bizonyos törekvéseknek és kísérleteknek nemcsak hogy nem szabad hiányozniuk a „philologia“ történetéből, de ép azoknak kell ott jelentőségben az *első* helyet elfoglalniuk. És akkor a philologia történetét nem a görög sophisták grammatikai próbálkozásaival és az alexandriaiak kiadásaival kell elkezdni, hanem a görög *logographusok* és *Herodotos* történetírásával; a modern irodalomból még *Gibbon-n&k*, *Mitford-n&k*, *Thirwall-nak*, *Grote-nak* neve (csak egy-kettőt említettem a legnagyobbak közül) hiszen ők a kultúrtörténet mindenkori középponti részében, a *politikai* történetben alkottak jelentőset.

Wilamowitznál, ki összegező készségének oly fényes bizonyítékait adta, mindez csak a következetesség kérdése. De a következetesség nem mellékes. W. saját kultúrtörténeti tanulmányainak sem tett szolgálatot az *általános ethnographiai, társadalomtani és történetphilosophiai* ismeretek lebecsülése, elhanyagolása.

Hornyánszky Gyula.

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK.

Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon.* Budapest, 1922. A szerző kiadása. Ára 240 K.

A tudós szerző negyedszázaddal előbb feltűnést keltő kis munkával hitta föl magára a figyelmet: a magyarság szaporodásáról írt értekezésével, amelyben a lelkiismeretes statisztikus finom érzékével, s izzó magyar gondolkozásával mutatkozott be. Egyik tulajdonsága sem hagyta cserben azóta, sőt tanulmányainak gondos gyarapításával a demográfiának egyre értékeőbb s elmélyedőbb munkása lett. Huszonöt évnek szorgalmas, tartalmas munkásságával statisztikai írói pályája folyton emelkedő irányú volt, s a hozzáértők szemében mindig becsültebbé vált, bár a feltűnést sohasem kereste.

Most azonban olyan új munkája akad kezünkbe, amelyet az aktuális kérdések a feltűnésnek, szinte a szenzációnak a központjába helyeznek, sokkalta élesebben, mint pályája kezdetén, s melyet nagy népszerűsége és elterjedése mellett más oldalról nem is mint statisztikai tanulmányt, hanem mint politikai röpiratot bírálnak el. Azt hiszem, tartozom az igazságnak azzal a megállapítással, hogy Kovács Alajos figyelmét nem a közelmúlt évek eseményei terelték csupán a zsidókérdés felé, s így munkája nem hangulatok behatása alatt, vagy azok kiélezésére készült. A népesedés folyamatát vizsgáló korábbi köteteiben a zsidóság szaporodásának kérdésével behatóan foglalkozott; Magyarország népességi statisztikájáról kiadott munkájában a zsidók szerepére ráutalt a különböző foglalkozásokban.

Sokkal értékeőbb és hosszabb idő óta szövődő megfigyeléseit adja új munkájában összefüggő egészé kikerékvítve, hogysem azt máról-holnapra készült irányzatos munkának lehetne tekinteni. Hogy a szerző megszólaltatja művében magyar érzésének aggodalmait is és nem titkolja azt a hitét, hogy a zsidóság gyors terjeszkedése nem válik a magyar társadalom előnyére, azt a munkában felhozott adatok érthetővé teszik, s az, ha a műnek politikai aktualitást ad is, tudományos értékét nem szállítja lejjebb. B folyóirat hasábjain nem a mű politikai irányával van dolgunk, hanem annak tudományos jelentőségével. Mielőtt azonban bezárnék azt a

pár szót, amelyet a kérdés politikai oldaláról ejtettünk, egyre mégis nyomatékosan kell utalnunk: arra, hogy a mű adatainak összeállítása azzal a lelkiismeretes gondossággal és teljes pártatlansággal történt, amely Kovács egész működését jellemzi, úgy hogy nem a szerző irányítja az adatokat, hanem — mint az legtöbb vonatkozásban hivatalos statisztikánk kiadványából is ellenőrizhető — a szigorú pontossággal megállapított adatok hívják ki a szerző véleménynyilvánítását és visznek politikumot a munkába.

A mű első fejezete a zsidóság számbeli növekvését mutatja be 1910-ig, s igen gondos, mélyreható népességtörténeti tanulmányokon alapszik. A XVIII. századbeli népességi összeírásoknak, a század végén s a XIX. század elején, majd ennek közepén tartott népszámlálásoknak egybevetésével állapítja meg a hazai zsidóság számának fejlődését 1869-ig, amely időtől azután az alkotmányos népszámlálások járt ösvényén vezet tovább, a zsidóság számának 1910-ig való kialakulásáig, s az ország különböző vidékein való megoszlásáig. Ebben a fejezetben Kovács Alajosnak a történetistatistika iránt való az a kiváló érzéke nyilvánul meg, amelynek oly szép példáját láttuk a török hódoltság óta való népességfejlődésünkről írt művében is.

A könyv második fejezete a zsidóság szaporodásának tényezőivel foglalkozik, a zsidók természetes szaporodásával, ki- és bevándorlásával, s a városokban való elhelyezkedésével. Több, látzólag ellenmondó, s egymást némileg ellensúlyozó tényezőnek a vizsgálatára van itt utalva, így a zsidók természetes szaporodásának csökkenését, azok kivándorlási többletét (a közhiedelem előtt meglepőnek, újszerűnek látszó dolgokat) kell magyaráznia, s eléri ezt a zsidók területi megoszlásának kutatásával, az ország keleti és nyugati részében eltérő szaporodásuk és vándorhajlamuk igazolásával. A népesedési folyamat egy-két szövevényes kérdésének mély elemzéssel és biztos ítélettel való megoldása ez a rész.

Közelebb visz bennünket az aktuális kérdéseknek a harmadik fejezet, amely a zsidóságnak 1910. óta való számbeli térfoglalását tárgyalja. Az elmúlt szerencsétlen évtized második felének népfejlődését a háború tönkretette, s a szaporodás súlypontja azokra a rétegekre terelődött át, amelyeket a háború veszedelme kevésbé érintett. S itt Kovács felvonultatja azokat az adatokat, amelyek a zsidók természetes szaporodásának újabb javulását mutatják. A legkritikusabb években a zsidóságnál az élveszületések aránya jóval magasabb maradt, mint az ország többi lakosságában, az elmaradt születések címén sokkal kevesebbet veszítettek, a házasságra lépés lehetősége inkább épen maradt rájuk nézve, szaporodásukat tovább megőrizhették, s a fogyásból kisebb rész jutott rájuk. Mindennek a magyarázata akkor, mikor szaporodó tendenciájuk általában hanyatol, csak az lehet, hogy a háború pusztító ereje kevésbé sújtotta őket. Már a békében is kevesebb volt a katona közülök, a

világháború áldozatai közt pedig — Kovács ezt is hivatalos adatokkal illusztrálja — félennyi veszteséget számlálhatnak, mint a mekkora népességi arányuk. Ezeken, a zsidóság számának alakulására kedvező tényezőkön kívül ugyanitt megemlékezik a szerző egy ellenirányú tényezőről is, mely számukat csökkenti: az áttérésekről, amelyek mozgalma újabban nőttön-növő, s a vegyes házasságokról, amelyeknek gyér szülöttei a keresztény házasságfélekezé-
zetének javára esnek.

A következő rész a zsidóságnak a kultúrában való térfoglalását mutatja. Az első állomása ennek az elemi népszövetség magasabb aránya, folytatása a középiskolás 4, 6 és 8 osztályát végzetek sorában való nagyobb részesedésük, majd a főiskolákra való tördülésük. A főiskolák némely fakultásán már olyan telítettség állt be, hogy arányuk újabban hanyatlónak látszik. Ugyanez tapasztalható a középfokú iskolák némely fájánál, különösen a felső kereskedelmi iskoláknál, amelyeket korábban leginkább látogattak, míg később a teljes gimnáziumi és reáliskolai képzettség felé törekedtek. A háborús évek újból aránylag magasabbra duzzasztották az intelligens pályákra készítő iskolákon a zsidóság szerepét.

Az iskolákban való térfoglalás már jelzi, hogy a magasabb műveltséget kívánó foglalkozásokban is a zsidóknak egyre növekvő tér jut. A zsidóság foglalkozás szerint való megoszlásának a szerző külön fejezetet szentel. Adataiból látjuk, hogy az őstermelésben a nagy- és középbirtoknál mily magas részesedésük van, amely az alacsonyabb (a fizikai munkában való részvételt is megkívánó) kategóriákban egyre jobban összezsugorodik. A bányászatban, iparban ugyanez az irányzat: az önnállóknak nagyobb arányával, az alkalmazottak közül különösen a tisztviselőknek kiemelkedő szerepével tűnnek ki, míg a fizikai munkát végzők közt legkevesebben vannak. Nem változik az irány a kereskedelemnél sem, azzal a különbséggel, hogy a zsidók ősi kereskedő hajlandóságánál fogva itt mindegyik foglalkozási relációban legerősebben kidomborodik a szerepük. A közszolgálati ágakban s a szabad értelmiségi pályákon leginkább a zszurnalisztika, az ügyvédség s az orvosi pálya, s a magánmérnöki pálya legvonzóbb rájuk. Ez utóbbi kivételével a másik háromnál az 50% felé közelít (bár azt el nem éri) a számuk.

Mezőgazdasági üzemi statisztikánk 1895-ben volt utoljára, s így a zsidóságnak a földbirtokban való részesedésére legkevesebb adat van. Kovács egyfelől a népszámlálások adataiból mutatja a zsidó birtokosok számának gyarapodását, másfelől a 100 holdon felüli szabad forgalmú birtokok megoszlásából és változásaiból igazolja, hogy a volt nemesi birtokok több, mint egy hetedét foglalták el, s a világháború alatt folyton gyarapították birtokállományukat. Ezenfelül a mezőgazdaságban mint bérlők is nagy szerepet visznek, s a bérelt közép- és nagybirtokok több, mint felét ők kezelik.

A zsidóknak a kriminalitásban való szerepe foglalkozási viszonyaiknak megfelelően kisebb az emberi élet ellen való bűncselekményeknél, kisebb azoknál a vagyoni elleni cselekményeknél is, amelyeknek indító oka a szegénység (pl. lopás), viszont nagyobb a vagyoni elleni intellektuális bűnöknel, s legkiemelkedőbb az uzsoránál s a csalárd bukásnál. A szerző idézi annak az igazságügyminiszteri jelentésnek az adatait is, amely a hadi szállítások körüli visszaélésekben a zsidóság szerepét 73%-osnak mutatja.

Kovács munkája kétségtelen tudományos értékű, gondos tanulmány; minden állítását az adatok lehető hosszú időre visszamenő bőséges sorozatával bizonyítja. Akik a könyvet főleg, mint politikumot tekintik, azok — innen és túl — megnyugodhatnak adatai hitelességében, s abban, hogy társadalmunk nemzeti irányú kialakításához erre a tisztánlátást előmozdító könyvre szükség volt.

B. L.

Wilhelm Bauer: *Einführung in das Studium der Geschichte*, 1921. Tübingen, Mohr, VII—395. *Bernheim* rendszeresebb kézikönyvével szemben főérdeme, hogy most jelent meg, s ennek következtében a legújabb problémák és irányok tanulságait is felöleli. *Tudósképzésre* készült, elsősorban a középkori és modern történetírásra tekintettel; de mindenki szívesen fogja használni, ki nek van valami köze a historiographiához. Különösen gazdag *könyvészeti* összeállításaiért leszünk a munkának hálásak. Szerző nem annyira eredeti, önálló nézeteket fejteget, mint inkább referál és okos *közvetítő* álláspontokat képvisel (de a faj kérdésében túlzó kritikára hajlik). Külön fejezetet szentel a *szociális lélektan* (tömegelektan) tényeinek; újszerű vonás könyvében a publicistikának, hírlapirodalomnak és evvel kapcsolatban a *közvéleménynek* a történeti forrásai közé való beiktatása. (Die öffentliche Meinung als Geschichtsquelle; a közvélemény történetét Bauer írta meg: Die öffentliche Meinung und ihre gesch. Grundlagen címen 1914.) A történeti anyagot többek közt a „gyakorlati élet” és az „akarsphaera” csoportjaiba különíti el, s az előbbibe a gazdasági jelenségeket sorozza, utóbbiba a jogot, szokásokat, erkölcsöt és vallást. De nem tartoznak-e az utóbbiak is a gyakorlati élet körébe, s nem mondhatja-e valaki a gazdaságot teljes joggal az emberi akarat megnyilatkozásának? Az e fajta hevenyészett beosztás árulja el a legvilágosabb módon, hogy mennyire nehéz feladat az egyes kultúrscsoportokat egymástól jól elválasztani és alapjellegükben helyesen jellemezni. A munka pedagógiai értékét rendkívül emeli, hogy *gyakorlati* útbaigazításokat is ad a történetírásra (egyik fejezetének címe: Útmutató a könyvészeti segéd-eszközök használatára). Nagyobb elterjedése már ez okból is mindenképpen kívánatos.

Oswald Spengler: *Der Untergang des Abendlandes*, Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte. II. Band: Welthistorische Perspektiven. 1—15. Aufl. C. H. Becksche Verlagsbuchhandl. München, 1922. VII., 635.

Spengler első kötetével a „Társadalomtudomány“ behatóan foglalkozott (I. évf., 2. sz., 230—241); a másodiknak ismertetését annál rövidebbre szabhatjuk.

A történet megnyilatkozásának *formáiról* esik itt szó: a *fajról*, a *nyelvről*, a *városról*, az *államról*, a *gazdasági életről*. Sp. a kérdéses jelenségek magyarázatára két, egymással ellentétes *katégoria-sort* szerkeszt. Az egyik mindazt magában foglalja, ami kosmos, idő, ütem (periodicitás), végzet, ittlét, vér, érzés, kultúra, történet; míg evvel szemközt áll: a mikrokosmos, a feszültség (polaritás), az okszerűség, az ébrenlét, a szellem, az értelem, a civilisatio, a természet. A történet alakulásait már most vagy az egyik, vagy a másik sorral hozza közelebbi kapcsolatba, még pedig a sornak minden egyes tagjával. Így hát a faj — a nyelvvel szemben — kosmikus, végzetszerű; a városi ember a paraszt ittlétét, ébrenlétét fokozza; az aristokrata az időt, a történetet, a kultúrát képviseli a másik renddel, a papsággal ellentétben, amely viszont a térnek, az értelemnek, a civilisatióknak, a természetnek letéteményese és kifejezője.

Tagadhatatlan, hogy Sp. e *képies beszéde* olykor meglepően jól jellemzi a történet alaptüneményeit, s ezeket mindenesetre mélyebb *metaphysikai* háttérrel látja el. De kategorizálása ellen a következőket hozhatjuk fel.

Kifejezései néha annyira *egyéni*ek, azaz annyira saját metaphysikájában gyökereznek, hogy az érthetlenség veszedelme nélkül általánosan alig használhatók. Ki érti meg azonnal, s fogja utánozva megismételni, hogy az aristokrata az időnek és nem a térnek, a papság meg nem az időnek, hanem a térnek embere? A spenglerismus térhódításának természetes határait érintetem ezzel.

Erőszakosságoknál, üres schematizálásoknál nagyobb baj, hogy Sp. képei mint *végző magyarázatok* szerepelnek ott, ahol még további magyarázatot keresünk. Sp.-nek igaza van: mindent nem lehet logikában felbontani; az oknyomozásnak és bizonyításnak egyaránt véges az útja; vannak tények, melyeket adottaknak kell elfogadnunk. De a nagy kérdés ép az, hogy a történet sokszorosán összetett tüneményeinél hol kezdődnek azok a tények? Amennyire látom, ritkán ott, ahol Sp. már leeresztette a további elemzés és megértetés kapuit. Az egész tömeglélektan fölösleges, ha megelégedtem avval a feltevessel, hogy bizonyos időkben és alkalmakkor az embereket „csodálatos módon“ az egység lelke szállja meg. Különben Sp.-ben ez a tartózkodás csak látszólagos. Voltakép ő is magyaráz, csakhogy képekben, analógiákban, világos tudás helyett

bizonytalan, érzelmeket keltve. Pl. mennyi érzelmi súllyal és tartalmi határozatlansággal használja egyik legkedveltebb kiegészítő szavát: a végzetet! De ilyenkor a tudomány hallgatni szokott; nescire quaedam magna pars sapientiae est, mondotta *Hugó Grotius*.

Nem folytatom az ellenvetéseket, mert a tudás határainak nehéz kérdéséhez jutottunk el. E kérdést még alig-alig vetették fel az *intuitív* megismerésre vonatkozólag, melyet Sp. is képvisel. Ha vaskos kötetei a régóta nélkülözött feleletre csábítanak, hivatásukat máris betöltötték.

De az ellenvetések dacára is megmarad Sp. érdemének, hogy azon *rationalista optimismus ellen* folytat harcot, amely fogalmi meghatározásokkal, elhatárolásokkal és ezek rendszereivel akar mindent eligazítani. Sp. ép megfordítva, mindenütt az eleven életre utal, s ezzel kapcsolatban az egész *irrationalismusra*, melyet az az élet magában rejt. Helyes történeti érzék, ideológiamentes realizmus ezirányú fejtegetéseinek természetes kísérője. A városról szóló elmélkedéseket, a „politika philosophiáját“, a „gazdasági élet alaktanát“ mindenki szívesen fogja olvasni, aki többé-kevésbé sikerült elméletek és systemák helyett a társadalom, a politika, a gazdaság mozgató erőire kíváncsi. Itt Sp.-nek kétségkívül van mondanivalója a tudomány számára is. Főleg általános megállapításai értékesek, mert ilyenkor sem a fogyatékos történeti ismeretek (a görög-római történetre vonatkozólag jó lélekkel állítom diletánsnak), sem erőszakos párhuzamai nem csökkentik az értéket. Nem kételkedem, hogy a Sp.-féle „*irrationalizmus*“, az észszerű okokra többé vissza nem vezethető ösztönök és érzések éber szemeltartása, termékenyítőleg fog hatni a tudományos történetírásra is. Mert Sp. hiába kicsinyli — a maga forradalmi öntudatában — a „hivatalos“ tudományt. Ez a maga biztos útján fog ezentúl is haladni, de nem tekintet nélkül a bárhonnán is jövő okulásra.*

Hornyánszky Gyula.

* Szándékkal mellőztem Spengler *görög-római* fejtegetéseit, melyek itt sem jobbak mint első kötetében, s melyekre nézve az első bírálat megjegyzéseit elegendőnek tartom. Mellőztem a zavaros „arab kultúráról“ szóló fejezetet is, de ehelyett azon pompás dolgozatra utalok, melyet *C. H. Becker* írt az *izlám kultúrtörténeti helyéről, szerepéről, Troeltsch* gondolatainak indítására (*Der Islam im Rahmen einer allgemeinen Kulturgeschichte, Zeitschr. der Deutschen Morgenland. Gesell.* 76. köt. 1. füz. 1922).

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

Revue Bleue. — 1922. március 4. — *René Berger, La question des huit heures.* (A 8 órai munkaidő kérdése.) A francia parlament 1919. április 23-án megszavazta a 8 órás munkaidőről szóló törvényt. Akkor, a győzelem mámorában, aránylag- könnyen keresztülment az indítvány. A munkásság háborús érdemeit valamivel jutalmazni kellett s a munkaadók aggodalma, sőt tiltakozása ellenére pár nap alatt a kamara és a szenátus sietve tető alá hozták e rendkívüli fontosságú intézkedést. Az igaz, hogy Franciaország nem volt egyedül, mert akkor már több országban érvényben volt ez a törvény, sőt szó volt arról, hogy a békekonferencia kötelezővé teszi az egész világra. Ez az utóbbi terv, főleg az Egyesült-Államok vonakodása miatt, megfeneklett. A helyzet az, hogy ma sem Anglia, sem Németország, sem Olaszország — Amerikát nem is említve — nem hajlandók munkás-ügyüket valamilyen nemzetközi fórum ítékezésének alávetni, különösen azóta nem, mióta a 8 órás munkaidőt a mezőgazdasági munkával kapcsolatban is emlegetik. Ha van is ezekben az országokban szó napi 8 órás munkáról, ez nem annyit jelent, mint Franciaországban, hogy a munkás valóban csak 8 órát dolgozik, hanem azt, hogy a munkabér kiszámításánál az alap a 8 óra s ami teljesítmény ezen felül van, az túlórázásnak számít és külön mérték szerint díjaztatik. Ma mindenütt, ahol csak érvényben van ez a vésszes törvény — Franciaországban is — revízióra gondolnak, mert a termelés csökkent s az elszettett intézkedés a gazdasági életnek kiszámíthatatlan milliárdokra menő kárt okozott. A visszacsinálással azonban óvatosnak kell lenni, mert esetleg még nagyobb bajok származhatnak belőle. A parlament felelőssége ebben a kérdésben elvitathatatlan s az ország joggal olyan megoldást vár tőle, mely egyrészt nem fél-megoldás, másrészt a mai agyaglábon álló gazdasági életet sem rázkódtatja meg. — Április 15. — *Maurice Lair, Le sauvetage de l'Autriche.* (Ausztria megmentése.) A békeszerződés két alapvető hibát követett el, az egyik, hogy feldarabolta Ausztriát, a másik, hogy épségben hagyta a német egységet. A háború befejezése óta elmúlt rövid évek világosan bebizonyították, micsoda veszedelmet jelent politikájára az elvont elvek alkalmazása. Most már késő dolog ezen elmélkedni: az új államok megvannak, féltékenyek függetlenségükre, önálló életet

akarnak élni. Evvel a törekvéssel számolni kell. Csak micsoda élet ez? Különösen Ausztriáé, mely csak kettő között választhat: vagy összeomlik gazdaságilag, vagy Németországhoz csatlakozik. Mert a gazdasági összeomlás bizonyosnak látszik. Az új állam hétmillió lakosából több mint kétmillió Bécsre esik. Bécs hatalmas fej, melyet elválasztottak a törzstől. A csonka állam egyszerre túlszegény és túlgazdag: túlszegény gazdasági segélyforrásokban, túlgazdag hivatalnokokban. Bécsen kívül van még az új államban hat tartomány, melyek közül az egyik féltékenyebb autonómiájára, mint a másik. Ezek a tartományok főleg egyben értenek egyet: a szociáldemokrata, henye, sokat fogyasztó, keveset termelő Bécs gyűlöletében. Ausztria problémájának megoldhatatlansága valóban mindjárt enyhülne, ha Bécs dolgozhatnék s különösen, ha dolgozni akarna. Ehelyett Bécs vár és remél: vár szenet, lisztet, hitelt s közben nélkülöz, sorvad. A nagybeteg ágyát körülállják az orvosok, egyik terv a másikat kergeti: Goode, Loucheur, Avenol-Glückstadt, Drummond, sőt a jóvátételi bizottság maga azon törték fejüket, hogyan lehetne a gazdasági életet meggyógyítani. Reális segítség azonban eddig nem érkezett: Ausztriának be kellett érni ígérekkel. Ilyen körülmények között termékeny talajra hull a csatlakozást hirdető német propaganda, melynek szolgálatában áll jóformán minden újság, minden politikai párt, kivéve a keresztényszocialistákat. Ez a propaganda, amint a tiroli és salzburgi népszavazás is bizonyítja, komoly veszedelmet jelent az entente szempontjából. Kétségtelen, hogy Ausztria a nyelvközösség ellenére sem szereti a, birodalmi németeket, különösen a poroszokat nem. Azt is számba kell venni, hogy Ausztria a történelem folyamán olyan küldetést látott el Közép-Európában, melyet a német birodalomhoz való csatlakozás egyszer s mindenkorra lehetetlenné tenne. Az is bizonyos — s ezt tisztánlátó osztrák politikusok is vallják, — hogy csatlakozás esetén a szegény Ausztria, — mely gazdaságilag teher-tétel Németországnak, csak politikailag és katonailag jelentene erőgyarapodást —, mostoha sorsra jutna, talán sok tekintetben mostohábbra a jelenleginél. Az, amit egyesek terveznek, hogy Ausztria és Bajorország együtt az északi németiségtől elszakadtan hatalmas délnémet államot alkossanak, a legveszedelmesebb illúzió. Az ellentétek Poroszország és Bajorország között megvannak ugyan, de ha a német egység forogna kockán, nyom nélkül eltűnnének. Itt csak egy segítség van: a régi monarchia népeinek egymásra találása egy dunai szövetségben. Ezt kívánja valamennyi utódállam érdeke. Mert nem kell azt hinni, hogy csak a saint-germaini béke volt elsiertett: a trianoni béke is elég anyagot nyújt az elmélkedésre. Ma ugyan csak Ausztria agonizál, de a nyomor, a kétségbeesés ragadós. Az egymásra találás munkáját az entente segítse elő, de ne gyámkodjék, ne legyen mohó, hagyja dolgozni az időt. Mert az idő dolgozik, egyengeti az utat. Egyelőre bizalmatlansággal

tele szerződések vannak csak, mint pl. a lanai egyezmény, de már vannak. A dunai szövetség nem jelentené a múlthoz való visszatérést, csak a közös munkát. Hiszen ezeket a népeket az entente nem azért szabadította fel, hogy halálosan gyűlöljék egymást, hanem, hogy együtt dolgozzanak a béke és a művelődés érdekében.

— Május 6. — *L. Dumont-Wilden, La Politique Étrangere: La coalition germano-russe.* (Külpolitika: orosz-német koalíció.) A génuai konferencián nyilvánosságra jutott orosz-német szerződés nagy meglepetés volt az entente-nak, pedig, aki az események menetét figyelte, csak természetesnek találja. Németország és Oroszország sorsa több tekintetben közös. Mindkettőjük büntetett el az emberiség ellen, mindkettőjük viseli ennek következményeit. Németország 1914-ben megkísérelte, hogy a világot fegyverrel hajtsa uralma alá, Oroszország meg a kommunizmus bombájával akarja elpusztítani a művelődést. Természetes, hogy a két bűnös egymásra talált. Szövetségüket lehet késleltetni, lehet rosszalni, de megakadályozni lehetetlen. Micsoda fejlődésen ment át a német lélek két év alatt! A fegyverszünet zűrzavaros napjaiban egy érzés dominált Németországban, a bolsevizmustól való félelem. Heine mondta valamikor, hogy a francia forradalom gyerekjáték ahhoz a forradalomhoz képest, ami egyszer Németországban ki fog törni. Az irányító körök úgy látták, hogy ez a rettenetes felfordulás közeleg, éppen ezért minden erejüket a bolsevizmus letörésére koncentrálták. A német polgárság jobban félt a német munkásoktól, mint az entente-től, s viszont az entente bosszúvágyát is enyhítette az Európa közepén fejét felütő vörös rém. S most ugyanaz a német polgárság készítette elő a német-orosz egyezményt. A bolsevizmustól való félelem megszűnt, annyira megszűnt, hogy Németország szövetkezik vele, csakhogy megszabaduljon fizetési kötelezettségeitől. A német nagyipar, a világnak egyik leghatalmasabb, legkitűnőbb szervezete, belement ebbe a kalandos politikába, mint ahogy belement a nem kevésbé kockázatos világháborúba. De a német-orosz szövetség nem is olyan kalandos. Az orosz bolsevizmus a látszat ellenére tulajdonképpen helycsere: a régi uralkodó osztály helyére új nyomult előre, felhasználva a veszített háború következtében beállt anarchiát. Az új szovjet-feudalizmus rátalált a szintén újszülött ipari feudalizmusra. Céljuk közös: a polgári, nemzeti alapon álló országok megsemmisítése. Ezek az országok, pl. Franciaország, Lengyelország, a kis-entente-államok, érzik a veszélyt, de Anglia, melynek szeme ejs*t csak a világ gazdasági talpraállítása lebeg, mintha nem érezné. Ezzel szemben Franciaország kötelessége önmagával szemben világos: el kell szigetelnie magát Oroszországtól és Németországtól, hogy az ős-anarchia, a romboló hullám el ne pusztítsa. A nyugati civilizációt újra védje a Raj na-vonal, mint valamikor hosszú időn át a pax Romana-t védte — akár megérti ennek szükséges voltát

Anglia, akár nem. — Május 26. — *Maurice Ansiaux, La Crise des Changes et la Reconsfruction économique de VEurope.* (A valuta-kriszis és Európa gazdasági helyreállítás.) Senki sincs, aki ne kívánná Európa háború előtti gazdasági erejének visszaállítását. Csak arra nézve eltérők a vélemények, hogyan történjék ez? Sőt az sem biztos, egyáltalán lehetséges-e a gyógyulás belátható időn belül. Angliában elterjedt az a vélemény, hogy a jelenlegi nehézségeknek legfőbb oka a valuták ingadozása. Amiből következnek, hogy ha a valutát állandósítani lehetne, akkor a nemzetközi kereskedelem is azonnal normális lenne. Nagy tévedés ez a nézet, mert a dolog nem olyan egyszerű. Először is, ha a pénzürték állandósításáról van szó, melyik értéket állandósítsuk: a mostanit-e, vagy a háború előttiit? Vannak országok, hol az utóbbi esetről nem lehet komolyan szó. De feltéve, hogy e tekintetben megegyezés jönne létre, a stabilizálás csak úgy lehetséges, ha mindegyik államnak hatalmas aranykészlet, vagy jó valuta áll rendelkezésre. Ezt pedig csak Amerika tudná adni. Amerika azonban egyelőre fölötte bizalmatlan minden európai üzlettel szemben, amire neki jó okai vannak. De tegyük fel, hogy az egyes európai államoknak elegendő arany, vagy jó valuta áll rendelkezésre, hogy egy időre állandósítsák pénzürtékét. Meddig tarthat azonban ez az „állandósítás“ olyan országokban, hol a kereskedelmi merleg passzív? Már pedig a szóbanforgó államok mind ilyenek. Pl. Oroszország, hol a számlálatlan milliárdok folyton szaporodnak, Németország, melyet a jóvátétel sújt, Franciaország és Belgium, melyeknek az elpusztított területeket kell újjáépíteniük, továbbra is csak a bankópréssel tudnak boldogulni. Amennyiben gyógyulás lesz, az csak lassan következhetik be, a termelés fokozásával, az állami kiadások és bevételek egyensúlyával. Ez nem vigasztaló kilátás, de ez az igazság. Már pedig gazdasági téren legjobb nem bízni a csodákban, hanem inkább sztoikus elszántsággal nézzünk szembe a valósággal.

La Renaissance politique. littéraire, artistique. — 1922. jan. 14. — *Maurice Privat, Que doit la France aux États-Unis Rien.* (Mivel tartozik Franciaország az Egyesült-Államoknak? Semmivel.) Franciaország pénzürtégi helyzetét rendkívüli mértékben súlyosítja amerikai tartozása, melyet a háború alatt vett fel. Ezt a hatalmas összeget Franciaország teljes egészében háborús célokra költötte el, arra a háborúra, melyben később az Egyesült-Államok is részt vettek, mely tehát közös vállalkozássá lett. Amerikának tehát nincs semmi erkölcsi alapja arra, hogy ezt az összeget továbbra is követelésnek tekintse. Ha semleges maradt volna mindvégig, akkor más lenne a helyzet. Amerikában azal lázítanak Franciaország ellen, hogy ennek imperialista politikája akadályozza meg az igazi békét és Európa gazdasági helyreállítását. Evvel a propagandával egyszer s mindenkorra végezni kell!

Franciaország: kénytelen fegyverben maradni, mert olyan ellenféllel áll szemben, mely az aláírt szerződéseket papírrongyoknak tekinti. Ha Franciaország gyenge, egész Európa lángba borul s ezek a lángok hamarosan elérik az új világot is. Az sem élvezet Franciaországnak, hogy ellenséges területeket tart megszállva. A megszállás súlyos milliárdokat emészt fel, melyeket javarészen az ellenséges kereskedelem fölöz le. Evvel tehát nem lehet Amerikában hangulatot csinálni Franciaország ellen. Az üzleti okosság is azt tanácsolná Amerikának, hogy ezt az adósságot törölje. A nyomástól megszabadult Franciaország — régebben Amerika legjobb vevője — újra vásárolni tudná az amerikai ipar termékeit s akkor nem lenne Amerikában annyi munkanélküli. Ma a jó dollár fojtogatja az amerikai termelést, a gyárak állnak, vagy félüzemmel dolgoznak, míg Németországban a márka alacsony állása annyira megjavította a kivitel lehetőségeit, hogy a német verseny félelmesebb, mint valaha volt. De a méltányosság is az adósság elengedését kívánja. Franciaország — a háború előtt a világ bankárja — hosszú évtizedek felhalmozott kincseit, mindennél becsebb emberanyagát a szövetségesek áldozatait messze meghaladó mértékben pazarolta el a közös ügy érdekében. Franciaország halottjainak száma 1,364.000 akkor, midőn Anglia csak 764.000, Olaszország pedig maga 496.000 embert veszített. Százalékokban kifejezve Franciaország elvesztette lakosságának 3.6%-át, Anglia 1.25%-át, Olaszország 1.24%-át, míg az Egyesült-Államok 0.1%-át. Ennek megfelel az anyagi áldozat. Franciaország adóssága 1914-ben alig haladta meg a 34 milliárd frankot, míg 1922-ben megközelíti a 238 milliárdot. Ebből külső adósság 35Va milliárd. Tulajdonképen ennek eltörléséről van szó. Franciaország tőkevesztését, ha számba vesszük az elpusztult fiatal munkaerők gazdasági értékét is, alig lehet számokban kifejezni. De ha mindez az argumentum, az igazság, az okosság és méltányosság szava nem használ, van még egy utolsó érv: Franciaország nem tud fizetni. S akkor mit csinálnak vele? Talán fenyíteni próbálják a szövetségesek. Ugyanazok a szövetségesek, kik azt hangoztatják, hogy Németország nem tud fizetni, a világ hóhéranak elengednék kötelezettségeit, Franciaországot pedig fizetésre szorítanák. Ez még tréfának is rossz volna. Hallgasson tehát Amerika a józanság szavára, elégedjek meg a pénz helyett egy sokkal becsebb fizetési eszközzel: Franciaország soha el nem múló hálájával. Nincs kizárva, hogy erre a hálára Amerikának még a jelen század folyamán szüksége lesz. — Január 28. — *Fortunát Strowski, L'Allemagne et la responsabilité de la guerre.* (Németország és a háborús felelősség.) Franciaország jóvátételi követelésének erkölcsi alapja az az igazság, hogy a háborút Németország akarta és Németország indította meg. A háborút Németország elsősorban gazdasági okokból erőszakolta. Az a hatalmas gazdasági fellendülés, mely az 1870-iki német győ-

zelmet követte, egyáltalán nem elégítette ki őket. Az anyagias gondolkodás annyira úrrá lett a német lelkeken, hogy irodalmat, bölcséletet, művészetet elhanyagolva, minden tehetséget az arany, a hatalom megszerzésére koncentráltak. Az 1870-től összehordott gazdagság megnövelte az étvágyat: Németország hódító, zsákmányoló háborúra indult könnyű győzelem reményében. A német számítás nem vált be. A háborút elvesztették, miután Európa régi gazdagságának jelentékeny részét elpusztították. Az igazság kívánja tehát, hogy Németország lakoljon bűnéért. — Február 4. — *Maurice Privat, Paix Romaine ou Paix Britannique.* (Római béke vagy angol béke.) Anglia jelenlegi engedékeny magatartása Németországgal szemben sok francia előtt érthetetlen. Aki azonban történetileg iskolázott szemmel megfigyelte az angol külpolitika évszázados irányelveit, megérti Anglia mostani szerepét. Valamikor Róma a népeket leigázta, elvette szabadságukat, ezért cserében biztosította nekik a rendet. Ez volt a pax Romana. Németország ugyanezt akarta megtenni. Azonban a világ népei, féltve szabadságukat, szövetkeztek ellene és megghiúsították szándékát. Egészen másvalami a pax Britannica. Anglia a népeket nem akarja leigázni, hanem kihasználja őket egymás ellen, hogy azalatt ő nyugodtan kereskedjék. A történelem folyamán Európának jóformán minden népe volt már Anglia katonája. A világháborúban a túlhatalmas Németország ellen többek között Franciaország is csak eszköz volt Anglia kezében. Németország legyőzése után azonban az a veszedelem fenyegeti Angliát, hogy Franciaország túlságosan erős lesz. Csak természetes tehát, hogy a régi egyensúly-politika alapelve szerint Anglia egyelőre óvatosan, később majd nyíltabban Németország mellé áll. Anglia nem keres hódítást, hanem nyugalmat. Míg a többi nép veszekszik, ő szívesen nézi szigetországának páholyából a látványt s csak arra vigyáz, hogy a győző félelmes ne legyen. Most Franciaországot tartja félelmesnek. Ebben nincs igaza. Franciaország Európában az igazság uralmát akarja a népek önrendelkezési joga alapján. A féltékenység helyett Angliának is többet használna egy szoros angol-francia szövetség, mely a világ békéjét biztosítaná. Mert ne felejtse el Anglia, hogy ma, a repülőgépek korszakában, a szigetország már nem az a biztos páholy többé, ami eddig volt. S arra is jők voltak a háború tanulságai, hogy a tengeralattjárókra, mint a gyengébb fél erős fegyverére, felhívják Anglia figyelmét. Ha ez a szövetség bizonyosan, még pedig pedig hamarjában be nem következik, Franciaország kénytelen lesz a maga biztonságáról olyan módon gondoskodni, ahogy érdekei parancsolják. — Február, 18. — *Maurice Duval, A propos de la Reconstitution Économique de l'Europe.* (Európa gazdasági helyreállítása kapcsán.) Ma minden figyelmet jóformán a gazdasági kérdés köt le. A háborúban résztvevő nemzetek rettenete-

sen megnövekedett kiadásait csak kölcsönökkel, inflációval tudják fedezni, aminek következménye a pénz elértéktelenedése, a drágulás, a külkereskedelem megbénulása. Különösen nagy bajokat okoz a pénz értékének ingadozása, nemcsak az illető nemzetnek, hanem mindazon népeknek, melyek vele kereskedelmi összeköttetésben állottak; Innen-onnan az összes népek, a boldog semlegesek is, érzik a háború következményeit. A gazdasági élet szálai annyira egymásba bonyolódtak, hogy az egyik nép bajáról a másik is kénytelen tudomást venni. Gyönyörűen illusztrálja ezt a tételt Svédország példája. Svédországot a természet bőven megáldotta kincsekkel. Különösen sok a vasa és fája. Háború előtt évente 7½ millió tonna vasércet és körülbelül 40 millió köbméter fát termelt. Ennek a mennyiségnek jelentékeny részét vízi erői segítségével feldolgozta s úgy exportálta. Kereskedelmi flottája egyike a legjelentékenyebbeknek. Vevői közé tartozott Németország, Anglia, Amerika, Franciaország. Már a háború alatt kezdődtek a bajok, a német tengeralattjárók működésének következményeképpen. Ezek a bajok azóta csak súlyosbodtak, noha a svéd pénz egészséges, vagy talán éppen azért. Svédország régi vevői nem tudják megfizetni a svéd árakat, ezért a vasat inkább veszik Csehszlovákiából, a fát Németországból vagy Finnországból. Anglia és Amerika meg azért nem vásárolnak tőle, mert ipari üzemeiket az általános gazdasági pangás fojtogatja. Angliában például 1921 végén a szervezett munkások közül 1,733.717 volt munka nélkül, további 3,450.000 munkás pedig kénytelen volt eltérni a bérleszállítást. Ennek következményeként a svéd külkereskedelmi forgalom a békebeli állapottal szemben 61%-kal csökkent 1921-ben. A faexport 50%-kal kevesedett. A vasipar ennél is nagyobb veszteséget szenvedett. A munkanélküliek száma állandóan emelkedik. 1921 június 1-én volt 60.000 munkanélküli, ugyanezen év novemberében már 105.000. A kereskedelmi flotta 33%-a nem működik. 1921 kilenc hónapjában összesen 3662 kereskedelmi cég bukott meg. Minden szónál többet mond a bukásokra vonatkozó statisztika:

	1918.	1919.	1920.	1921.
Január	117	125	214	301
Február	113	129	167	381
Március	117	152	172	390
Április	104	155	170	444
Május	108	216	204	454
Június	92	188	179	433
Július	85	186	182	413
Augusztus	79	117	130	353
Szeptember	79	117	203	493

Mi következik ebből? Az, hogy Európa egyetlen népe sem képes a maga gazdasági helyzetét a maga erejével orvosolni, hanem

egyetemes eljárásra van szükség. Míg Oroszország, Németország, Lengyelország, Ausztria mai helyzetükben sínylődnek, addig nincs gyógyulás Európa többi államai számára sem. — Április 1. és április 8. — *Rémy Roure, La politique des soviets.* (A szovjetek politikája.) Alapos ismertetése a szovjet propagandájának a távoli kelet országaiban a bakui és a moszkvai kongresszusok kapcsán. A szovjet keleten gyűjti erőit, hogy azokkal a nyugatot, a polgárság uralmának erős várát, alkalmas pillanatban megtámadhassa. Főellenségének a szovjet Angliát tartja. Anglia Achilles-sarka a gyarmatok: elsősorban India és Egyiptom. A szovjet főleg ezen a két területen igyekszik a gyűlékony anyagot összegyűjteni. Mivel azonban az ottani lakosság egyáltalán nem érett meg a kommunizmus eszméinek befogadására, nemzeti eszmékkel, a gyűlölt idegen uralom lerázásának gondolatával folyik a propaganda. Hogy az eredmény nem csekély, azt a kongresszusokon elhangzott felszólalások, a kiküldöttek nagy száma, a mögöttük álló tömegek s a nagynehezen elfojtott lázadások bizonyítják.

Szovjetoroszország tovább folytatja régi harcát Anglia ellen. A lényegen nem sokat változtat az a kommunista köpönyeg, mely már-már alig tudja álcázni a szovjet urinak pánszláv, nacionalista, alapjában véve hódító politikáját.

Die Grenzboten. — 1922. május 20. — *Pierrepont B. Noyes, Poincaré, eine Gefahr für Europas Frieden.* (Poincaré. Veszélyben az európai béke.) Pierrepont B. Noyes egyike az Egyesült-Államok közgazdasági vezetőembereinek és 1919—20-ban a Rajna-bizottság amerikai főmegbízottjaként működött. A cikk eredetileg a nevv-yorki „World“ 1922. február 5-i számában jelent meg. Írójának célja az, hogy az amerikai közvéleményt a francia katonai imperializmus leleplezésével Európával szemben való aktívabb politika érdekében befolyásolja. — Franciaországban ez év tavaszán Poincaré került a kormány élére; az a Poincaré, aki már évek óta vezetője és őre egy legújabbkeletű francia nacionalizmusnak. A fegyverszünet óta szüntelen éberséggel figyelte a francia kormányzatot és a háttérből terrorizált minisztereket, kormányfőket és elnököt, valahányszor azok csak kísérletet tettek, hogy valamilyen külkérdésben — különösen Németország irányában — engedékenységet tanúsítsanak. Legmakacsabb ellensége Németországnak, amelyet teljesen meg akar semmisíteni; ha kell — tüzzel-vassal. Az alkalmas pillanatban való bemasírozásnak, fegyveres kényszerítésnek és további német területek megszállásának híve. De jól látja politikája nehézségeit is: nem lehet hatvanmillió németet tönkretenni, tartós leigázásban tartani a mai Európában, ahol tucatszámra menő kisebb államok viszálykodása és féltékenykedései szüntelenül új szövetkezéseket tesznek lehetővé, váratlan csoportosulásra vezethetnek. Poincaré és a katonai párt terve szerint Franciaország impériumát *Németországon túl egész Európára* ki kell terjeszteni, mert

Franciaország biztonságát és az európai békét igazán csak így lehet biztosítani. Poincaré maga nem népszerű hazájában, de annál inkább a katonai párt, amelynek azonban tulajdonképeni vezetője Poincaré. Nélküle ezt a csoportot már régen leszorították vagy falhoz állították volna azok a politikusok, akik a németekkel való kibékülésre hajlanak és katonai leszerelésre gondolnak. Most úgy látszik, hogy Poincaréék mindinkább túlsúlyra jutnak. Szándékuk azonban már kezdettől világosan mutatkozott. Már 1920-ban, mint a jóvátételi bizottság elnöke Poincaré szemmeláthatóan kerülte a német delegációkkal való megegyezést. Nem az volt az igyekezete, hogy pl. Franciaország számára minél nagyobb szénmennyiséget biztosítson, hanem arra törekedett, hogy Németországot a szerződészegő szerepére szorítsa és jogcímet kapjon katonai támadásra. Ezek a francia katonai műveletek elsősorban a Ruhr-vidéknek szólnának. A béketárgyaláson erről még keveset beszéltek. Franciaország akkor még szívesebben nézett Amerikára és „biztonságát“ is inkább a népszövetségben kereste. A béketárgyalásokon még úgy látszott, hogy Clemenceau a Rajna-vidék 15 éves megszállását is csak azért harcolta ki a szövetségesektől, hogy a németek lefegyverzésének és a jóvátétel behajtásának katonai biztosítékai is legyenek. Mióta azonban Amerika teljesen visszavonult az európai küzdőtérrelől, a Ruhr-vidék megszállásának terve mindinkább előtérbe nyomul. Ismeretes, hogy a francia hadvezetőség Németországban lázadásokat szított és irányított (1919. május), aminek hátsó célja az volt, hogy a franciák ürügyet találjanak a Ruhr-vidéknek és Westfáliának a megszállási területbe való bevonására. 1920 márciusában lázadások voltak a Ruhr-vidéken, Franciaország pedig* megiltotta Németországnak, hogy a felkelés leverésére csapatokat küldjön oda. A Ruhr-vidék megszállása most már programmon van és csak Anglia ellenállásán múlik, hogy a francia katonai akció mindeddig elmaradt. Anglia szívós ellenzése már eddig is nem egyszer veszélyeztette az entente-barátság harmóniáját. Három francia miniszterelnök rettent vissza, hogy Angliával a Ruhr-vidék miatt szakítson. Lehet, hogy Lloyd Georgenak tovább is sikerülni fog leszerelni a francia politikát, de ha egyszer a kamara Poincaré mögé áll, akkor valószínű, hogy a francia csapatok bevonulnak Németországba. Nyilvánvaló ezek után az is, hogy Poincaré a „legfelső tanácsot“, amelyben Anglia és Franciaország felelős tényezői szemtől-szembe és több-kevesebb nyilvánossággal beszéltek meg az ügyeket, miért robbantotta szét. Annak pedig, hogy miért akarja Franciaország a Ruhr-vidéket mindenáron megszállni és miért ellenzi azt Anglia ugyanolyan határozottsággal, egyszerű oka van: a Ruhr-vidék évi 12,000.000 tonna széntermelésével a kontinentális Európa szénellátásának főforrása. Az a nemzet, amely ezen a területen uralkodik, nemcsak Németországnak, de legalább öt más közép-európai állam gazdaságának torkán tartja a kezét. Igaz ugyan,

hogy Anglia meglepéssel láthatja, hogy a franciáknak a jövőben módjukban lesz Németország municiógyártásától a szemet elvonni. Azonban mindig ellene fog szegülni az olyan szénelosztásnak, amely az egész német ipart kegyelemre szolgáltatja ki a franciáknak. Ez lehetetlenné tenné Európa gazdasági talpraállítását, ami pedig elsősorban Angliának érdeke. Anglia egyébként sem tűrheti, hogy Franciaország Európa gazdasági életében egyeduralmat gyakoroljon. Van azonban a kérdésnek egy másik oldala is: a Ruhr-vidéken álló francia hadsereg egyúttal oly katonai uralmat jelent Európa szívében, amely már magában véve is napról-napra fenyegetőbb és tűrhetlenebb helyzetet teremthet. Ha bármiféle indítékból megtörténik a bevonulás, ez a ma élő nemzedék békéjének végét jelenti és a két világrész gazdasági fellendülésének végnélküli elodázását. Lázás feszültségnek és gyűlölködésnek hosszú érája következnek el. Poincaré, Foch tábornagy, Weygand generális és társaik kétségtelenül a Rajna- és Ruhr-vidék megszállásában látják első lépését annak a nagyarányú katonai tervnek, amely ha megvalósul, Franciaországnak ugyanazt a vezető katonai helyet biztosítja, amely a háború előtt Németországé volt. Ezek a háborús aspirációk és intrikák, a nyomában támadó félelem és dicsvágy gátolják Európa gazdasági újjáéledését. Elsősorban pedig a francia közszellem változott meg gyökeresen: ha közvetlenül a háború után a francia népet 90 százalékban félelem és alig 10 százalékban vezette katonai imperializmus, manapság megfordítva áll a dolog. A felelősség ezért nem csekély mértékben Amerikát terheli, amely visszavonult a kritikus órában és lehetővé tette, hogy a franciák katonai rendszerre építsék „biztonságukat“. A francia nép most már jócskán túl van azon, hogy csak a biztonságát akarja. Nincs mit csodálkozni, ha Poincaréék tervei oly katonai helyzetet teremtenek, amely a francia dicsvágy korlátlan továbbfejlődésének lehetőségét rejti magában. — *Freiherr v. Danckelmann, Die Anschlussbewegung der Deutsch-Österreicher.* (A német-osztrákok csatlakozási mozgalma.) A német-osztrák vidékek csatlakozási mozgalma hatalmas nehézségekkel küzd. A legelső mindjárt az, hogy az egyes országrészek területileg sem függenek össze. Három ilyen terület van, amelynek a német birodalomba való becsatolásáról szó lehet: az Alpeselek vidéke a bécsi medencével, azután Német-Csehország és az Sudeták vidéke. (A két utóbbi nem volt elég erős ahhoz, hogy egy cseh államalakulatot megakadályozzon.) Az pedig még nagy kérdés, vajjon az alpesi vidékek Béccsel együtt a többiek nélkül is megtalálnák-e azt a gazdasági megváltást, amelyet a Németországhoz való csatlakozástól várnak. Úgy látszik, hogy magában Német-Ausztriában is nagy a határozatlanság: mely — közelebbről is körülhatárolt — területek csatlakozásáról lehet egyáltalán beszélni. Az egész kérdésnél különben a gazdasági szempont áll előtérben. Az osztrák nehézipar a német konkurenciától fél, de alaptalanul;

viszont az osztrák mezőgazdaságot nagy előnyök kecsegtetik: gépek és műtrágya vámmentes beszerzése, stb.

És a csatlakozás tényleges keresztülvitele? Alig van politikai párt, amely egyértelműleg ne törekednék az egyesülésre. A mozgalom azonban magában Ausztriában innen is, onnan is ellenállásba ütközik. Mindenekelőtt nagy akadályt jelentenek azok a tervek és óhajok, amelyek egy Duna-állam létesítésére vonatkoznak. Azután meg kell küzdeni a kormánnyal is, amely gazdasági okokból és hogy Ausztriát a teljes pénzügyi összeomlástól megóvja, az országot kiszolgáltatja az entente-nak. A nyomorgó nép részvétlen és hagyja, ha mindjárt ellenérzéssel is, hogy a kormány, amely szüntelenül kiutat ígér a nyomorból, belátása szerint cselekedjék. Csak ez teszi érthetővé a lanai egyezményt és azt, hogy Ausztria oly kölcsönöket vett és vesz fel, amelyek akaratát a csatlakozási szándékkal ellentétes irányban kötik meg. A hivatalos Ausztria nem is csinál jelenleg csatlakozási politikát. Annál inkább a nagynémet néppárt, amely minden nemzeti törekvésnek melegágya. A társadalmi alakulatok közt ezen a téren első helyen áll az „Alldeutscher Verband“, azután a „Deutsche Arbeitsgemeinschaft“ (székhelye Bécsben) és a „Grosse Arbeitsgemeinschaft“, amelyet a (németországi) „Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund“ szervezett meg és amely magába gyűjti Ausztria valamennyi nemzeti és fajvédelmi szervezetét. Ezeknek a nacionalista alakulatoknak nyomására a törvényeknek máris egész sora keletkezett, amelyek a csatlakozást készítik elő (iskolaügy, igazságszolgáltatás stb. terén.) Sorsdöntő eredmény a mozgalomtól majd csak a gazdasági helyzet javulásával várható, amikor azután az osztrák kormánynak is módjában lesz nagyobbvonalú politikát űzni és távolabbi célokat kitűzni, mint az egyik napról a másikra való továbbtengődést.

Revue des deux mondes. — 1922. április 1. — *Maurice Lewandowski, Le peril allemand en Russie.* (A német-orosz veszély.) Az orosz kérdésnek sarkalatos pontja az a tény — s ez elsősorban Franciaország gondja — hogy Németország oroszországi befolyása napról-napra növekvőben van — ma még talán csak gazdasági téren. De mivé fejlődhet ez? A francia politika jól teszi, ha a legélesebb figyelemmel kíséri a német-orosz kapcsolatokat, mert könnyen meglehet, hogy egyik napról a másikra kínos meglepetések érik. (A cikk a génuai konferencia, tehát az ismeretes német-orosz egyezmény publikálása előtt íródott. Szerk.) Igaz, a német gazdasági életnek — a jóvátétel fizetése érdekében — terjeszkedésre, erősödésre van szüksége. De azért az orosz-német gazdasági kapcsolatok ártatlan külseje ne altassa el az aggodalmakat: az új Oroszország és a visszatörlés gondolatától fűtött Németország között mihamarabb politikai közeledéssel is kell számolni. Közös a sorsuk, közösek ellenségeik: a német kormányzat legalább is — kétségtelenül — katonai szövetségre is gondol. Nem szabad

figyelmén kívül hagyni, hogy Németországnak már a háború előtt nagy befolyása volt Oroszországban. Köztudomású, hogy a német kereskedelemnek volt valamennyi közt a legélénkebb összeköttetése Oroszországgal. Itt is a számok beszélnek: Oroszország békebeli külforgalma évi átlagban 7 milliárd frankra rúgott. Ebből közel 3 milliárd Németországra esett, csak 1 milliárd Angliára, míg Franciaország alig érte el a $\frac{1}{2}$ milliárdot. A német kereskedelemnek oroszországi piaeca a háború előtti utolsó 5 esztendőben rohamosan emelkedő irányzatú:

1909-ben	445 millió márka
1910-ben	547 „
1911-ben	701 „
1912-ben	764 „
1913-ban	978 „

kivitele van Németországnak Oroszországba. Ezeket a számokat természetesen nem lehet egybevetni az 1921. év adataival a nagy valutáris eltolódások miatt: de annyit meg lehet állapítani, hogy az Oroszországba 1921-ben importált 900.000 tonna javarészt élelmiszer-szállításból Németország is alaposan kivette részét (20% erejéig). A háború előtti német-orosz kereskedelem méreteivel egyenes arányban nőtt a németek tényleges térfoglalása Oroszországban emberek és tőkejavak útján, röviden: a német gyarmatosítás. A levert Németország vajjon mit tehetne okosabbat, mint azt, hogy teljes erejével a régi előnyös kapcsolatok felújításán fáradozik! Oroszországot akarja talán gazdaságilag talpraállítani? Dehogy. A német hivatalos körök jól tudják, hogy Németország az orosz gazdaság életrekeltése körül nagyot és véglegeset csak másokkal együtt, tehát csak úgy tehet, ha sikerül bekapcsolódnia egy nemzetközi konzorcium vállalkozásába. De — a jelekből ítélve — Németország egyáltalán nem vár arra, amíg az entente hatalmai az orosz kérdésben bármiféle együttműködésre nézve megállapodnak, hanem máris módszeresen szervezi hatalmas gazdasági propagandáját, hogy minden nemzetközi akciótól függetlenül hatoljon be Oroszországba. A szovjeteket ma négy misszió képviseli Berlinben, egyesítve diplomáciát, propagandát és kereskedelmi ügyvitelt. Németország annyira vitte, hogy már a világ közvéleményére is számíthat. Az Egyesült-Államokban pl. komolyan beszélnek pénzügyi körökben arról, hogy az orosz ügyek rendezését egyedül Németország lesz képes vállalni. Sőt Angliában még hivatalos körök is így gondolkodnak és a cikkíró tudni véli, hogy a londoni és berlini kpmányok közös orosz-akcióról készültek tárgyalni. Németországnak mindenesetre megvannak a tervei egy közös eljárásra vonatkozóan is Oroszország életrekeltése körül. De milyenek ezek a tervek! Oroszországnak elsősorban hitelre van szüksége, amelynek biztosítására lekötheti kikötőit, vámjait és adhat koncessziókat. De ki

nyújtsa a hitelt? A pénzügyi kérdés tekintetében a német tervek homályosak. Németország csak a „szakszerű“ közreműködésre vállalkozik: a pénzt — azt hozzák mások. Ha elérkezik a pillanat, a német bankok majd jelentkeznek, hogy a kizárólag kereskedelmi műveleteket lebonyolítsák. Minden jel arra mutat, hogy Moszkvában is tárt karokkal fogadják az önálló német gazdasági intervenciót. A propaganda minden eszközét felhasználják, hogy mind a két világrézsben közhangulatot teremtsenek a német tervek javára. Az „Izvestia“ (a moszkvai kormány hivatalos szerve) pedig nyíltan megmondja, mit kell tenni: „a legfontosabb, hogy Németország ne reszkessen tovább az entente előtt, hanem komolyan lásson hozzá, hogy velünk lépjen érintkezésbe“. Ennek a közeledésnek ugyan egyelőre nincsen határozott formája, a szövetség még csak a fenyegetés stádiumában van,¹ de bizonyos, hogy a szövetséges hatalmak elé szörnyű lehetőséget fest a falra. Máris meg lehet figyelni azokat a csoportokat, amelyek Németország oroszországi érdekeinek védelmére alakultak, jóval megelőzve mindenféle nemzetközi konzorcium működését. Németország mai állapotában, a régi és új pártok heves küzdelmei közepette és egy sokszor gyenge kormányzat mellett is, van egy erős tényező, amellyel számolni kell és ez a közvélemény, amelyet mind jobban foglalkoztat az orosz kapcsolatok új rafelvé tele. A német ipar és kereskedelem be nem várva javaslatok megvalósulását, különleges missziók és szaktanácskozmányi utazgatások eredményét, már munkához is látott a kormány bátorítása és védelme mellett. 1921 májusa óta Németország Oroszországgal kereskedelmi egyezményeket kötött és legjelesebb emberei útján (H. Stinnes utazása Moszkvába) tapogatódzik az összeköttetések felvétele dolgában. Stinnesnek pl. sikerült ott régi német ipartelepeket ismét jó karba hozni és a cukoripar feltámasztásának feltételeit megteremteni. Mi következik mindebből? Franciaországnak elsősorban kell mindent elkövetnie, hogy a németek oroszországi térfoglalásának gátat vessen, ha nem akarja magát mihamarabb a német-orosz koalícióval szembenelálni. Mert — amint a cikkíró végzi: — l'Allemagne et la Russie soviétique parlent a peu pres le même langage; et ce n'est pas celui de la France.

Weltwirtschaftszeitung. — 1922. február 17. — *N. v. Timascheff, Bassland unter den Bolschewisten.* (Oroszország a bolsevisták alatt.) A cikkíró a pétervári polytechnicum tanára és csak 1921 augusztusában hagyta el Oroszországot. Cikke ritka élességgel és világossággal elemzi az orosz belállapotok homályos szövedékét. — „A szovjetek mindenek felett“, „minden hatalom a tanácsoké“ —

¹ A cikk a génuai konferencia előtt jelent meg. Az értekezlet folyamán kipattant német-orosz szerződés után most már a cikkíró is sötétebben ítélne meg a helyzetet. *Szerk.*

így hangzott a bolsevisták csatakiáltása az 1917. nov. 7-i államszín idején. A dolgok azonban úgy fejlődtek, hogy a proletárság diktatúrájáról a mai Oroszországban már szó sem lehet. Két okból: először a szovjetállam a valóságban úgy fest, hogy a munkás- és földműves-tanácsoknak az államhatalomban semmi részük sincs; másodsor, ezeket a tanácsokat úgy szervezik, hogy sohasem lehetnek a proletárság képviselői, — már csak azért sem, mert az orosz választó (munkás és paraszt) már a választás előtt szakadatlanul a hivatalos közegek, különösen az agitációra kirendelt hatóságok nyomása alatt áll, úgy hogy szabad politikai állásfoglalásról szó sem lehet. Igazi választási agitáció Oroszországban nincsen. Hát még a választás lefolyása! Magát a választást szovjet-orosz szokás szerint választási gyűléseken tartják meg. Ezek azonban csak látszólagos választások. Nem történik ott egyéb, mint hogy a kirendelt (hatósági) elnökség — csupa megbízható kommunista — egyszerűen oktroálja a „választó közönségre“ az egyetlen, hithű bolsevistákból összeállított listát — más lista egy második nyílt párt hiányában nem is lehet! — legtöbbször úgy, hogy egyhangúan elfogadottnak nyilvánítja. A szovjeteket tehát de facto nem választják, hanem kinevezik. Ezeknek a felülről beállított tanácsoknak természetesen semmi hatalmuk sincs a kormányzati apparátussal szemben. Üléseik jól betanult színpadri előadáshoz hasonlítanak. Mint kinevezett testülethez illik, csak „igen“ mondhatnak. A szovjetüléseknek ez a belső fegyverkezése a külsőségek eltorzításához vezetett: a tanácsok, különösen a magasabbak, mind ritkábban ülnek össze; ma már csak díszletezésre szolgálnak.

— Március 3. — *U. a.* Az orosz államhatalom annak a tetterszerű uralmi szervezetnek kezében van, amely „Oroszországi kommunista párt“ néven ismeretes. A párt magva néhány értelmiséghez tartozó ember; ezek köré csoportosulnak minden néprétegből a forradalom előtti Oroszország „elégedetlenjei“, „mellőzöttjei“ (nem egy magántudós, aki egyetemi tanszékre hiába pályázott) és a „foglalkozás nélküliek“ rendőrileg nyilvántartott tábora (hivatásos betörők, csavargók, apacheok, stb.). Az O. k. p. azonban nem annyira párt, mint inkább kiváltságos rend, amely minden ellenzéki pártalakítást csírájában fojt el. Fegyelme igen erős, majdnem katonai. Belépés csak a pártszervek engedelmével történhet, időközönként lto-dig tömeges kiutasításokat rendeznek („tisztogatások“). A kommunista és nem-kommunista közt áthidalhatatlan a szakadék. Aki a pártba belépett, az fölégetett maga mögött minden Összekötötést, megszakított minden érzelmi közösséget előző környezetével. Tehát nem elég szépen beszélni pártgyűléseken; a pártagnak vagy olyan nyilatkozatokkal kell a nyilvánosság előtt szerepelni, amelyek a régi társadalom körétől örök időkre eltávolítják, vagy — ami még jobb,— oly tetteket kell véghezvinnie, amelyek után nincs többé visszatérés. Az államhatalomban való részesedés, amellyel a kom-

munista párttagság jár, elsősorban jó üzletté lett. A kommunista sok mindent engedhet meg magának. Ha pl. megtetszik egy lakás, nyugodtan elfoglalhatja még akkor is, ha a lakók szovjetjogszerű igazolványokkal rendelkeznek is. Később hivatali beosztást kap a kommunista; a fizetés csekély, de a mellékkereset lehetősége (vesztegetési díjak, sikkasztások, magánosok kifosztása hivatalos eljárás örve alatt) igen jelentős. A kipróbált kommunista egzisztenciája olyan, mint a forradalomelőtti idők gazdag földbirtokosáé vagy gyárosáé. — Április 14. — Az orosz kommunista kísérlet súlypontja az „élet államosításában“ van: minden emberi szükséglet csak állami szerv közben jöttével elégíthető ki. A tulajdonképeni szocializmusból, t. i. a termelő erőknél államosítás útján való szervezéséből, Oroszország vajmi keveset látott. Az államosítás főoka a zsákmányolás célzata. Államosítani — kommunista nézet szerint — annyit tesz, mint szabad rendelkezés alá vonni. Mindenelőtt leszámoltak a régi orosz önkormányzattal: a községi testületeket feloszlatták. A munkás-szakszervezetekből a munkások új kényszerszervezetei lettek. A szakszervezetekbe való beosztás persze durva kategóriák szerint történt; csak így kerülhettek egy kötelékbe, a „szocialista kultúra“ szakszervezetébe, az egyetemi tanárok az óvodák dajkáival. Mindent állami ellenőrzés alá helyeztek, illetőleg állami intézménnyé tettek: a szövetkezeteket, az irodalmi és tudományos egyesületeket stb. Amit nem tudtak közvetlenül megsemmisíteni, az a család és a vallási testületek. A családi állapotok ugyan — kivált a városokban — tényleg züllöttek; az egyházellenes bolsevista politika azonban megbukott. A görög orthodox egyház koldus-szegényen is tekintélyének évszázadok óta nem látott magaslatán áll. Egészen véve azonban az államosítást — kivéve a minden szocializálásnak mereven ellenszegülő parasztságot — megvalósították. Más kérdés persze, minő sikerrel és főleg milyen eredménnyel. — Május 26. — A kommunista kormányzat módszerei között első helyen a megfélemlítés áll. Ezt a célt főleg a hírhedt Cse-ka szolgálja: titkos rendőrség, egyben azonban bíróság és kivégző hatóság is. A Cse-ka a kommunista pártgyeduralom fenntartásának tulajdonképeni eszköze. Nem annyira tényleges összeesküvések leküzdésére alakult, mint inkább azoknak a személyeknek ki puhatolására, akik ilyen kormányellenes mozgalomnak középpontjává válhatnak. Ezeket azután mielőbb „liquidálja“. Működésében a vörös hadsereg támogatja. Ez ugyan magában véve már megbízhatatlan, de egyelőre engedelmességre kényszerítik a Cseka kémügynökei és egyes zárt kommunistaszázaljak. A terror módszerénél nem kevésbé bőven alkalmazott kormányzati eszköz — a becsapás, a megtévesztés. Ez a sajtó dolga, a propaganda biztosságának utasításai szerint. A falu népe arról értesül, hogy más falvak micsoda hálanyilatkozatokat tesznek Leninnek atyai gondoskodásáért, az intelligencia pedig az

európai szociális forradalom haladásáról kap naponként újabb híreket. Egyszer azonban a hazudozás is csödbe jut, ha az ígéreteket sohasem váltják tettekre. A bolsevisták erről is gondoskodnak. Könnyen teszik: amit a nép közt szétosztanak, nem a sajátjuk. Mindannyiszor, amikor a közbátorságot kell emelni, újabb „nacionalizálásokat” hirdetnek, — egyszer a raktárházakra, máskor a fehéreneműekre stb. Legalaposabban Jekaterinodar város kommunistái jártak el: itt egyszer proklamálták „a polgárság elnyomásának hetét”, ami egy heti szabad rablást jelentett. De most már ez a kormányzati eszköz is végét járja: egyszerűen nincs többé mit szétosztani. Ezután igazán már csak a terror marad. De azért nem szabad megfélemlíteni a vesztegetés jól kiépített rendszeréről sem! Annyira jutott a dolog, hogy az állami hivatalok is kénytelenek az éllelmezési és tüzelőanyag-hatóságokat megvesztegetni, hogy a nekik kijáró részt megkapják. Aki habozik a megvesztegetéssel, még érzékenyebb kárt szenvedhet: megesett, hogy egy 60 kocsiból álló faszállító vonat nyomtalanul eltűnt, mert az átvevő nem akarta a veszteségi díjat lefizetni. — Június 30. — Az orosz élet minden ágában a feloszlás tünetei mutatkoznak; legfeltűnőbbben persze a gazdasági életben, az államosított gazdálkodás körében. Az ipari üzemek bomlásának három stádiuma volt: az első időben még teljesen nem szakították szét a kapcsolatot vállalat és tulajdonos (igazgató) között, a „burzsujnak” helyén kellett maradnia; később munkástanácsra bízta az üzemek vezetését. A várt siker helyett csak annál hatalmasabb léptekkel haladt a bomlás. folyamata. 1919 végén — ez a harmadik állomás — a munkásbizottságok hatáskörét ismét egyes személyekre ruházták, a gazdasági életet pedig erősen központosítják. Ettől némi rendet vártak, ez azonban nem következett be; az irányító központok szűk látkörű, alacsony értelmiségű és tanulatlan emberek kezében, akiknek az volna a feladata, hogy a termelést, tervszerűen irányítsák, a nyersanyagot elosszák stb., teljesen csődöt mondanak, — az üzemek egyszerűen képtelenek a termelés tényezőit kellő mennyiségben idejében összegyűjteni. A termelés annyira csökkenőben van, hogy 1921-ben már csak 11—12 százalékát produkálták az 1913. év eredményének. Azonkívül Oroszország bemutatta a világnak a nem termelő, hanem fogyasztó ipar csodáját. A kiewi kerület cukoriparának 1920/21. évi 1½ millió pud cukortermelésével szemben 2 millió pud cukorkiadás áll, ami a munkások természetben adott bérére ment el. A csökkenő termelés hiányait a paraszt termeléséből akarták pótolni, ami a parasztbirtokok teljes kirablását vonta maga után. Az orosz mezőgazdaság ma már összeomlott. Nincs vetőmag, nincs állattartás, nem pótolják a mezőgazdasági felszerelést, stb. Nem lehet csodálkozni, hogy ilyen körülmények között az 1921. évben az 1916. évi vetésfelület fele bevetetlen maradt. Az utolsó termés 1091 millió pudot

eredményezett, szemben a békebeli átlagévek 3 milliárdjával. Oroszország a kipusztulás útján van. Egy kapitalista irányban fejlődött országban megkísérelték hatalombitorlók, hogy kiírtsák a kapitalizmust és egy postkapitalista (szocialista) gazdasági rendet teremtsenek. Ebből a programból — természetesen — csak az első pontot valósították meg: a rombolást. A szocializmus bevezetése azonban utópia volt és tényleg el is maradt. A postkapitalista rend helyett praekapitalista állapotok álltak elő. Egy természeti gazdálkodás, amelynek ez a mai Oroszország túlságosan népes . . .

Új könyvek.

Apostol-Michelson: La hitte pour le pétrole et la Russie. Paris, Payot, 1922.

Appleton, Jean: La prohibition de Falcod aux États-Unis. Histoire et résultats sociaux. Paris, Progrès civique, 1922. 4 fr.

Auricoste, J. Martial: L'an prochain, Jérusalem? Paris, Reme internationale des sociétés secrètes, 1922. 9 fr.

Beyerle, Konrad: Parlamentarisches System — oder was sonst. München, 1921.

A szerző, ki egyike volt a weimari német alkotmány tervezőinek, védelmezi saját alkotását, a parlamentáris rendszert. Nem tagadja, hogy ez a rendszer a múlttal szemben mind politikai, mind adminisztratív téren sok tekintetben hanyatlást jelent, de ezek a bajok szerinte gyermekbetegségek.

Bonn, Dr. J. M.: Die Stabilisierung der Mark. Im Auftrage de? Reichsfinanzministeriums von J. M. B. Berlin, Verlag für Politik und Wirtschaft, 1922. 15 M.

Bourdeau, Jean: Tolstoi, Lénine et la revolution russe. Paris, Alcan, 1922. 8 fr.

Breuer, J.: Judenproblem. Frankfurt a. M., Kauffmann, 1922. 22 M.

Cormont, A.: Les caisses d'épargne de Francé. Paris, Berger-Leorauht, 1922. 5 fr.

Courret, G.: La révolution juive de Russie. Nice, 1922.

D. J. X.: Vers un meilleur avenir; réflexions sur l'époque actuelle par un Français. Genève, 1921.

Doumergue, E.: La paix par la vérité. Paris, 1922. 15 fr.

Flügel, J. C.: The psycho-analytic study of the family. London, Allenand Unwin, 1921.

Gautier, Charles.: L'Angleterre et nous. Paris, Grasset, 1921.

A szerző, aki katonaeMBER, munkájában kemény támadást intéz Anglia ellen. Anglia részt vett ugyan a háborúban, támogatta az emberiség legszentebb jogaiért küzdő (1) Franciaországot, de

nera lelkesedésből az eszme iránt, hanem önzésből. Míg a veszedelem tartott, míg Franciaország vérzett az emberiségért és Anglia érdekében, addig aránylag előzékenyen viselkedett. A békekötés óta azonban mindez megváltozott. Anglia tovább folytatja évszázados politikáját, melynek jelszava a híres *balance of powers* — most már elsősorban Franciaország rovására. Anglia nem akarja engedni, hogy Franciaország adósát, Németországot erőteljesebb eszközökkel kényszerítse rá a fizetésre. Anglia akadályozza meg a rajnai ütköző-állam felállítását. Ugyancsak Anglia volt az, mely felemelte tiltakozó szavát az orosz szovjet megbuktatására irányuló katonai expedíció ellen akkor, midőn az még emberi számítás szerint sikerrel járhatott volna.

Guériot, Paul. Pour revenir á la vie normalw. Paris, Perra, 1922. 3.50 fr.

Got, Ambroise: L'avenir des relations franco-allemandes. Paris, Chiron, 1922. 5 fr.

Grimanelli, P.: L'idéologie démocratique et la politique positive, Paris, 1922. 1.50 fr.

Güttler, C.: Einführung in die Geschichte der neueren Philosophie des Auslandes. München, Reinhardt, 1922. 15 M.

Hayes, Bridget T.: American democraey, its history and problems. Newyork, Holt, 1921

Joachimsen, Paul: Der deutsche Staatsgedanke von seinen Anfängen bis auf Leibniz und Friedrich den Grossen. München, Drei-Masken-Verlag, 1921.

Kahn, Ottó: Les États-Unis et les grandes problèmes financiers, Paris, Perrin, 1922.

Kelsen, H.: Der soziologische und der juristische Staatsbegriff. Kritische Untersuchung des Verhältnisses von Staat und Recht. Tübingen, Mohr, 1922. 66 M.

Kuczynski, R.: Ein Ausweg-Genesung der Wirtschaft durch Gesundung des Reichsfinanzen. Berlin, Engelmann, 1921.

A szerző a pénzügyi bajok gyógyítását új meg új adónekem behozatalával kísérelné meg. Szerinte evvel a módszerrel meg lehetne teremteni a pénzügyi egyensúlyt. A szerző azonban elfelejti, hogy ez esetben Németország jövedelmére azonnal ráténné kezét az entente.

Lafitte, Paul: Le grand malaise de la société moderné et son unique remede. Paris, 1922. 8 fr.

Levy, Hermann: Die englische Wirtschaft. (Handbuch der englisch-amerikanischen Kultur.) Leipzig, Teubner, 1922. 32. M.

Mauritius: Au pays des Soviets. Paris, 1922. 32 M.

Meffert, F.: Der „Kommunizmus“ Jesu und der Kirchenvater. 1922. 20 M.

Moll, B.: Logik des Geldes. München. Duncker und Humblot, 1922. 24 M.

Moscheles, J.: Wirtschaftsgeographie der tschechoslowakischen Republik. Prag, Haase, 1921. 26 M.

Muhiddin, Ahmed: Die Kulturbewegung im modernen Türkentum. Leipzig, Gebhardt, 1921. 18 M.

A kitűnő szerző többek között foglalkozik avval a kérdéssel is, ártott-e, vagy használt a nyugati kultúra befogadása a törökségnek? Felfogása szerint eddig a nyugati kultúra nem sok jót hozott a törököknek. A jövőben nyugatról legfeljebb a technikát szabad kölcsönözni, míg a szellemi szükségletek kielégítését a török nemzetiség és a mohamedán vallás kincseskamrájából kell biztosítani.

Oeder, Gustav: Die Sicherung unserer Volksernährung. Leipzig, Verlag Der neue Geist, 1921.

Oeder szerint nem szabad a német népnek jelenlegi súlyos helyzetében minden segítséget a kormánytól várna, hanem be kell rendezkednie arra, hogy a társadalom segítsen önmagán. Gazdasági téren ki kell használni a termelési lehetőségeket, csökkenteni a luxust, hogy így a német gazdasági terület többet produkáljon és mentől kevesebb import-cikkre szoruljon.

Parodi, D.: Le problème moral et la pensée contemporaine. Paris, Alcan, 1921.

Picard, Roger: Le controle ouvrier sur la gestion des entreprises. Paris, Riviere, 1922. 4.50 fr.

Price, George Mc Cready: Poiconinig democracy. A study of the moral and religions aspectes of socialism. Newyork and Chicago, Revell, 1921.

Reichert: Rathenaus Reparations-Politik. Eine kritische Studie. Berlin, August Scherl, 1922. 36 M.

Éles kritikája az azóta tragikus véget ért államférfiú reparációs-politikájának. A szerző felfogása szerint a wiesbadeni egyezmény nemcsak megalázó a német népre, hanem egyúttal teljességteljes is.

Rézanof: La troisiéme internationale communiste. Paris, Brossard, 1922. 3.90 fr.

Risler, Georges: La crise du logement. Paris, Plon, 1922.

Robinson, James Harvey: The mind in the making, the relation of intelligence to social reform. Newyork, Harper, 1921.

Sageret, Jules: Le syndicalisme intellectuel, son rôle politique et social. Paris, Plon, 1922.

Seftiund E.: Die philosophischen Probléme des Kmmunismus. München, Pfeiffer, 1922. 84 M.

Spann, Othmar: Tote und lebendige Wissenschaft. Zwei Abhandlungen zur Auseinandersetzung mit Liberalismus und Marxismus. Jena, Fischer, 1921. 9 M.

Spranger, Eduard: Der gegenwartige Stand der Geisteswissenschaften und die Schule. Leipzig und Berlin, Teubner, 1922.

Sylvester, J.: Aristokratie und Sozialismus. Eine kulturphilosophische Studie. Freiburg i. Br., Boltze, 1922. 15 M.

Tassy-Léris: La cohésion des forces intellectuelles. Paris, 1922. 2.50 fr.

Wiese, L.: Soziologie des Volksbildungswesens. München, Duncker und Humblot, 1921. 120 M.

William, Maurice: The social interpretation of history. A relation of the Marxian economic interpretation of history. New-york, 1921